TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.
No. XLIII.

THE NÂMALINGÂNUSÂSANA

OF

AMARASIMHA

With the two commentaries, **Amarakosodghâtana** of

KSHÎRASVÂMIN

and **Tîkâsarvasva** of

VANDYAGHATÎYA-SARVÂNANDA

EDITED BY

T. GANAPATI SÂSTRÎ

Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts, Trivandrum.

Part II.—2nd Kanda, 1—8 Vargas.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS
1915.

All Rights Reserved.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४३.

श्रीमदमरसिंहविरचितं

नामलिङ्गानुशासनं

क्षीरस्वामिप्रणीतया अमरकोशोद्घाटनाख्यया व्याख्यया
वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दप्रणीतया टीकासर्वस्वाख्यया
व्याख्यया च समेतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

द्वितीयः सम्पुटः — द्वितीयकाण्डे १—६ वर्गाः ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोळम्बाब्दाः १०९०, क्रैस्ताब्दाः १९१५.

PREFACE.

This is the second part of the Nâmalingânusâsana and its commentary Tîkâsarvasva, containing the second Kânda up to the end of Manushya-Varga. In the third part will be published the remaining vargas of the second Kânda beginning with Brahma-Varga. In the second Kânda is also added another commentary called Amarakosodghâtana by Kshîrasvâmin, which, it is hoped, will prove more useful than the former in the elucidation of Vanaushadhi-Varga. Regarding Kshîrasvâmin, mention is already made in the introduction of Daiva with Purushakâra (Trivandrum Sanskrit Series No. 1.)

The edition of the commentary of Kshîrasvâmin is based on the following five palm-leaf manuscripts, in Malayalam character, about three centuries old:—

1. क Belonging to the Palace Library, Trivandrum.
2. ख Lent by Mr. Subrahmanya Raja of Idappalli.
3. ग Obtained from the Panthalam Kottaram.
4. घ Obtained from the Ananthapuram Palace, Harippad.
5. ङ Lent by Mr. Karunakara Pisharodi Vennimalai.

Trivandrum,
22-7-1915.

T. GANAPATI SÂSTRÎ.

निवेदना ।

एष **सटीकासर्वस्वो नामलिङ्गानुशासनस्य** द्वितीयो भागः । अत्र द्वितीयकाण्डो मनुष्यवर्गान्तः प्रकाशितः, तृतीये भागे ब्रह्मवर्गादिः प्रकाशयिष्यते । **क्षीरस्वामि**प्रणीतम् **अमरकोशोद्घाटना**भिधं व्याख्यानमपि द्वितीयकाण्डे योजितं, यतस्तद् वनौषधिवर्गार्थप्रतिपत्तौ **टीकासर्वस्वा**पेक्षयाधिकमुपकारमाधातुं क्षमम् । **क्षीरस्वामिनो** जीवितसमयादिकम् **अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलीप्र**थमाङ्कस्योपोद्घाते निवेदितम् ।

क्षीरस्वामीयस्य व्याख्यानस्य संशोधनाधारभूता ग्रन्थास्त्वेते —

१. राजकीयग्रन्थशालीयोऽसमग्रः क. संज्ञः.

२. इडप्पळ्ळिसुब्रह्मण्यराजस्वामिकः ख. संज्ञः.

३. पन्तळराजस्वामिकः ग. संज्ञः.

४. हरिप्पाड्डु अनन्तपुरराजस्वामिकः घ. संज्ञः.

५. वेन्निमल करुणाकरपिषारोटिस्वामिकः ङ. संज्ञः.

सर्वे एते ग्रन्थास्तालपत्रात्मकाः केरललिपयोऽनतिशुद्धा उपत्रिशतवर्षवृद्धाश्च ।

अनन्तशयनम्.
१९१५. ७. २२

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितं

नामलिङ्गानुशासनं

क्षीरस्वामिप्रणीतया अमरकोशोद्घाटनाख्यया व्याख्यया

वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दप्रणीतया टीकासर्वस्वाख्यया

व्याख्यया च समेतम् ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविट्छूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

(क्षीरस्वामीयम्)

अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् सङ्गृह्णीते —

अङ्गैर्मृगादिभिः उपाङ्गैश्च खिलादिभिः सह वर्तमानैः पृथ्व्यादिभिः सम्पादितवर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धा उदिताः । 'आदिकर्मणि–'(३.४.७१), 'आशंसायां भूतवच्च' (१.३.१३२) इति वा क्तः ॥

(टीकासर्वस्वम्)

'वर्गाः पृथ्वी'त्यादिसङ्ग्रहश्लोकः सुखग्रहणार्थः । इह भूकाण्डे पृथ्वीप्रभृतिभिः साङ्गोपाङ्गैरङ्गप्रत्यङ्गसहितैर्दशभिर्वर्गा उदिता वक्तुमाशंसिताः । 'आशंसायां भूतवच्च' (१.३.१३२) इति भूतवद्भावात् क्तः । मृगादिशब्देन सिंह उच्यते । मृगानत्तुं शीलमस्येति णिनिः । तत्र भूमेरङ्गानि मृत्तिकादीनि । उपाङ्गान्यध्वादीनि ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

क्षीर०— भवत्यस्यां सर्वं भूः । रेफान्तस्त्वव्ययम् । यथा भूर्भुवः स्वः । रसाः सन्त्यस्यां, रस्यते वा रसा । विश्वं बिभर्ति विश्वम्भरा । 'संज्ञायां भृतॄ—' (३. २. ४६) खच् । क्ष्णौति रूपं क्षोणी । 'टुक्षु शब्दे' । जिनाति सर्वं ज्या । इज्येति मूर्खव्याख्या । यच्छाश्वतः— 'ज्या मौर्वी ज्या वसुन्धरे'ति । ज्योति निघण्टुः । कश्यपस्येयं काश्यपी । भार्गवेण जित्वास्मै दत्ता । क्षियन्ति तां क्षितिः । 'क्षि निवासे' । वसु धनं धत्ते वसुधा । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । वसु धारयतीति वसुन्धरा । गोत्राः शैलाः सन्त्यस्यां गोत्रा । गाः त्रायते वा । कायति कूयते वा कुः । प्रथते, पृथुना चरिता वा पृथिवी । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च' (उ० १. १४९) इति षिवन् सम्प्रसारणं किच्च । पृथ्वीति । 'वोतो गुणवचनात्' (४. १. ४४) इति ङीष् । क्षमते भारं क्षमा । अवति प्रजाः अव्यते नृपैर्वा अवनिः । दैत्यमेदोयोगाद् मेदिनी । महती मही ।

"भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा"

इति च रत्नवतीति च भागुरिः । क्ष्मा इला च नानार्थे ॥

टीका०— तत्र भूरादयः सप्तविंशतिर्भूमौ । भवन्त्यस्यामिति भूः । अधिकरणे सम्पदादित्वात् क्विप् । 'भुवः कित्' (उ० ४. ४१) इति मिः । भूमिः । न चलतीत्यचला । पचादिः । नास्त्यन्तोऽस्या इत्यनन्ता । रसाः अस्यां सन्तीति रसा । अर्शआद्यच् । विश्वम्भरो विष्णावुक्तः । ततष्टाप् । स्थिरेति । 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः' (उ० १. ५६) इति स्थिरो निपातितः । ततष्टाप् । धरतीति धरा । पचादिः । धरित्रीति[२] । 'धृञ् धारणे' । 'अशित्रादिभ्य

---

१. 'नावतारि' ख. पाठः. २. 'त्री धृ' ङ. छ. झ. पाठः.

इत्रोत्रौ' (उ० ४. १७४) इत्यत्र अश्यादिपाठाद् इत्रप्रत्ययः । पिप्पल्यादिङीष् । तरणिवद् धरणिः । 'टुक्षु शब्दे' । *'वहिश्रिश्रुक्षु—' (उ० ४. ५२) इत्यादिना निन् । क्षोणिः । ङीषि[1] क्षोणी च । ज्येति । 'ज्या वयोहानौ' । 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इत्युपसङ्ख्यानात् कः । कित्त्वाद् आकारलोपः । टाप् । काश्यपीति । 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् । तथा च —

"त्रिः[2]सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां ततः ।
दक्षिणामश्वमेधान्ते काश्यपायाददात् प्रभुः ॥"

निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः । 'क्षि निवासगत्योः' । बाहुलकोऽधिकरणे क्तिन् । सर्वंसहेति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३. २. ४१) इति खच् । वसु धनं, तद्योगाद् वसुमती । मतुप् । वसून्यत्र दधातीति वसुधा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । महत्त्वयोगादुर्वी पृथ्वी च । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १. ३२) इति महत्यर्थे गम्यमाने ऊर्णोतेः कुप्रत्ययः । (ण ? णु)लोपः ह्रस्वश्च । उरु महत् । 'प्रथ प्रख्याने' । 'प्रथिम्रदि —' (उ० १. २८) इत्यादिना कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । पृथु विस्तीर्णं, तत उभयत्र 'वोतो गुणवचनात्' (४. १. ४४) ङीष् । वसु धारयतीति वसुन्धरा । 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' (३. २. ४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६. ४. ९४) इत्युपधाह्रस्वत्वम् । गौः[3] त्रायत इति गोत्रा । 'त्रैङ् पालने' । वसुधावत् कः । कायतेर्बाहुलकात् कुप्रत्ययेन कुः । पृथिवीति । 'प्रथ प्रख्याने । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च' (उ० १. १५६) इति षिवन्प्रत्ययः । षित्त्वान्ङीष् । 'पृथिविशचिविषूचिरि'ति ह्रस्वान्ते रामदासः । क्ष्मेति । क्षमेः पचाद्यच् । नैरुक्त उपधालोपो वैकल्पिकः । तेन क्षमेत्यपि । अवनिरिति । अवतेस्तरणिवदनिः । मधुकैटभयोर्मेदस्संयोगाद् मेदिनी । नैरुक्तस्ततो मत्वर्थीय इनिः । तेन —

१. 'ष्' ङ. छ. झ. पाठः.　२. 'त्रिस' ज. पाठः.　३. 'गां' क. ख. घ. ज. झ. पाठः.

* 'वहिश्रिश्रुयु' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"मधुकैटभयोस्त्वं(?) यन्मेदसा सम्परिप्लुता ।
तेनेयं[1] मेदिनी देवी[2] प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥"

महीति । 'मह पूजायाम्' । पचादिगौरादी । 'शुषिं च चुलिं महिपालिवली:' इति तु रामदासः ॥

मृन्मृत्तिका

क्षीर०—मृद्यते मृत् । 'मृदस्तिकन्' (५. ४. ३७) स्वार्थे ॥

टीका०—मृद्वयं **मृत्तिकायाम्** । 'मृद क्षोदे' सम्पदादिपाठात् कर्मणि क्विप् । साहचर्यात् स्त्रीत्वम् । मृत्तिकेति । 'मृदस्तिकन्' (५. ४. ३९) इति तिकन् ॥

प्रशस्ता तु मृत्स्ना मृत्सा च मृत्तिका ।

क्षीर०—'सस्नौ प्रशंसायाम्' (५. ४. ४०) ।

"कृष्णभूमः कृष्णमृत् स्यादुदग्भूम उदङ्मृदि ।
पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च कृष्णोदक्पाण्डुभूमिषु ॥
कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ॥"

टीका०—मृत्स्नाद्वयं **प्रशस्तमृत्तिकायाम्** । 'सस्नौ प्रशंसायाम्' (५. ४. ४०) इति मृच्छब्दात् सस्नौ प्रत्ययौ भवतः ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

क्षीर०—उर्वति क्षुधम्, उरु इयर्ति वा उर्वरा ॥

टीका०—सर्वसस्योत्पत्तिभूमिः अतिसारा उर्वरा । उरुं महान्तं वृणातीत्युर्वरा । पृषोदरादिः ।

"उर्वरा सर्वसस्याढ्यवसुधायां क्षितावपि"

इति ह्रस्वोकारादावजयः ॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

---

१. 'नव म' घ. पाठः. २. 'वि' ङ. छ. ज. पाठः.

क्षीर० — 'ऊष रुजायाम्' ॥

टीका० — क्षारमृत्तिकायाम्[1] ऊषद्वयम्। 'ऊष रुजायाम्'। दीर्घादिः। इगुपधलक्षणः कः। क्षारमृत्तिकेति कर्मधारयः ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

क्षीर० — 'ऊषसुषि—' (५. २. १०७) इति रः ॥

टीका० — ऊषवद्द्वयं क्षारमृत्तिकायुक्तभूभागे। ऊषवान् मत्वन्तः। 'झयः' (८. २. १०) इति वत्वम्। ऊषर इति। मत्वर्थे ऊषसुषिमुष्कमधो रः' (५. २. १०७) इति रप्रत्ययः। अन्यलिङ्गौ वाच्यलिङ्गौ। 'अम्बुदस्य परिहार्यमूषरम्' (स० १४. श्लो० ४६) इति माघः ॥

स्थलं स्थली।

क्षीर० — स्थलति स्थली अकृत्रिमा चेत्। 'जानपदकुण्ड —' (४. १. ४२) इति ङीप्। कृत्रिमा तु स्थला ॥

टीका० — स्थलद्वयं जलशून्याकृत्रिमे[2] भूभागे। 'स्थल स्थाने'। पचादिः। स्थलम्। स्थलीति। 'जानपदकुण्ड —' (४. १. ४२) इत्यादिना अकृत्रिमायां ङीष्। कृत्रिमायां तु स्थला ॥

समानौ मरुधन्वानौ

क्षीर० — म्रियन्ते तृषास्मिन्निति मरुः। दधति धनति[3] (?)‡ वा धन्वा ॥

टीका० — मरुद्वयं निर्जले देशे। म्रियतेः 'भृमृ —' (उ० १. ७) इत्यादिना उः। धन्वन्निति। धन्व इति सौत्रो धातुः। 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्वद्युप्रतिदिवः' (उ० १. १६२) इति कनिन् ॥

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

---

१. 'यां लवणमृत्तिकायाम् ऊ' क. ख. ङ. छ. ज. झ. पाठः. २. 'मभा' ङ. छ. पाठः. ३. 'धनन्ति' इति ङ. पाठः.

---

‡ 'दधनति' इति पाठ्यं भाति।

त्रिषु

क्षीर० — खं शून्यं लाति खिलम् । न प्रहन्यते हलादिभिः अप्रहतम् । अकृष्टः क्षेत्रादिः ॥

टीका० — खिलद्वयमप्रहतभूभागे । हलेन अलिखितमिति खिलम् । 'लिख अक्षरविन्यासे' । कर्मणि घञर्थे कः । पृषोदरादित्वाद् वर्णव्यत्यासः । हलेनैव न प्रहतम् अप्रहतम् । समे इति क्लीबनिर्देशः । अप्रहतं खिलमित्युक्तमिति नामानुशासने क्लीबकाण्डे पाठात् । मतभेदेन त्रिष्वित्युक्तम् ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

क्षीर०— 'वर्तमाने पृषद् —' (उ० २. ८५) इति साधुः । शतृवत्त्वाद् ङीप् । विशन्त्यस्मिन् विष्टपं विष्टपते । 'ष्टप स्तप प्रतीघाते' (?) ॥

टीका० — जगतीपञ्चकं भुवने । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३. २. १७८) इति क्विप् । 'गमः क्वौ' (६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपः । ततो धातुसंज्ञायां शतरि जगत् । स्त्रियाम् 'उगितश्च' (४. १. ६) इति ङीप् । जगती । 'लोकृ दर्शने' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । लोकः । *'विटपविष्टपमण्टप —' (उ० ३. १४५) इत्यादिना औणादिकः पः । आदिवत्त्वं तुडागमश्च निपात्यते । रत्नकोशे तु 'विष्टपः पुमान्' इत्युक्तम् । भवन्त्यत्रेति भुवनम् । 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उ० २. ८२) इति बहुलवचनाद् भाषायामपि क्युन् ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षं

क्षीर० — अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य क्षत्रियस्येदं भारतं नाम वर्षं भूम्येकदेशः । वृष्यते सिच्यते वर्षम् । तथा च —

---

१. 'प' घ. ङ. छ. झ. पाठः.

---

* 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरन्तरे।
नीलः श्वेतश्च शृङ्गीवान् गन्धमादनमष्टमम्॥"

इति सीमावच्छिन्नान्यन्यानीलावृतादीन्यष्टौ वर्षाणि॥

टीका० — भुवो जम्बुद्वीपादिनवखण्डानि गिरिभिरवच्छिन्नानि वर्षाण्युच्यन्ते। तथा च विष्णुपुराणं —

"जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज!।
कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः॥
एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम्॥
जम्बुद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यमास्थितः
तस्यापि मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे।
नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः॥
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम्।
हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज!॥
रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम्।
उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा॥
नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम!।
इलावृतं तु तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः॥
मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्।
इलावृतं महाभाग! चत्वारश्चात्र पर्वताः॥"
"मेरोः पूर्वेण भद्राश्वं केतुमालं च पश्चिमे"

इति। तत्रायं लोकः समुद्रस्योत्तरे कूले हिमालयस्य दक्षिणे भारत वर्षम्। भरतस्येदं भारतम्। 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण्। तथा च —

---

१. 'श्चेति स' क. ख. पाठः. २. 'त्रा' ख. पाठः.

"ततस्तु भारतं वर्षमेतल्लोकेषु गीयते ।
भरताय यतो दत्तं पित्रा प्रव्रजता वनम् ॥"
"लोकोऽयं भारतो वर्षो देवाजीवश्च देवलः ।"

इति पुंस्काण्डेऽमरमाला ।

"व्यासर्षिभाषिते ग्रन्थे जम्बूद्वीपे च भारतम्"

इति रुद्रः ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

क्षीर० — **शरावत्या नद्या मर्यादायाः प्राक् सहचरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥**

टीका० — एतस्मिंश्च भारते वर्षे शरावती नाम नदी ऐशान्या दिशः सकाशात् पश्चिमसमुद्रगामिनी वहति । तस्या अवधेर्यः प्राग्दक्षिणो देशः, स प्राच्यः ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

क्षीर० — **शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सहचरित उत्तरतो देश उदीच्यः । यदाह —**

**"प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥"**

टीका० — यश्च पश्चिमोत्तरः स उदीच्यः । प्राक्सहचरितो दक्षिणः प्राग्दक्षिणः । एवं पश्चिमोत्तरः । प्राच्योदीच्ययोः 'द्युप्रागवागुदक्प्रतीचो यत्' (४. २. १०१) इति यत् । 'अचः' (६. ४. १३८) इत्यञ्चतेरकारलोपः । 'चौ' (६. ३. १३८) इत्युपसर्गस्य दीर्घः । 'उद ईत्' (६. ४. १३९) इतीत्त्वेनोदीच्यः । शरावत्या इति । 'अन्यारादितरर्ते—' (२. ३. २९) इत्यादिना पञ्चमी । प्रागुदक्छब्दौ च दक्षिणपश्चिमयोरपि यथाक्रमं सामीप्यादुपचारे वर्तेते ॥

---

१. 'र' क. ख. ङ. ज. झ. पाठः. २. 'घर्त्वम् । उ' ङ. छ. पाठः.

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्याद्

क्षीर० — प्रतिगतोऽन्तं मुक्तावधिर्भूमिप्रदेशः प्रत्यन्तः ॥

टीका० — भारतवर्षस्यान्तदेशः शिष्टाचाररहितः **कामरूपादिः म्ले-च्छदेशः** । तथा च —

"चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परम् ॥"

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

क्षीर० — यन्मनुः —

**"हिमवद्विन्ध्ययोरन्तर्यत् प्राग् विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥"**

टीका० — मध्यो देशो मध्यमाख्यः । 'मध्यान्मः' (४. ३. ८) इति मः । तथा च —

"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत् प्राग् विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः स उच्यते ॥"

इति मनुः ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

क्षीर० — आर्या आवर्तन्तेऽस्मिन् आर्यावर्तः । यन्मनुः —

**"आ समुद्रात् तु वै पूर्वादा समुद्रात् तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥"**

टीका० — आर्यावर्तद्वयं **विन्ध्यहिमागयोर्मध्यदेशे** । आर्याः धार्मिकाः अत्र वर्तन्त इत्यार्यावर्तः । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । 'अन्ये-षामपि —' (६. ३. १३७) इति दीर्घत्वम् । पुण्यभूमिरिति कर्मधारयः । 'पुंवत् कर्मधारये —' (६. ३. ४२) इति पुंवद्भावः । तदुक्तं मनुना —

---

१. 'लययो' क. ख. ङ. छ. पाठः. २. 'यादिना पुं' ङ. छ. पाठः.

"आ समुद्राच्च वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥"

इति ॥

नीवृज्जनपदः

क्षीर० — नियतं वर्तन्ते अस्मिन् नीवृत् । 'नहिवृतिवृषि—' (६. ३. ११६) इति दीर्घः । जनानां पदं जनपदः । पुंस्त्वं लोकात् । जनैर्भास्यमानो राष्ट्राख्योऽयम् ॥

टीका० — नीवृद्द्वयं **ग्रामसमूहे**, यस्य पाञ्चालादीनि विशेषनामानि । नियमेनावश्यमत्र वर्तन्ते जनाः इति नीवृत् । निपूर्वाद् वृतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३. २. १७८) इत्यपिशब्दादधिकरणे क्विप् । संपदादित्वाद् वाधिकरणे क्विप् । 'नहिवृतिवृषि—' (६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपददीर्घः । साहचर्यात् पुंस्त्वम् । जनाः पद्यन्ते अत्रेति जनपदः । 'खनो घ च' (३. ३. १२५) इत्यधिकरणे घ(च्?:) । एतत् तु घित्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि भवति । अधिकरणे घञर्थे कप्रत्ययो वा । पुंसि संज्ञायां घो वा ॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

क्षीर० — दिश्यते देशः स्थानमात्रम् । विषिणोति† विषयः । 'उपवर्तन्ते अस्मिन् उपवर्तनमि'ति कात्यः । पञ्चैकार्थानाहुः ॥

टीका० — देशत्रयं **जनपदसमुदाये**[1] । तथाहि मालवविषयः चोलविषय इति जनपदसमूह एव विषयशब्दप्रवृत्तिः । 'दिश अतिसर्जने' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । देशः । 'षिञ् बन्धने' । पचादिः । 'परिनिविभ्यः सेवासितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' (८. ३. ७०) इति षत्वम् । विषयः । उपवर्तनमिति । ल्युट् । अनुपूर्वः अनूपवर्तनम्* ॥

---

१. 'ये । मा' ज. पाठः.

---

† अत्र षत्वं चिन्त्यम् । * एवन्तु 'देशो विषयोऽनूपवर्तनम्' इति मूलं पाठ्यम् ।

त्रिष्वा गोष्ठाद्

क्षीर० — गोष्ठसंशब्दनात् प्राग् वाच्यलिङ्गाः ॥

टीका० — इतः प्रभृति गोष्ठपर्यन्तं विशेषविधिं त्यक्त्वा त्रिषु ॥

नडप्राये नड्वान् नड्वल इत्यपि।

क्षीर० — 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' (४. २. ६७)। 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४. २. ८७)। 'नडशादाद् वलच्' (४. २. ८८)॥

टीका० — नड्वद्वयं नडबहुले देशे। प्रायशब्दो बाहुल्ये। नडोऽस्त्यस्मिन्नित्यर्थे 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४. २. ८७)। 'झयः' (८. २. १०) इति वत्वम्। 'नडशादाद् वलच्' (४. २. ८८) नड्वलः। स्त्रियां नड्वली नड्वला च॥

कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान् बहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते

क्षीर० — शादेन शष्पेण नीलः। यच्छाश्वतः — 'शष्पकर्दमयोः शादः'। शीयन्ते अस्मिन् शादः। शादोऽस्त्यस्मिन् शाद्वलः देशः। वलच्। यथा —

"रूपमेव तवाचष्टे भगवन्! वीतरागताम्।
न हि कोटरसंस्थेऽग्नौ तरुर्भवति शाद्वलः ॥"

शाद्वलं दूर्वेति च नीलत्वोपचारात्॥

टीका० — कुमुदबहुले कुमुद्वान्। मत्वन्तः। वेतसबहुले देशे वेतस्वान्। पूर्ववद् मतुप्। टिलोपः। 'मादुपधायाश्च —' (८. २. ९) इति वत्वम्। शादो नवतृणं, तेन हरिते देशे शाद्वलः। नड्वलवद् वलच्। 'शादो जम्बालशष्पयोः'। 'पङ्कवाचिनः शादशब्दाद् वलज् न भवति, अनभिधानात्। शष्पवाचिन एव भवति' इति भागवृत्तिः॥

सजम्बाले तु पङ्किलः।

क्षीर०— पिच्छादित्वाद् इलच् ॥

टीका०— सजम्बाले सपङ्के पङ्किलः। पिच्छादित्वाद् मत्वर्थे इलच्॥

जलप्रायमनूपं स्यात्

क्षीर०— अनुगताः आपोऽस्मिन् अनुगतमपो वा अनूपम्। 'ऊदनोर्देशे' (६. ३. ९८) ॥

टीका०— जलप्राये जलबहुले देशे अनूपम्। अनुगताः आपः अस्मिन् इत्यनूपम्। 'ऊदनोर्देशे' (६. ३. ९८) इत्यूकारः। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' (५. ४. ७४) इति समासान्तोऽच्। जलप्रायमिति नामेति केचित्॥

पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

क्षीर०— कपन्त्यापो यं स कच्छः। तथाविधः अनूपप्रायः। कच्छमिति माला ॥

टीका०— सिन्धूनां सरसां च प्रान्तभागे कच्छः। कं पानीयं (छा ? छय)तीति कच्छः। 'छो छेदने'। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३)। तथाविध इति। यथाविधः अनूपो जलप्रायः तथाविधोऽयमिति। पुंसीति 'त्रिष्वा गोष्ठादि'त्यस्य बाधकम्। 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः' इत्येवकारः क्वचिल्लिङ्गव्यभिचारार्थः। तेन क्लीबेऽपि। तथा चामरमाला—

"कच्छं क्लीबेऽनूपदेशे नाकुर्वल्मीक इत्यपि" ॥

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति।

क्षीर०— 'देशे लुबिलचौ च' (५. २. १०५)। 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५. २. १०४) इत्यणमतुपावत्र सार्वत्रिकौ। तदाह—

टीका०— शर्कराचतुष्कं शर्करावति देशे। 'शॄ हिंसायाम्'। *'शिरः करन्' (उ० ४. ३) शर्करा घटादेरणीयान् भागः। ताः सन्त्यस्मिन् देश इत्यर्थे

१. 'तुबर्थे' ङ. छ. पाठः.

* 'श्रः करन्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

अण्। सिकताशर्कराभ्याम् इत्यनुवृत्तौ 'देशे लुबिलचौ च' (५. २. १०५) इत्यनेन देशे गम्यमाने लुप् इलच्प्रत्ययः। अतो यथाक्रमं शर्कराशर्करिलौ। चकारादणमतुपौ च। 'तेन शार्करशर्करावन्तौ। तत्र विशेषानुपादानाद् मतुबादीनामन्यतमस्य लुप्पक्षे 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति प्रकृतिलिङ्गं स्त्रीत्वम् ॥

देश एवादिमौ

क्षीर०—'मध्यान्मः' (४. ३. ८)। 'आदे'रित्युपसङ्ख्यानादादिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे नियमात्। शर्करात्राश्मप्राया मृत्॥

टीका०—तत्र चतुर्णां मध्ये आदिमौ शर्कराशर्करिलौ शब्दौ देश एव वाच्ये भवतः, देश एव लुबिलचोर्विधानात्। शार्करशर्करावन्तौ च शब्दौ देशे चान्यत्र च। तथा च शार्करो देशः, शार्कर ओदन इत्युपपन्नं भवति, अणमतुपोः सामान्येन विधानात्। आदिमाविति शैषिकेऽर्थे 'आदेश्चेति वक्तव्यम्' इति मः॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

क्षीर०—देशे सिकतासिकतिलौ सैकतः सिकतावांश्च ॥

टीका०—एवमनेन प्रकारेण सिकतावति देशे स्त्री सिकता सिकतिलः सैकतः सिकतावानित्युन्नेयाः। तत्र पूर्ववदेव केवल एव देशे वाच्ये आदिमौ द्वौ शब्दौ। इतरौ देशे चादेशे चेति॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः ।
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

क्षीर०—**नद्यम्बुजातसस्यवर्धितो नदीमातृकः। वर्षजव्रीहिवर्धितस्तु देशो देवमातृकः। देवो माता अस्येति ॥**

टीका०—**नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे** नदीमातृकः। **वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे** देवमातृकः। मातृशब्दोऽत्रोपचारात्। उभयत्रापि बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्च' (५. ४. १५३) इति कप् नित्यः॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान्

क्षीर०— बहुव्रीहौ सुराज्ञीति समासान्ताभावः । 'राजन्वान् सौराज्ये' (८.२.१४) इति साधुः । देशो विषयोपलक्षणम् । यथा— राजन्वान् लोक इत्युच्यते ॥

टीका०— प्रजापालनपरायणराजयुक्ते सुराज्ञि देशे राजन्वान् । सुराज्ञीति बहुव्रीहौ टचोऽभावः, 'न पूजनात्' (५. ४. ६९) इति निषेधात् । 'राजन्वान् सौराज्ये' (८. २. १४) इति मतुपो वत्वं नुगागमश्च निपात्यते ॥

स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान् ।

क्षीर०— राजमात्रयुक्ते देशे ॥

टीका०— नृपतियुक्तमात्रे[1] देशे राजवान् ॥

गोष्ठं गोस्थानकं

क्षीर०— गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठम् । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इति षत्वम् ॥

टीका०— गोष्ठद्वयं गोष्ठे । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन् इति गोष्ठम् । 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इत्यादिना षत्वम् । गोस्थानकमिति । अधिकरणे ल्युट् । 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत' इति समासा(न्तः? त् कः) ॥

तत् तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

क्षीर०— यत्र गावः प्रागासन् । 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे' (५. २. १८) ॥

टीका०— तदेव गोष्ठं भूतपूर्वं पूर्वस्मिन् काले भूतं गौष्ठीनम् । 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे' (५. २. १८) इति खञ् ईनादेशः ॥

---

१. 'त्र' ख. पाठः.

पर्यन्तभूः परिसरः

क्षीर०—परितः सरन्ति अस्मिन् इति परिसरः। ग्रामादेः परिच्छेदभूः॥

टीका०— पर्वतनगरादेः पर्यन्तभूमिः उपान्तभूमिः परिसरः। परिसरन्त्यत्रेत्यर्थे सर्तेरधिकरणे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३. ३. ११८) इति घः॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्।

क्षीर०—सिन्वन्ति बध्नन्ति तं सेतुः पुल्लिङ्गः। आलीयते अम्भः अत्र आलिः स्त्रीलिङ्गः। सस्यार्थजलधा(रि ? र)णोऽयम्। सङ्क्रमस्तु तरणार्थः। यन्माला—'सङ्क्रमो दुर्गसञ्चरः'॥

टीका०— सेतुद्वयमालौ। स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः पुमानिति व्याख्या। सेतुरिति। 'षिञ् बन्धने'। 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' (उ० १. ७२)। अर्तेराङ्पूर्वाद् अच इः। रलयोरेकत्वस्मरणम्। आलिः॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम्॥ १४॥

क्षीर०—वामं लूयते वामैर्वा वामलूरः। न अकति नाकुः। वलन्ते प्राणिनः अत्र वल्मीकम्॥

टीका०—वामलूरत्रयमुपदीकास्तूपे। नाकुरिति। 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे'। 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ० १. १८) इति उप्रत्ययो नाक्यादेशश्च। इकार उच्चारणार्थः। वल्मीकमिति। 'वल वल्ल धारणे'। 'अलीकादयश्च' (उ० ४. २५) इतीकन्मुडागमौ।

"वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य" (पू० मे० श्लो० ५) इति कालिदासः।

"नद्यां कूपतटे तरौ च विवरे शैले चितौ वल्मिकः"

इति प्राणेश्वरः।

"वल्मीके वाल्मिकः प्रोक्तो वाल्मीकिरपि वाल्मिकिः"

इति तारपालः। तदा च मुनौ 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् 'अत इञ्' (४. १. ९४) च॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

क्षीर०—अयन्ते वर्तन्ते मार्गन्ति अदन्ति पतन्ति पन्थन्ति वा पद्यन्ते सरन्ति चानेनेति वाक्यानि । पद्भ्यां हन्यते पद्धतिः । 'हिमकाषिहतिषु च' (६. ३. ५४) इति पत् । 'पदमस्मिन् दृश्यम्' (४. ४. ८७) इति यति पद्या । 'पद्यत्यतदर्थे' (६. ३. ५३) । एके पादाः अस्याम् एकपदी । कुम्भपद्यादौ साधुः ॥

टीका०— अयनद्वादशकं वर्त्मनि । यन्त्यनेनेत्ययनम् । करणे ल्युट् । 'वृतु वर्तने' । 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' (३. ३. २) इति मनिन् । वर्त्म । 'मार्ग अन्वेषणे' । कर्मणि घञ् । मार्गः । अध्वेति । 'अद भक्षणे' । 'शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्' (उ० ४. ११५) इति वर्तमाने 'अदेर्ध च' (उ० ४. ११७) इति क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः । 'प(तेः खश्च ? तः स्थ च)' (उ० ४. १२) इति इनिः (ख ? थ)कारश्चान्तादेशः । 'पथिमथि—' (७. १. ८५) इत्यादिना आकारः । 'थो न्थः' (७. १. ८७) इति न्थः । पन्थाः । पदमस्यां विद्यते इति पदवी । वप्रकरणे *'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वः । गौरादिङीष् । सर्तेः करणे क्तिन् । सृतिः । सर्तेरेव धरणिवत् सरणिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः । पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः । कर्मणि क्तिन् । 'हिमकाषिहतिषु च' (६. ३.५४) इति पादस्य पद्भावः । बाह्वादिपाठाद् ङीषि पद्धती च । नृणां खुररहितत्वात् पादाय हिता पद्या । हितार्थे 'शरीरावयवाद् यत्' (५. १. ६) । 'पद्यत्यतदर्थे' (६. ३.५३) इति पद्भावः । 'वृतेश्च' (उ० २. १०६) इति (इ ? अ)निः । 'कृदिकारात्' (ग० ४. १. ४५) इत्यादिना वा ङीष् । वर्तनी । एकः एकाकी असहितः पादः अस्यां अस्या वा इत्येकपदी । 'कुम्भपदीषु च' (५.४.१३९) इति पादस्याकारलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४. १. ८) इति ङीब्विकल्पे प्राप्ते 'कुम्भपदीषु च' इति नित्यं ङीब् निपात्यते । 'पादः पत्' (६. ४. १३०) इति पद्भावः ॥

---

१. 'स्याद्याका' घ. च. पाठः.

---

* 'वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते ।

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

क्षीर०—'न पूजनात्' (५.४.६९) इत्यत्र स्वतिग्रहणाद् 'ऋक्पूरब्धूः—' (५.४.७४) इति समासान्तो नास्ति। सन् पन्थाः सत्पथः। समासान्तोऽकारः ॥

टीका० — * अतिपन्थास्त्रयमर्चिते **प्रशस्ये वर्त्मनि** । स्वती पूजादौ । प्रशस्यः पन्थाः अतिपन्थाः, सुपन्थाः । कुगतिसमासः । 'न पूजनात्' (५. ४. ६९) इति निषेधाद् 'ऋक्पूः–' (५. ४. ७४) इत्यादिना समासान्तो न भवति। संश्चासौ पन्थाश्चेति सत्पथः ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

क्षीर० — विरुद्धः अध्वा व्यध्वः । दुष्टोऽध्वा दुरध्वः । 'उपसर्गादध्वनः' (५.४.८५) इत्यच्। विरुद्धः पन्थाः विपथः । कुत्सितोऽध्वा पन्थाश्चेति। 'कोः कत् तत्पुरुषेऽचि' (६.३.१०१), 'का पथ्यक्षयोः' (६.३.१०४) । विपथं कापथं च क्लीबे आह। यद्वामनः—'संख्याव्ययपूर्वकश्च पथः' ॥

टीका० —व्यध्वपञ्चकं **निन्दितवर्त्मनि** । विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः । एवं दुरध्वः । कुगतिसमासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५. ४. ८५) इति समासान्तोऽच् । 'नस्तद्धिते' (६. ४. १४४) इति टिलोपः । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२. ४. २६) इति पुंस्त्वम् । विरुद्धः पन्थाः विपथम् । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' (वा० २. ४. ३०) इति नपुंसकत्वम् । 'वाटः पथश्च माथश्चे'ति अदन्तोऽपि पथशब्दस्त्रिकाण्डशेषे पठ्यते । तदा च समासे पुंलिङ्गपाठोऽपि युक्तः । नपुंसकविधौ समासान्तपथशब्दग्रहणात् । तथा च रभसः—

"सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथौ ।"

कुत्सितोऽध्वा कदध्वा । नान्तः । 'कोः कत् तत्पुरुषेऽचि' (६. ३. १०१) इति कद्भावः । कुत्सितः पन्थाः कापथः । पूर्ववदच् समासान्तः । 'का पथ्यक्षयोः' (६. ३. १०४) इति नित्यं कोः काभावः । लिङ्गानुशासने वामनेन कापथं क्लीबमुक्तम् । अदन्तपथशब्देन कुपथश्च साधुः ॥

---

* 'अयनद्वादशकं' 'व्यध्वपञ्चकम्' इत्यादिवद् 'अतिपथित्रयम्' इति नोक्तम् ।

अपन्थास्त्वपथं

क्षीर०—'पथो विभाषा' (५. ४. ७२) इत्यच्। अपथं नपुंसकम्॥

टीका०—अपथिद्वयममार्गे। अपथमिति। 'पथो विभाषा' (५. ४. ७२) इति पक्षेऽकारः समासान्तः। 'अपथं नपुंसकम्' (२.४.३०) इति नपुंसकत्वम्॥

तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे।

क्षीर०—शृङ्गैरटन्त्यस्मिन् शृङ्गाटकम्। संस्थानं चत्वरं च॥

टीका०—शृङ्गाटकद्वयं **चतुष्पथे**। चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथम्। 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' (वा० २. ४. ३०) इति नपुंसकत्वम्। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति षत्वम्॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

क्षीर०—प्रगता अन्तरे तस्मात् प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः॥

टीका०—दूरशून्यः पोल्लवाट[1] इति यत्र प्रसिद्धिः, तत्र प्रान्तरम्। प्रकृष्टमन्तरमवकाशस्तस्येति प्रान्तरम्। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २. २. २४) इति बहुव्रीहिः॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्॥ १७॥

क्षीर० — कस्यांभसोऽन्तमृच्छति कान्तारम्। कान्तारप्रान्तरे एकार्थे प्राहुः॥

टीका०—**चोरकण्टकादिना दुर्गमं** वर्त्म कान्तारम्[2]। कांश्चिद् न तारयतीति कान्तारम्। पृषोदरादिः। अनेकार्थे पुन्नपुंसकत्वं वक्ष्यति॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं

क्षीर०—'गोर्यूतौ छन्दोध्वपरिमाणयोः (वा० ६. १. ७९) इत्यवादेशः॥

---

१. 'चोमृवा' ङ. छ. पाटः. २. 'रम्। पृ' ज. झ. पाटः.

टीका०—**क्रोशद्वये** गव्यूतिः।

"चतुष्काधिकविंशत्यङ्गुलै[1]र्हस्तककल्पना।
सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशनामकम्॥"

गव्यूतिरिति। 'यु मिश्रणे।' 'ऊतियूतिजूतिसाति—' (३. ३. ९७) इत्यादिना क्तिन् दीर्घत्वं च निपात्यते। गोर्यूतिः गव्यूतिरिति षष्ठीसमासः। 'गोर्यूतौ छन्दसि' (वा० ६. १. ७९) इत्यनुवर्तमाने 'अध्वपरिमाणे च' (वा० ६. १. ७९) इति वक्तव्येन भाषायामपि ओकारस्यावादेशः।

"द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः"

इति शब्दार्णवः।

"गव्यूतं स्त्रीति (?) गव्यूतिः गोरुतं गोमतं च तत्"

इत्यन्यः॥

नल्वः किष्कुचतुश्शतम्।

क्षीर०—'णल गन्धे'। किष्कुर्हस्तः। 'तेषां चतुश्शती नल्वमि'ति माला। कात्यः—'नल्वं विंशं हस्तशतमि'त्याह॥

टीका०—किष्कुः मूर्धन्यषः हस्तवाची। तच्चतुश्शतेन नल्वः। 'णल बन्धने'। 'इण्[2]शीभ्यां वन्' (उ० १. १५८) इति बाहुलको वन्॥

घण्टापथः संसरणं

क्षीर०—घण्टोपलक्षितानां हस्तिनां पन्थाः घण्टापथः। चाणक्योक्तोऽष्टदण्डः। सम्यक् सरन्त्यनेनेति संसरणम्। यद् भुग्नः (?)—

"बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसङ्कुलम्।
पुरोपनिष्करश्चोक्तम्"॥

---

१. 'ल' क. ख. घ. ज. झ. पाठः. २. 'भी' क. ख. घ. च. ज. झ. पाठः.

टीका० — घण्टापथद्वयं ग्रामादौ प्रधानमार्गे। दशधन्वन्तरो राजमार्गः घण्टापथः। संहताः सरन्त्यनेनेति संसरणम्। सर्तेः करणे ल्युट्॥

तत् पुरस्योपनिष्करम्।

क्षीर० — तत् संसरणं, पुरं राजधानी, तस्या उपनिष्कराख्यम्। उपनिष्कीर्यते सैन्यमिति॥

इति भूवर्गः।*

टीका० — घण्टापथ एव पुरस्य दुर्गपुरस्य उपनिष्करम्। मूर्धन्यवत्। पारस्करादित्वात् सुट्॥

इति वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे

भूवर्गः।

अथ पुरवर्गः।

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम्।
स्थानीयं निगमः

क्षीर० — पक्षे पुरं नगरं च वाशब्दात् पत्तनसाहचर्यात् क्लीबे। पूर्यते पूः। नगाः सन्त्यस्य नगरम्। 'नगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५. २. १०७)। पतन्त्यस्मिन् पत्तनम्। पुटा भाण्डवसनानि भिद्यन्ते अस्मिन् पुटभेदनम्। तिष्ठन्त्यस्मिन् नित्यं शतग्रामीमध्ये स्थानीयम्। नियतं गच्छन्त्यस्मिन् निगमः। 'गोचरसञ्चर—' (३. ३. ११९) इति साधुः। नानार्थेऽधिष्ठानदुर्गे कोट्टो[1] राजधानी च॥

---

१. 'पो' ख. पाठः.

* 'भूवर्गः' इत्यतः प्राग्

"द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी।
दिवःपृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः॥"

इति श्लोकः पठितो, न तु व्याख्यातः।

टीका० — पूःसप्तकं **नगरे** । तथा च नाममाला —

"पुटभेदनं पुरं स्यात् स्थानीयं पूः पुरी नगरी"

अन्ये पुनः पूरादित्रयं पुरे, पत्तनद्वयं पत्तने, स्थानीयद्वयं स्थानीय इति मन्यन्ते। तथा च रभसः—

"पूः स्त्री न पुंसि नगरी खपुरं नृद्रुसं(?) पुरम् ।
हरिश्चन्द्रपुरं शौभं पत्तनं पुटभेदनम् ॥"

इति । तत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं तन्मध्यवर्ति नगरम् । राजधानिकान्वितं[1] पत्तनम् । प्राकारादिना दुर्गमं[2] स्थानीयम् । पालयति परचक्रादिति पूः । रेफान्ता । 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'अन्येभ्योऽपि —' (३. २. १७८) इति क्विप् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७. १. १०२) इत्युत्त्वम् । 'र्वोरुपधायाः —' (८. २. ७६) इति दीर्घः । पुरीति । 'पुर अग्रगमने' । इगुपधलक्षणो वा घञर्थे[4] कविधानाद् वा कः । गौरादिङीष् । नगाः प्रासादादयोऽत्र सन्तीति नगरी । नगशब्दाद् 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा० ५. २. १०७) इति रः । गौरादित्वात् पक्षे ङीप् । पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च' (उ० ४.१४४) इति इप्रत्यये कित्त्वे च पुरि· ह्रस्वान्तापि । पक्षे पत्तनसाहचर्यात् क्लीबे । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३ १५१) । पत्तनम् । पण्यानां[5] पुटाः पुटिकाः भिद्यन्ते अत्रेति पुटभेदनम् । अकुतोभयत्वात् स्थानाय वासाय हितं स्थानीयम् । 'तस्मै हितम्' (५. १. ५) इति छः । निगमः गोचरसञ्चरादौ घप्रत्ययेन निपातितः ॥

अन्यत् तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं

क्षीर० — **मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् समुदायस्थानम् । शाखेत्युपाङ्गोपलक्षणम् ।**

**"स्यात् साकेतमयोध्यायां विदेहा मिथिलापुरी ।
महोदया कन्यकुब्जा कन्याकुब्जं महोदयम् ॥**

---

१. 'जाधिका' क. ख. पाठः. २. 'च्चि' घ. च. पाठः. ३. 'र्गं नगरं स्था', ४. 'र्थे वा' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ५. 'पु' घ. च. ज. झ. पाठः.

काशी वाराणस्यवन्ती विशाला चोज्जयिन्यपि ।
प्राग्ज्योतिषं कामरूपं द्वारका द्वारवत्यपि ॥"

इति वक्तव्यम् ॥

टीका० — मूलनगरे असम्मातृजनौघस्य[1] सरिदङ्के सरोङ्के वा कल्पितं पुरं (यत्) तद् मूलनगरस्य तरुस्थानीयस्य शाखाप्रायत्वाच्छाखानगरम् ॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

क्षीर० — विशन्त्यस्मिन् कामुकाः वेशः ॥

टीका० — वेश्याजनसमाश्रये स्थाने वेशः । नेपथ्यपर्याये शकारो निरूप्यः ॥

आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

क्षीर० — आपणन्ते अस्मिन् इत्यापणः । 'गोचरसञ्चर'— (३. ३. ११९) इति साधुः । निषीदन्त्यस्यां निषद्या । 'संज्ञायां समज —' (३. ३. ९९) इति क्यप् । विपण्यते अस्यां विपणिः । वणिग्वीथी । आद्यो वणिक्स्थाने, अन्त्यो हट्टवर्तन्यामित्याहुः । यच्छाश्वतः —

"आपणिः पण्यवीथी च द्वयं विपणिसंज्ञकम्" ॥

टीका० — आपणचतुष्कं पण्यशालायाम् ।

"आवेशनं शिल्पशाला वाजिशाला तु मन्दुरा ।
पण्यविक्रयशाला स्यादापणो विपणिस्तथा ॥"

इति हलायुधः ।

"फलकं फलमथ चर्मापणं निषद्यां वणिक्पदं विपणिम्"

इति पादेन नामकथनेन नाममालायां संवदन्तोऽपि केचिद् आपणादिद्वयं हट्टमण्डपे विपण्यादिद्वयं पोट्टलीआ[2] (?) वीथ्यां मन्यन्ते । तथा च रत्नकोषे पादनामकथने

"आपणोऽथ निषद्या स्याद् विपणिः पण्यवीथिका"

---

१. 'त' क. ख ङ छ. ज. पाठः. २. 'पा' घ., 'पोट्टाली' ख. ङ. छ. पाठः.

"पर्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्य-
पूर्णापणं विपणिनो विपणिं विभेजुः" (स० ५. श्लो० २४)

इत्यत्र माघश्लोके वल्लभेन आपणमावारिका विपणिर्हट्ट इति व्याख्यातम्। अरुणेन तु 'विपणिसरणिवाणिश्रेणिनिश्रेणयश्च' इति स्त्रीत्वमुक्तम्। विपणेरनुशा-(स्या?सनाद)स्मादेव माघप्रयोगात् पुंस्त्वं व्युत्पादितम्। एत्य पणाय(न्ते?न्ति) व्यवहरन्त्यस्मिन्नित्यापणः। गोचरसञ्चरादिसूत्रे निपातितः। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या। 'संज्ञायां समजनिषद—' (३. ३. ९९) इत्यादिना क्यप्[१]। 'सदिरप्रतेः'(८. ३. ६६) इति षत्वम्। विपणिरिति। †'इन्' इति इन् औणादिकः। 'कृदिकारात्—' (ग० ४. १. ४५) इति ङीषि विपणी[३] च॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

क्षीर० — रथं वहति रथ्या। 'तद् वहति रथ—'(४. ४. ७६) इति यत्। प्रतोल्यते प्रतोली। विगता शिखा मुण्डितेन समत्वाद्, विशीयते जनसम्मर्देन वा विशिखा। पञ्चैकार्थानाहुः। यत् कौटिल्यः— "विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः"॥

टीका० — रथ्यात्रयं **ग्राममार्गे**। लाँच्छ इति यावत्। रथं वहतीति रथ्या। 'तद् वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४. ४. ७६) इति यत्। प्रतोलीति। 'तुल उन्माने'। चुरादिः पचादिः गौरादिश्च। विशिखेति। 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५. २४) इति खन्। प्रादिसमासः। केचिद् दुर्गनगरद्वारे[८] अट्टप्रयोजनाश्रयो यः क्रियते तत्रेति। चाणक्ये तु रथ्याप्रतोल्योर्भेदः॥

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्।

---

१. 'ति मा' ङ. छ. पाठः. २. 'पि' ज. पाठः. ३. 'णीति च' ज. पाठः. ४. 'माश्श इ' घ. पाठः. ५. 'ङः किद्ध्रस्व' क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः. ६. 'चा' ज. पाठः. ७. 'ष्ट' ङ. छ. पाठः. ८. 'द्वा' ज. पाठः.

---

† 'सूत्रमिदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते।

क्षीर०— चीयते चयः । (प्रा)काराधारः । उप्यते अस्मिन् वप्रः ॥

टीका० — चयद्वयं दुर्गनगरे परिखोद्धृतमृत्तिकया यः स्तूपः क्रियते, तत्र । तथा चार्थशास्त्रं—"परिखोद्धृतया मृत्तिकया वप्रं कारयेत्, तस्योपरि प्राकारम्" इति ।

"प्राकारमूलबद्धश्च समूहश्च चयो मतः"

इत्यनेकार्थः । चिनोतेरधिकरणे 'पुंसि संज्ञायां घः—' (३. ३. ११८) । चयः । वपतेः 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २. ३०) । वप्रः ॥

प्राकारो वरणः सालः

क्षीर०— प्रक्रियते प्राकारः । 'सादकारयोः कृत्रिमे' इति दीर्घः । वृणोति वरणः । स्यति पर्यन्तं करोति सालः ॥

टीका०—प्राकारत्रयं वप्रस्योपरि इष्टकादिरचिते वेष्टने पेगा इति ख्याते । प्रपूर्वात् कृञः कर्मणि घञ् । 'कारसादयोः कृत्रिमे दीर्घ इत्युपसङ्ख्यानम्' इति नित्यं दीर्घः । प्राकारः । वृणोतेः करणे ल्युट् । वरणः । 'सल गतौ' । कर्मणि घञ् । सालः ।

"सालः सर्जतरौ वृक्षे प्राकारेऽपि प्रयुज्यते"

इति दन्त्यादावजयः ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥ ३ ॥

क्षीर०— प्रागेव प्राचीनम् । 'अञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' (५.४.८) इति खः । प्राचीरमित्येके । व्रियते अनया वृतिः । वद्ध्यो(?)वाटिप्रवेष्टकोऽपि ॥

टीका० — दुर्गनगरादेर्वेणुवेत्रमयी वेष्टनिका प्राचीरम् । अन्यत्रोपचारात् । प्राच्युपपदात् 'ईर गतौ' इत्यतः 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

---

१. 'न्ध' घ. च. झ. पाठः. २. 'राग' छ., 'पाम इ' घ., 'वार इ' च., 'पराग इ' ङ., 'पगार इ' ज. पाठः.

---

* इदं मुद्रितवार्त्तिकपाठे न दृश्यते ।

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

क्षीर०— भिद्यते भित्तिः । कुड्यां साधु कुड्यम् । पृषोदरादित्वाद् जश्त्वम् ॥

टीका० — भित्तिद्वयं मण्डपगृहादेरिष्टकामृत्तिकादिकृते वेष्टने । भिदेः क्तिन् । भित्तिः । 'भिदा विदारणे' (?) इति पाठादङ् न भवति । कुड्यमिति । 'कुङ् शब्दे' । *कुवतेर्यगुडुक्च इति यग् डुगागमश्च । कश्चिद् दकारवत् कुद्यमाह ॥

एडूकं तदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

क्षीर० — तत् कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि एडयत्येडूकम् ॥

टीका० — यत् कुड्यमन्तर्गतास्थि तदेडूकम् । 'ईड स्तुतौ' । भल्लूकादित्वाद् ऊकन् । आदेर्गुणः । अतो मध्यदीर्घः । 'ईर्वारु(?)चेडूकमलीकशाकम्' इत्यरुणदत्तोऽपि । अमरसिंहस्वरसोऽप्यत्र ।

"उपशल्यं ग्रामान्तिकमेडुकमन्तःकृतास्थि कुड्यं स्यात्"

इति रत्नकोशे तु ह्रस्वमध्योऽपि । तदा च बहुलवचनात् 'समि कस उक'(न्? न्) (उ०२. ३२) इति उक(न्? न्) ॥

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तं †वस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
गृहाः पुंसि भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

क्षीर०— गृह्णाति गृहम् । 'गेहे कः'(३.१.१४४) इति कः । उदवसिनोति स्मोर्ध्वमवसीयते वा उदवसितम् । विशन्त्यस्मिन् वेश्म । सीदन्त्यस्मिन्

---

१ 'ह्रकादिमृत्तिकाकृ' ज. पाठः. २. 'काकृ' ख. घ. च. ञ. पाठः. ३. 'न्' क. ङ. छ. ज. झ. पाठः. ४. 'डिरिवेडू' घ. च. पाठः.

---

* इदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते । † अवस्त्यपाठः क्षीरस्वामिनः, वन्द्यघटीयस्य तु वस्त्यशब्दः । एवमनयोः पाठभेदस्तत्र तत्रोहनीयः ।

सद्म । सदनं च । निकेतन्त्यस्मिन् निकेतनम् । निशाम्यन्तिः अस्मिन् निशान्तम् । निशाया अन्तोऽत्रेत्येके । अवस्त्यायति सङ्घातीभवत्यवस्त्यम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अग्यतेऽस्मिन् अगारम्, अगान् वृक्षान् इयर्ति वा । मन्द्यते सुप्यतेऽत्र मन्दिरम् । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु' । भूम्नि बहुत्वे गृहाः । गृहाणीत्यप्याहुः । निचीयते निकाय्यः । 'पाय्यसान्नाय्य—' (३. १. १२९) इति साधुः । निलीयतेऽस्मिन् निलयः । आलीयन्तेऽस्मिन् आलयः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' (३. ३. ११८) । उष्यतेऽस्मिन् वासः । कुट्यतेऽस्यां कुटी । शलन्त्यस्यां शाला । शालते वा । सह भान्त्यस्यां सभा । वसतिर्वासतेयी निवेशनमावसथः संस्त्यायोऽपि ॥

टीका०—गृहादय *ऊनविंशतिर्गृहे । 'ग्रह उपादाने' । 'गेहे कः' । (३. १. १४४) इति कर्तरि कः । गृहम् । 'गेहे कः' इति निर्देशादेव गेहम् । उदकं वसितमाच्छादनीकृतमनेनेति उदवसितम् । 'वस आच्छादने' । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६. ३. ५७) इत्युदभावः । 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' (वा० २. २. ३६) इति निष्ठान्तस्य परनिपातः । वेश्मेति । विशतेः मनिन् । सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म मन्नन्तम् । निकेतनमिति । 'कित निवासे' । अधिकरणे ल्युट् । सदनभवने अपि ल्युडन्ते । अतिशयनातिशायनवद् दीर्घत्वे सादनमपीति हेमचन्द्रः । अवश्यं निशायाम् अम्यते गम्यत इति निशान्तम् । 'अम गत्यादिषु' । क्तः । 'रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम्' (७. २. २८) इति इडभावः । 'वस्त गन्ध अर्दने' । णिजन्ताद् 'अचो यत्' (३. १. ९७) । अगान् वृक्षान् स्तम्भभूतान् राति गृह्णातीत्यगारम् । हस्वादि । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । तथा च 'वेश्म निशान्तमगारम्' इति नाममालायामार्या । 'वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे' (स० ५. श्लो० २५) इति रघुश्च । 'मदिमुदि—' (उ० १. ५४) इत्यादिना मन्देः किरच् । 'मन्दिरं शकटं पीठं क्रोडं रशनं तुम्बं नगरं मन्दिरापुर्यौ' इत्यरुणदत्तेन स्त्रीक्लीबयोर्मन्दिरं पठितम् । तथा चास्यैव प्रयोगः—'व्रजति पथि मनाहं(?) मन्दिरातस्त-

1. 'भद्रच' ङ. छ. ज. पाठः.

* स्थलद्वयोपात्तत्वेऽपि गृहपदस्यैकत्वेनैव गणनौचित्यात् ।

वारिः' इति । पुलिङ्गगृहशब्दो भूम्न्येव नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः । 'पाय्य-सान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' (३. १. १२९) इति निपातनाद् निकाय्यः । 'लीङ् श्लेषणे' । 'पुंसि संज्ञायां' (३. ३. ११८) इति घः । निलयालयौ । वसेरधिकरणे घञ् । वासः । 'कुट कौटिल्ये' । इगुपधलक्षणः कः । स्त्रियां कुटी गौरादिः । 'कृगॄशॄपृकुटि—' (उ० ४. १४४) इत्यादिना इप्रत्ययेन कुटिरपि । तथा च 'भ्रुकुटिर्कुटिकुटी'रिति रामदासः । शालेति । 'शल हुल पत्ल गतौ' । अधिकरणे 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ् । ततष्टाप् । सम्यग् भातीति सभा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । पृषोदरादित्वाद् वर्णलोपः ॥

सञ्जवनं त्विदम् ।

चतुश्शालं

क्षीर०—**सञ्जवति, जवन्ते वा अस्मिन् सञ्जवनम् । चतस्रः शालाः समाहृताः चतुश्शालम् ॥**

टीका०—सञ्जवनद्वयं **चतुश्शालागृहे** । संपूर्वाद् 'जू' इति सौत्रधातो-ल्युट् । चतसृणां शालानां समाहारः चतुश्शालम् । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम् । पक्षे चतुश्शालीत्यपि । 'वा[*] टावन्त' इत्युप-संख्यानात् ॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

क्षीर०—**इदं गृहं मुनिसम्बन्धि पर्णशालाख्यम् । उटैः[§] देश्यां तृणपर्णैर्जायते उटजम् ॥**

टीका०—पर्णशालाद्वयं **पत्ररचितमुनिकुटिकायाम्** । मुनीनां गृहं पर्ण-

१. 'च ह पाल भ्रु' ज. पाठः. २. 'क' क. ख. ङ. छ. ञ. पाठः. ३. 'टीति' घ. ङ. च. छ. ज. ञ. पाठः.

---

[*] 'आवन्तो वा' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः । [§] उट इति देश्यपर्यायमित्यर्थः ।

शाला स्यादिति सम्बन्धः । पर्णं पत्रं, तत्प्रधाना शाला पर्णशाला । उटजं ह्रस्वादि । 'सौधवास उटजेन विस्मृत' इति रघुश्च§ । 'निशान्तं भवनोटजम्' इत्यमरमालायां गृहपर्याय एव ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

क्षीर० — चित्याया इदं चैत्यम् । देवकुलमहावृक्षाद्युग्राशयः (?) । आयतन्ते अस्मिन्नित्यायतनम् ॥

टीका० — चैत्यद्वयं **सुखरहिते देवकुलसदृशे यज्ञस्थाने** । तथा च—

"स्वल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैनासीन्महात्मनः ।
गदस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते[3] ! ॥"

इति । 'चिती संज्ञाने' । 'अ(घ्न्यादि[1]क्न्या)दयश्च' (उ० ४. ११३) इति यग् वृद्धिश्च । चैत्यम् । 'यती प्रयत्ने' । अधिकरणे ल्युट् । आयतनम् ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

क्षीर० मन्दते अत्र मन्दुरा ॥

टीका० — वाजिशालाद्वयमश्वशालायाम् । मन्दुरेति । 'मदि स्तुतिमोदादौ[2]' । 'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' (उ० १. ४०) ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

क्षीर० — आविशन्त्यत्र आवेशनम् । गृहादन्यत् कारूणां कर्मस्थानम् । तेन शिल्पशालेति सभ्यः पाठः ॥

टीका० — आवेशनद्वयं **सुवर्णकारादिशिल्पिशालायाम्** । आङ्पूर्वाद् विशतेः 'करणाधिकरणयोश्च' (३. ३. ११७) इति ल्युट् ॥

१. 'घ्नमगी' घ. च. पाठः. २. 'नाम्' घ. च. पाठः. ३. 'तेः ॥' ङ. छ. पाठः.

§ इदं मुद्रितरघुवंशे न दृश्यते ।

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

क्षीर०— प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । घञर्थे कः ॥

टीका०— प्रपाद्वयं **पानीयशालायाम्**[1] । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः ॥

मठश्छात्रादिनिलयः‡

क्षीर०— मठ्यतेऽस्मिन् मठः । 'मठ निवासे' । छत्रशीला विद्यार्थिनश्छात्राः । छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते । छत्रादित्वाण्णः ॥

टीका०— छात्रपरिव्राजकादीनां गृहं मठः । 'मठ मदनिवासयोः' । 'पुंसि संज्ञायां—' (३. ३. ११८) इति घः ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

क्षीर०— गञ्जन्ति नदन्त्यस्यां क्षीबाः गञ्जा ॥

टीका०—गञ्जाद्वयं **मदिरासन्धानगेहे** । गञ्जन्ति शब्दायन्त इति गञ्जा । 'गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः ॥

गर्भागारं वासगृहम्

क्षीर०— वासाय वासमध्ये वा गृहं वासगृहम् । अपवरकं कोष्ठकं च ॥

टीका०—गर्भागारद्वयमीश्वराणां [2]वासहरं[3] इति ख्याते । देववासस्थान इति केचित् । निर्वातत्वाद् गर्भ इव अगारं गर्भागारम् । वासस्य शयनस्य गृहं वासगृहम् ॥

१. 'ति ॥' ङ. छ. पाठः. २. 'वाह' क. ख. पाठः. ३. 'भ' ज्ञ. पाठः.

‡ एतदुत्तरं 'सत्रशाला प्रतिश्रयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री' इति पादद्वयमधिकं पठ्यते क्षीरस्वामीये, न तु व्याख्यायते ।

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

क्षीर०— न रिष्यते हिंस्रैः कृतरक्षत्वाद् अरिष्टम् ॥*

टीका०—अरिष्टद्वयं **सूतिकागेहे** । मन्त्रादिना निरस्तत्वाद् नास्ति रिष्टमक्षेममस्मिन्नित्यरिष्टम् । 'वा सूतकासूतिकापुत्रकापुत्रिकावृन्दारकावृन्दारिकाः—' (वा० ७. ३. ४५) इत्युपसंख्यानात् सूतकागृहमित्यपि ॥

वातायनं गवाक्षः

क्षीर० — 'इन्द्राक्षयोः समासे' इत्यवङ् । इन्द्रलोको मतङ्गकः ॥

टीका०—वातायनद्वयं **जालके** । वातस्य अयनं पन्थाः इति वातायनम् । गावो रश्मयः, तैरक्षो व्यवहारोऽस्मिन्निति गवाक्षः । 'सर्वत्र विभाषा गोः' (६. १. १२२) इत्यनुवर्तमाने 'अवङ् स्फोटायनस्य' (६. १. १२३) इति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् जालके नित्यमवङ् । प्राणिनि तु गोक्षः । 'वातायनं गवाक्षो ना' इत्यमरमाला ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

क्षीर०—मण्ड्यतेऽनेन लोकैर्वा मण्ड्यते मण्डपम् ॥

टीका०— मण्डपद्वय**मास्थानादिमण्डपे** । मण्डनं मण्डः भूषा । 'मडि भूषायाम्' । तं पाति रक्षतीति मण्डपः । वेष्ट्यत इति वा मण्डपः । 'वडि वेष्टने' 'मडि च' । 'विटपविष्टपमण्डपविशिपोलपाः' (उ० ३. १४५) इति निपातितः ॥

हर्म्यादिर्धनिनां वासः

क्षीर०—हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद् अट्टालादिः ॥

टीका०— इष्टकामयं धवलगृहमिति ख्यातं हर्म्यम् । यकारवत् । हरतेः

१. 'वासगृहादिः' क. ग. पाठः. २. 'ला' ख. घ. ङ. च. छ. ञ., 'लमि' ज. पाठः.

* एतदुत्तरं

"कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम् ।
मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणः ॥"

इत्यधिकं पठ्यते, न च व्याख्यायते ।

'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११२) इति यत् मुडागमः गुणश्च । आदिना अट्टाट्टालिकादिः ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

क्षीर०— **वास इत्येव । प्रसीदन्त्यस्मिन् प्रासादः । 'सादकारयोः कृत्रिमे' इति दीर्घः ॥**

टीका०— देवानां राज्ञां चेष्टकादिमयः[1] प्रासादः । अन्यत्रोपचारात्[2] । प्रमुदिताः सीदन्त्यस्मिन्निति प्रासादः । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ् । उपसर्गस्य घञि—' (६. ३. १२२) इत्यादिना दीर्घः ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

क्षीर०— **सुधाशुभ्रं सौधम् ॥**

टीका०— **राज्ञ एव सदने** सौधः । तथा च 'सौधो हर्म्यं नृपागार-मि'त्यमरमाला । सुधायोगात् सौधः । अण्प्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्या-नम्' (वा० ५. २. १०३) इत्यण् ॥

उपकार्योपकारिका ।

क्षीर०— **उपक्रियते उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनम् ॥**

टीका०— उपकार्याद्वयम् **आरीति ख्यातायाम् ।** उप अधिकं क्रियते इत्युपकार्या । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । उप अधिकं करोतीत्युपकारिका । कर्मण्यणन्तङीबन्तात्[3] स्वार्थे कः । 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम् । राजानमुपकरोतीति वा उपकारिका । केचित् प्रासादद्वयं देवानां राज्ञां च गेहे, राजसदनत्रयमुपकार्यायामित्यभिदधति ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

---

१. 'दि तदीयं प्रा' क. पाठः. २. 'यं' ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः. ३. 'कर्मणि ण्यत् । उ' क. ख. पाठः.

पिच्छन्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ।

क्षीर० — स्वस्ति कायति स्वस्तिकः । नन्दी आवर्तोऽत्र नन्द्यावर्तः । आदिशब्दाद् रुचकवर्धमानाद्याः । पिच्छन्दकप्रभेदा रचनाविशेषाः । 'छदि दीप्तौ' । विशिष्टा छन्दिका विच्छन्दिका इत्येके ॥

टीका० — स्वस्तिकादय ईश्वरसद्मनां भेदाः । पिच्छन्दकप्रभेदाः रचनाविशेषा इत्यर्थः । आदिना रुचकवर्धमानौ । तथा च —

"स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो रुचको वर्धमानकः ।
नन्द्यावर्तादयश्चापि द्वारालिन्दादिभेदजाः ॥"

स्वस्ति करोतीति स्वस्तिकः । 'अन्येभ्योऽपि—'(वा० ३. २. १०१) इति डः । आकृत्यायं चतुरश्रः । सर्वतोभद्रो विहाराकृतिः । नन्दनं नन्दः, तमावर्तयतीति नन्दावर्तः वर्तुलाकृतिः । *तथा च संहितायां वराहः—

"अपरोऽन्त्यगतोऽलिन्दः प्रान्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ ।
तदवधि(वि)धृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिदं शुभदम् ॥
अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् ।
नृपवृन्दसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥
नन्दावर्तमलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणोऽन्त्यगतैः ।
द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि ॥
प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्त्यगतौ तदवधिस्थितौ शेषे ।
रुचकद्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥
द्वारालिन्दान्त्यगतः प्रदक्षिणोऽन्यस्ततश्चान्यः ।
रुद्धश्च वर्धमानो द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥"

इति ॥

---

१. 'न्द्या' क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'णा' घ. ङ. च. छ. ज. झ. पाठः. ३. 'न्त' ङ. छ. पाठः.

---

* तथा चेत्यादि वराह इत्यन्तम् आकृत्येयतः पूर्वमेव मातृकासु दृश्यते ।

स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

क्षीर० — **स्त्रीणामगारम् । अवरुध्यन्ते अस्मिन्नित्यवरोधनम् । शुद्धाः सुरक्ष्याः अन्ता अत्र शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तात्स्थ्याद् वर्तन्ते ॥**

टीका० — अन्तःपुरचतुष्कं नृपतिस्त्रीगृहे[1] । अन्तः मध्ये पुरम् इत्यन्तः-पुरम् । पुरशब्देन गृहमुच्यते । तथा च रत्नमाला — 'अगारे नगरे पुरम्' इति । अवरुध्यन्ते राजस्त्रियः अनेनेत्यवरोधनम् । रुधेः करणे ल्युट् । घञा अवरोधः । शुद्धाः कामोपधापरिशुद्धा अन्ते समीपे रक्षका अस्येति[2] शुद्धान्तः । 'सप्तमीविशे-षणे बहुव्रीहौ' (२. २. ३५) इति पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥

स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ।

क्षीर० — **अटन्त्यट्टन्त्यत्र वा अट्टः अट्टालकः । 'अट्ट अतिक्रमहिं-सयोः' । 'प्राकाराग्रे रणगृहम्' इति कौटिल्यः । क्षुवन्ति शब्दायन्ते अत्र योधाः अन्तः क्षोमः । प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे बोमाख्य इत्येके ॥**

टीका० — अट्टद्वयमट्टे । एतच्च मण्डपस्योपरि हर्म्यादिपृष्ठे च क्रियते । 'अट्ट सुट्ट अनादरे' । चुरादिः । 'एरच्' (३. ३. ५६) । अट्टः । क्षौमम् अवृ-द्धम् । 'टुक्षु शब्दे' । सोमवन्मन् ।

"क्षौममट्टे दुकूले स्यादतसीवसनेऽपि च[3]"

इति विश्वप्रकाशे अतसीवसनवाचिना सह पाठादट्टेऽपि वृद्धम् । तस्य हि क्षुमाभवं क्षौममिति व्युत्पत्तिः । दुकूले अवृद्धमिति भिक्षुदेवः ॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

---

१. 'पत्नी' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'स्य शु' क. ख. पाठः. ३. 'वा' ञ., 'च । वि' क. ख. पाठः.

क्षीर०— प्रहन्यते प्रघाणः । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३. ३. ७९)। अल्यते हृष्यते अलिन्दः। द्वारप्रकोष्ठकाद् बहिर्द्वाराग्रवर्ति-चतुष्किकान्ते उपालिन्दिकाख्यः ॥

टीका०— प्रघाणत्रयं गृहबाह्यपिण्डके विनी[1]ति ख्याते । तथा च 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३. ३. ७९) इत्यत्र निपातनसूत्रे 'द्वारप्रकोष्ठको बाह्य उच्यते' इति वृत्तिः । अलिन्द इति । 'अल भूषणादौ' । ¶'कलिपुलिभ्यां किन्दच्[2]' (उ० ४. ८६) इति बहुलवचनात् किन्दच्[3] ।

"यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि" (स०३. श्लो०४८)

इति माघप्रयोगेऽपि ह्रस्वादिः ।

"गृहैकदेश आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा"

इत्यमरमालायां दीर्घादिरपि । तथा च आङ्पूर्वेण साधुः ॥

गृहावग्रहणी देहली

क्षीर०— द्वाराग्रे स्थले । संवीथ्याख्य इत्येके । बुध्नोदुम्बरमिति तु सभ्योऽर्थः । अवगृह्यते द्वारशाखानया अवग्रहणी । दिह्यते देहली ॥

टीका०— गृहावग्रहणीद्वयं देहलीति ख्यातायाम् । गृहमवगृह्यते परिच्छिद्यते इति गृहावग्रहणी । ल्युट् । देहं प्रवेशेन लातीति देहली । 'ला आदाने' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । गौरादिः ॥

अङ्ग[4]नं चत्वराजिरे ।

क्षीर०— अङ्गत्यत्राङ्ग[5]नम् । चत्यते चत्वरम् । अजन्त्यत्राजिरम् ॥

---

१. 'भि' ङ. छ. ज., 'ही' घ. च. झ. पाठः. २, ३. 'न्' ङ. छ. पाठः. ४. 'ण', ५. 'ण' क. ग. पाठः.

¶ 'कुणिपुल्योः किन्दच्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — अङ्गनत्रयं प्राङ्गणे । 'अगि रगि' इत्यादिना दण्डकादधिकरणे ल्युट् । अङ्गनम् । तथा च नकारान्ते विश्वप्रकाशः —

"अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता"

अतो णकारान्तोऽसाधुः । प्रोपसर्गाद् णत्वम् । यथा प्राङ्गणम् । पृषोदरादिणत्वे अङ्गणमपीति केचित् । 'चते चदे याचने च' । कृगृशृवृञ्चतिभ्यष्वरच्' (उ० २. १२१) । टकारो ङीबर्थः । तेन 'नेड्वशि—' (७. २. ८) इतीडभावः । चत्वरम् । 'अजिरशिशिरशिबिर—' (उ० १. ४६) इत्यादिना निपातनादजिरम् ॥

अधस्ताद्दारुणि शिला

क्षीर० — स्तम्भादीनामधोदारु शिलाख्यम् । स्तम्भोर्ध्वे दार्वन्तरस्थापनार्थे यदासज्ज्यते, सा शिलीति गौडाः ॥

टीका० — चतुष्किकाद्वारादेरधस्तिर्यक्काष्ठं शिलीति ख्यातं शिला । 'शिल उञ्छे' । इगुपधलक्षणः कः ॥

नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

क्षीर० — स्तम्भादेरित्यर्थः । द्वारशाखाधऊर्ध्वदारुणि शिलानासे इति माला । यदाह —

"नासा दारूपरिद्वारेऽस्याधोदारु शिला स्त्रियाम्"

"ऊर्ध्वोदुम्बरमुत्तरासङ्गोऽधउदुम्बरं देहली"

इत्याचार्याः ॥

टीका० — **द्वारोपरिस्थितदारुणि** नासा । 'णासृ नासृ शब्दे' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः ।

"शिला द्वाराधरस्तम्भदृषदोः शिलमुञ्छके ।
नासा द्वारोर्ध्वकाष्ठे स्यान्नासिकायां च कीर्तिता ॥"

इत्यजयः ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

क्षीर० — खडकिकाख्यम् ॥

टीका० — प्रच्छन्नद्वयं गृहाभ्यन्तरप्रकोष्ठद्वारे । गम्भीरिकाद्वार इति केचित् । 'छद अपवारणे' । क्तः । 'रदाभ्याम्—' (८. २. ४२) इति नत्वम् । प्रच्छन्नम् ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकम् ।

क्षीर० — पार्श्वद्वारमेकमेतदिति कात्यः । यदाह —

"प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात् पक्षद्वारं तदुच्यते" ॥

टीका० — पक्षद्वारद्वयं खसंकीति ख्याते द्वारे । गृहस्य पक्षे पार्श्वे क्रियत इति पक्षकम् । करोतेः 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति कर्मणि डः ॥

वलीकनीव्रे पटलप्रान्ते

क्षीर० — छादनान्तो वलीकाख्यः । वलति संवृणोति कुड्याद् बहिर्वीथी येनच्छाद्यते । नियतमिव्यते नीयते वाम्भोऽनेन नीव्रम् ॥

टीका० — वलीकत्रयम् ओहालीति ख्यातायाम् । वलीनि संवलितानि कानि तोयानि अत्रेति वलीकम् । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । निश्चयेन व्रियते संव्रियते अनेनेति नीव्रम् । मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादित्वाद् दीर्घः । 'वलीकः पटलप्रान्त' इति पुंस्काण्डे वोपालितः ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

क्षीर० — पटं लातीति पटलम् । छाद्यते अनेन छदिः । इसन्तः क्लीबे । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' (६.४.९७) इति ह्रस्वः ॥

टीका० — पटलद्वयं चाले इति ख्याते । 'अट पट गतौ' । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १. १११) इति कलच् । छदिः सान्तम् । साहचर्यात् क्लीबे च ।

---

१. 'ड' ड. छ. ज., 'ण्ड' झ. पाठः. २. 'ला' ड. छ. पाठः.

'छद अपवारणे'। चुरादिणिच्। *'कृभृविच्छिदिच्छादिभ्य इसिः' (उ० २. १०८)। 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' (६.४.९७) इति ह्रस्वः ॥

गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि।

क्षीर० — गोपायति गोपानसी। पटलाधारो वंशपञ्जरो वलभी (सा?)वलभ्याश्छादके संवरणे ॥

टीका० — वलभी चूडाट्ट इति यस्याख्या, तद्धारणार्थं धरणकं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा गोपानसी। दन्त्यसा। 'शिखायां वलभौ चूडे'ति रुद्रः।

"वलेभीचन्द्रशाले तु प्रासादोपरिमण्डपे"

इति कोशान्तरमपि ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥

क्षीर० — विशिष्टं टङ्क्यते विटङ्कम्। पक्षिविश्रमार्थं बहिर्निर्गतं दारु वक्रदार्वाधारः। पक्षिपङ्क्तिर्हि तत्रोत्कीर्यते ॥

टीका० — हर्म्यविहारादौ विदग्धपक्षिवासार्थं यद् बहिष्कृत्य काष्ठैकदेशे स्थाप्यते तत्र कपोतपालिकाद्वयम्। कपोतान् पालयतीति कपोतपालिका। कर्मण्यणन्तात् स्वार्थे कः। टाबादिः। वीन् पक्षिणः टङ्कयति बध्नातीति विटङ्कम्। 'टकि बन्धने'। चुरादिः। कर्मण्यण् ॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

क्षीर० — 'दृ वरणे'। प्रतिह्रियन्ते रुध्यन्ते अनेन प्रतीहारः। नानार्थे बलजम् ॥

टीका० — द्वास्त्रयं द्वारे। 'दृ आवरणे'। चुरादिण्यन्तात् क्विप्। कर्मणि

१, २. 'ड' ख. ज. झ. पाठः. ३. 'तीति' ङ. छ. पाठः.

* 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य' इति मुद्रितोणादिपाठः।

घञि द्वारम् । स्वभावादेव घञन्तोऽपि नपुंसक इति धातुप्रदीपः । हृञः कर्मणि घञ् । 'उपसर्गस्य—' (६. ३. १२२) इत्यादिना वा दीर्घः । प्रतीहारः ॥

स्याद् वितर्दिस्तु वेदिका ।

क्षीर०—दारुपरिष्कृता विश्रान्तिभूः । विगतं तर्दनं यत्रेति वितर्दिः । विदन्त्यस्यां वेदी ॥

टीका०—वितर्दिद्वयमावासिन्यङ्गणमध्यस्थचतुष्किकायाम् । अशुभं वितर्दयतीति वितर्दिः[1] । 'तर्द हिंसायाम्' । 'इन्' (उ० ४.११९) इति इन् । एवं विदेरिति (?) वेदिका ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं

क्षीर०—मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोरणम् । द्वाराग्रे स्तम्भोपनिबद्धं सिंहद्वाराख्यम् ।

"मङ्गल्यस्रक्तोरणार्थे भवेद् वन्दनमालिका" ॥

टीका०—तोरणद्वयं तोरणद्वारे । एतच्च स्तम्भद्वयमुभयतो निखन्य मूलद्वाराद् बाह्यतः क्रियते । 'तुर त्वरणे'[2] । करणे ल्युट् । तोरणम् ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

क्षीर०—गोप्यते गोपुरम् । प्रतोली ॥

टीका०—पुरद्वारद्वयं नगरद्वारे[3] ॥

कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

क्षीर०—दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिनखाख्यो मृत्कूटः[4] अपसोपानाख्यः । सोपानयुक्तं बहि(रग ? श्च)भ्रमन्तस्सोपानैर्युक्तं[5] युक्तार्थम् (?) इत्येके ।

१. 'र्दिका । त' क. ख. घ. च. ज. झ. पाठः. २. 'णे ल्यु', ३. 'पुर' क. ख. झ. पाठः. ४. 'टः । अवसो' ख., 'टः । ब' क. ग. पाठः. ५. 'नम् ।' क. पाठः.

टीका० — दुर्गपुरद्वारे यन्मृत्तिकाकूटं[1] क्रियते बहिरवटप्रधानमभ्यन्तरेण सोपानयुक्तं, यस्मिन्नुत्थाय पारकाणां काण्डादिकं दीयते, स हस्तिनखः ॥

अथ त्रिषु ।

कवाटमररं तुल्ये

क्षीर० — कस्य वायोर्गतागतप्रवर्तकस्य वाटः। अरं कर्षणं राति अररम्। त्रिलिङ्गौ। शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपुटः। जपादित्वात् वत्वम्। इयर्ति अररम् अररि(:) च ॥

टीका० — कवाटद्वयं **कवाटे**। कं वातं वाटयतीति कवाटम्। 'वट वेष्टने'। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)। कैर्वातैः पाटयति भाषते इति कपाटं पकारमध्यं च। 'अट पट लुट तुजि विजि भाषार्थाः'। चुरादिणिच्। पचाद्यच्। स्त्रियां कवाटी। गौरादिः। 'अ(र्तेः? र्ति)*कमिचमिदेविवासिभ्याश्चित्' (उ० ३. १३२) इति अरः। अररम्। तुल्ये तुल्यार्थे, न तुल्यलिङ्गे। 'प्रेर्यन्तेऽमी परमररयो हर्म्यवातायनानाम्' इति तु कप्फिणाभ्युदयः ॥

तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

क्षीर० — विष्कम्भो बन्धननिमित्तम्। विष्कभ्नात्यवष्टभ्नात्यवश्यम्। विष्कम्भीत्येके पेठुः। अरेण कर्षणेन गलत्यर्गलं दारुमयो लौहो वा दण्डः। न ना पुमान् न भवति। पराधिश्च ॥

टीका० — तद्विष्कम्भिनि तद्वारके दण्डादौ अर्गलम्। स्त्रियामर्गला। न नेत्यनेन निषिद्धलिङ्गं शेषार्थमिति सूचयति।

"अर्गलं त्रिषु कल्लोले दण्डे चान्तःकवाटयोः"

इति तु रभसः ॥

आरोहणं स्यात् सोपानं

---

१. 'टः' क. ख. घ. च. छ. ज. झ. पाठः.

---

* 'अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः.

क्षीर०—आरुह्यते अवरुह्यते चानेनारोहणम् । सह उपानन्त्यस्मिन् सोपानम् ॥

टीका०—आरोहणद्वयं **खडखडीति** ख्यातायाम् । आङ्पूर्वाद् रुहेः करणे ल्युट् । आरोहणम् ।

"सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगः समुद्धृतः ।
महापथे नाग इव स्तूयमानगुणो जनैः ॥"

इति काव्या(दर्शे ? लङ्कारे) (२. १. २२) वामनेनासभ्यार्थत्वे(नायमु ? नो)दाहृतत्वात् सोपानं दन्त्यादि । स वायुवेगः अपानपथमुत्सृज्येति पदविभागतोऽसभ्यार्थत्वम् ॥

निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

क्षीर०—निश्रयति भित्तिं, नियोजिता श्रेणिः सोपानपाङ्क्तिर्वात्र निश्राणिः । अतिरोहन्त्यवरोहन्ति च यया दारुमय्या सा अधिरोहणी ॥

टीका०—निःश्रेणिद्वयं **निःश्रेणी**ति ख्यातायाम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' । निर्पूर्वः । 'वहिश्रिश्रुयु*द्रुग्लाहात्वरिभ्यो निः' (उ० ४. ५२) इति निः । रुहेः करणे ल्युट् । 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । अधिपूर्वः अधिरोहणी ॥

सम्मार्जनी शोधनी स्यात्

क्षीर०—बहुलाख्या रजोवारणी । मार्जन्या पूतं हि बहुलीकृतं वान्याद्याहुः । समूहनीति तद्बहुकरी वर्धनी च (?) ।

टीका०—सम्मार्जनीद्वयं **सम्मार्जन्याम्** । 'मृजू शुद्धौ' । करणे ल्युट् ।

---

१. 'नित् इ' क. घ. च. ज. झ. पाठः. २. 'धानाद्या' घ. पाठः. ३. 'ति स्म त बहु' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'युग्लात्वरिभ्यः' इत्येव मातृकासु दृश्यते ।

'मृजेर्वृद्धिः' (७. २. ११४) इति वृद्धिः। शोधनीति। 'शुध शुद्धौ'। पूर्ववल्ल्युडादि।

"सम्मार्जनी वर्तनी स्यात् सङ्करोऽवकरः स्मृतः"

इति हलायुधः॥

सङ्कारोऽवकरस्तथा॥ १८॥

क्षिप्ते

क्षीर०—धूल्यादाविति शेषः। अवकीर्यतेऽवकरः॥

टीका०—तया सम्मार्जन्या क्षिप्ते **मलादिके** सङ्कारद्वयम्। समः किरतेः घञ्। सङ्कारः। अस्मादेव 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। अवकरः॥

मुखं निस्सरणं

क्षीर०—गृहादेर्निस्स्रियते प्रविश्यते येन तन्मुखम्। यत् कौटिल्यः—"मुखसमः संक्रमः मुखानुसारेण निस्सारणविधिर्वा"॥

टीका०—मुखद्वयं **गृहादेर्द्वारप्रदेशे**। तथा च पू(र्वा/र्व)मुखा आवासिनीति प्रयोगः। 'खनु अवदारणे'। 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५. २०) इत्यनेन अलचौ प्रत्ययौ भवतः मुडागमश्च। करणे ल्युट्। निस्सरणम्॥

सन्निवेशो निकर्षणम्।

क्षीर०—समन्ताद् निविशन्तेऽत्र सन्निवेशः। पुरादेर्बहिर्विहरणभूः। निवृत्तं कर्ष(णम्) अत्र निकर्षणम्॥

टीका०—सन्निवेशद्वयं **पत्तनादिपरिच्छिन्नप्रदेशे**। तथाहि—

"देशं कालं तथा स्थानं सन्निवेशं तथैव च"

इत्यत्र विश्वरूपेण "स्थानं पत्तनादिकं तत्रैव दिग्विभागपरिच्छिन्नानि कियन्त्यपि गृहाणि सम्यङ् निविष्टानि सन्निवेशः"(इति) उक्तम्। 'विश प्रवेशने'। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। कृषेः ल्युटि निकर्षणम्॥

---

१. 'णः॥' ग. घ. ङ. पाठः.

समौ संवसथग्रामौ

क्षीर०— संवसन्त्यत्र संवसथः। ग्रस्यते भोगिभिः ग्रामः। दुर्गं ग्रामधानं खेटकं च ॥

टीका०— संवसथद्वयं **ग्रामे**। संवसन्त्यत्रेति संवसथः। वसतेः 'उपसर्गे वसेः' (उ० ३. ११६) इत्यथप्रत्ययः। 'ग्रसु ग्लसु अदने'। *'ग्रसतेरा च' (उ० १. १४८) इति मन् सकारे चाकारः ग्रामः ॥

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

क्षीर०— वसन्त्यस्मिन् वास्तुः। 'वसेर्णिच्च' (उ० १. ७९) इति तुन् ॥

टीका० — वेश्मभूद्वयं **गृहकरणयोग्यभूमौ**।

"निवासात् सर्वभूतानां वास्तुरित्यभिशब्दितः"

'अगारे णिच्च' (उ० १. ७९) इति वसतेस्तुन्। णित्त्वाद् वृद्धिः। वास्तुः अस्त्रियामिति सम्बन्धः ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात् सीमसीमे स्त्रियामुभे।

क्षीर०— अन्ते चिह्नार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशल्यम्। उपशले[1] **समीपभ्रमणे साधु वा। सीयते बध्यते। सीमा। 'मनः' (४. १. ११)। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३)। सीम्न्याघाटार्थगौ सालकोऽस्त्री ग्रामान्तरेऽटवी[3]' (?) ॥**

टीका०— ग्रामान्तद्वयं **ग्रामसमीपदेशे**।

"अन्तः प्रान्ते समीपे च स्वरूपे च निषेधने"

इत्यजयः। 'ग्रामान्तिकोपशल्यमि'त्यमरमाला। उपगतः शल्यः कीलको यस्येत्युपशल्यम्। प्रादिसमासः। 'शूकशिक्योपशल्यमि'ति शभेदः।

---

१. 'लेन समीपभ्रमणेन सा' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'घाटकटौ सा', ३. 'विः।' ख. पाठः.

---

* 'ग्रसेरा च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

सीमद्वयं **क्षेत्रादिसीमायाम्** । 'षिञ् बन्धने' । नामन्सामन्नादिसूत्रेण (उ० ४. १५२) इमन्प्रत्ययः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) इति प्राप्तस्य ङीपः 'मनः' (४. १. ११) इति प्रतिषेधेन नान्तं रूपम् । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) इति डाबन्तं द्वितीयम् । आघाटमर्यादाशब्दावप्यत्र । तथा च—

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते"

इति प्रयोगः ।

"सीमानो मर्यादा आघाटे पुरुषे मताः सीमाः"

इति बोपालितोऽपि ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

क्षीर०— घोषन्ति गावोऽत्र घोषः । आबिभ्यति आ भीत ईरयन्ति वा गाः आभीरा गोपाः । पाल्यते पल्ली गृहाली । 'कुटीग्रामकयोः पल्लिः' इति तु शाश्वतः ॥

टीका०— घोषद्वयं **गोपालपल्ल्याम्** । 'घुष घुष्टौ' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । घोषः । आभीरा गोपाः, तेषां पल्ली कुटीसङ्घात इत्याभीरपल्ली ॥

पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

क्षीर०— पच्यतेऽस्मिन् पक्कणः । शबन्ति भ्रमन्ति शबराः अरण्यचण्डालाः ॥

इति पुरवर्गः ।

टीका०— पक्कणद्वयं **शबरपल्ल्याम्** । 'शबरौकश्च पक्कणमि'ति क्लीबकाण्डे अमरमाला । पचतेः क्विप् । पक् । पचनीयः कणोऽत्रेति पक्कणः । [1]वकाररहितः ॥

इति पुरवर्गः ।

---

१. 'पकारादिः ॥' ङ. छ. पाठः.

अथ शैलवर्गः ।

महीध्रशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

क्षीर० — मही धारयति महीध्रः । मूलविभुजादित्वात् कः । हर्तुमशक्योऽहार्यः । ध्रियते धरः । पर्वाणि सन्त्यस्य पर्वतः । '(तप्) पर्वमरुद्भ्याम्' (वा. ५. २. १२२) । अद्यते अद्रिः । गां त्रायते गोत्रः । गीर्यते गिरिः । शिलानामयं शैलः । मत्वर्थे वाण ॥

टीका० — महीध्रादयस्त्रयोदश पर्वते । मही कीलीभूतो[1] धरति बिभर्तीति महीध्रः । मूलविभुजादित्वात् कः । पचाद्यचि महीधरः । शिखरी नान्तः । क्ष्माभृत् तान्तः । हर्तुं न शक्यत इत्यहार्यः । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । धरति भुवनमिति धरः । पचादिः । *'पर्वमरुद्भ्यां तः' (वा० ५. २. १२२) इति मत्वर्थीयस्तः । पर्वतः । 'अदिशदिभुशुभिभ्यः क्रिन्' (उ० ४. ६६) । अद्रिः । गां पृथिवीं त्रायत इति गोत्रः । गोपूर्वात् त्रैङः 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यः† इः' (उ० ४. १४४) । किच्चासौ । गिरिः । 'ग्रह उपादाने' । 'ग्रहेरा च' इति वनिप् आकारश्चान्तादेशः । ग्रावा नान्तः । शिलाः प्रचुराः अत्र सन्तीति शैलः । ज्योत्स्नादित्वादण् । शिलानामुच्चयः स्तूपः शिलोच्चयः ॥

लोकालोकश्चक्रवाडः

क्षीर० — अन्तर्लोक्यतेऽस्य बाह्यं च न लोक्यतेऽनर्कत्वाल्लोकालोकः । चक्राकारेण वलते वाडते वा चक्रवाडः । 'वाडृ आप्लाव्ये' । आवेष्ट्य द्वीपाब्धीन् स्थितो ह्यसौ ॥

---

१. 'ल' ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'रुदिभि' ङ. छ. पाठः.

---

* 'तप्पर्वमरुद्भ्याम्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः । † 'भ्यश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — लोकालोकद्वयं सकलभूमण्डलस्य **मण्डलाकारेणावस्थिते प्राकारभूते गिरौ**। अस्याभ्यन्तरं पार्श्वं सूर्यरश्मिभिः प्रकाश्यते न बाह्यमिति प्रकाशाप्रकाशतया लोकालोकः। 'लोकृ दर्शने'। कर्मणि घञ्। मण्डलाकारेण परिवेष्ट्य स्थितत्वात् चक्रवाडः। पृषोदरादित्वाद् डत्वम्§॥

त्रिकूटस्त्रिककुत् समौ।

क्षीर० — **'(त्रिककुत्) पर्वते' (५. ४. १४७) इति साधुः॥**

टीका — त्रिकूटद्वयं **त्रिकूटगिरौ**। त्रीणि कूटान्यस्येति त्रिकूटः। त्रीणि ककुदाकाराणि चूडाकाराणि शृङ्गाण्यस्येति त्रिककुद् दान्तः। 'त्रिककुत् पर्वते' (५. ४. १४७) इत्यन्तलोपः॥

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृद्

क्षीर० — **अस्यत्यर्कादीनस्यते वा अस्तः। चरन्त्यत्र चरमः पश्चिमो मन्दराख्यः॥**

टीका० — **पश्चिमे अस्तपर्वते** अस्तः। अस्तमनुपलब्धिं ग्रहनक्षत्राणां करोतीत्यस्तः। 'तत् करोति—' (ग० ३. १. २६) इति णिच्। पचाद्यच्॥

उदयः पूर्वपर्वतः॥ २॥

क्षीर० — **उद्यन्त्यस्माद् ग्रहा उदयः॥**

टीका० — **उदयगिरावुदयः**। उद्यन्त्यस्मादित्युदयः। इणः 'एरच्' (३. ३. ५६)॥

१. 'लम' क. ख. पाठः. २. 'दिड' घ. च., 'दिः॥' ङ. छ. पाठः. ३. 'देलस्मा' ङ. छ. पाठः

§ इदं वलतलैकारस्य।

हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ।
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

क्षीर० — नियतं सीदन्त्यस्मिन् निषधः । विध्यति विन्ध्यः । अघ्न्यादिः । माल्याकारता अस्यास्ति माल्यवान् । परितो यात्रायां भवः पारियात्रकः, स्वारोहत्वात् । गन्धेन मादयति गन्धमादनम् । आदिशब्दाद् मलयमन्दराद्याः ॥

"हिमालयोऽद्रिराजः स्यान्मलयश्चन्दनालयः" ॥

टीका० — हिमवदादयः सप्त प्रत्येकं **स्वनामप्रसिद्धे पर्वते** । निषीदन्ति सुरा अत्रेति निषधः । 'गोचरसञ्चर—' (३. ३. ११९) इत्यादिना चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घः । 'सदिरप्रतेः' (८. ३. ६६) इति षत्वम् । पृषोदरादित्वाद् दकारे धकारः । विन्ध्यः यकारान्तः । पारियात्र एव पारियात्रकः । अन्तस्थावान् । तथा च योगयात्रायां वराहयमके—

"लब्धे महान् सम्यगवाप्य यात्रां ससह्यविन्ध्याचलपारियात्राम्"

इति । गन्धैर्मादयति तर्पयतीति गन्धमादनम् । 'मदी हर्षग्लपनयोः' इत्यत्र मित्संज्ञा न भवति, माद्यतेस्तर्पणार्थत्वात् । न गच्छतीति नगः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति डः । 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' (६. ३. ७७) इति नकारस्य वा प्रकृतिवद्भावः । आदिना मलयदर्दुरादयः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

क्षीर० — पिनष्टि, प्रस्तृणाति, गिरति, उपलाति, अश्नाति, शिनोति, दृणाति, इति वाक्यानि ॥

टीका० — पाषाणादयः सप्त **प्रस्तरे** । पाषाणो मूर्धन्यष इति वर्णदेशना । प्रस्तृणातीति प्रस्तरः । पचादिः । उप समीपं लातीत्युपलः । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति कप्रत्ययान्तः । 'अशू व्याप्तौ' । 'अन्येभ्योऽपि—' (३.२.७५) इति मनिन् । अश्मा । नान्तः । शिलेति । 'शिल उञ्छे' । इगुपधलक्षणः कः । दृणातेः

१. 'धः । वि' घ. ङ. च. छ. ज. झ. पाठः. २. 'रा' क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः.

षुग् ह्रस्वश्च' (उ० १. १३६) इति अदिप्रत्ययेन दृषद् दान्ता मूर्धन्यषा । साहचर्यात् स्त्रीत्वम् । चान्द्राणां तु शरद् दरद् दृशद् इति दृशेः तालव्यशा ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं

क्षीर० — कूटयति कूटं कूट्यते वा वातदावाभ्याम् । 'कूट दाहे' । शिखा अस्यास्ति शिखरम् । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (उ० ५. २) इति रः । शृणाति शृङ्गम् ॥

टीका० — कूटत्रयं शृङ्गे । 'कूट परिदाहे' । चुरादिः । पचाद्यच् । शिखायां रोहतीति शिखरः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति डः । 'ङ्यापोः—' (६. ३. ६३) इत्यादिना ह्रस्वः । 'शिखरी द्रुमशैलयोः' इति तालव्यादाविजयः । अस्त्री शिखरमिति सम्बन्धः ।

"धारान्धकारशिखरसहस्राङ्गारतोरणाः"

इति पुन्नपुंसकाधिकारे चन्द्रगोमी । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १. १३१) इति गन् । किच्च सः । शृङ्गम् ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

क्षीर० — प्रपतन्त्यस्मात् प्रपातः । तटशून्योऽतटः । तटो भृगुरिति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात् स भृगुः । बिभर्ति भृज्ज्यते वा भृगुः ॥

टीका० — प्रपातत्रयम् अरड इति ख्याते । प्रपतन्त्यस्मादिति प्रपातः । 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इत्यादिना घञ् । न तटः अतटः । 'भ्रस्ज पाके' । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (उ० १. २८) इति कुः । न्यङ्क्वादि कुत्वम् । भृगुः ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

क्षीर० — कटत्यावृणोति कटकः । मध्यमभागो मेखलाख्यः ॥

टीका० — कटकद्वयं पर्वतकटिप्रदेशे । 'कटे वर्षावरणयोः' । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २. ३५) इति क्वुन् ॥

---

१. 'स्वत्वम् ।' ङ. छ. ज. पाठः.

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

क्षीर० — स्नौत्यम्भस्तस्मात् । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूभागत्वात् प्रस्थः । घञर्थे कः । सनोति ददाति सुखं सानुः । 'षणु दाने' । द्वित्वात् प्रस्थोऽप्यस्त्री ॥

टीका०—स्नुत्रयं **पर्वतैकदेशीयसम[1]भूभागे** । 'सानुः समा गिरेः क्षितिः' इति नाममाला । 'ष्णा शौचे' । 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः' (उ० १. २३) इति बहुलवचनात् कुः । स्नुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः । 'घञर्थे कविधानं कर्तव्यम्' (वा०३. ३. ५८) इति कः । 'षण सम्भक्तौ' । 'दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्' (उ०१. ३) । सानुः ॥

उत्सः प्रस्रवणं

क्षीर०—उ(न्द[2]न)त्त्यम्भसा उत्सः । प्रस्रवन्त्यस्मात् प्रस्रवणम् ॥

टीका० — पर्वतात् स्रुत्वा एकत्र स्थिते जलसङ्घाते उत्सद्वयम् । 'उन्दिगुधिकु*सिभ्यः कित्' (उ० ३. ६६) इति सः । प्रस्रवणं दन्त्यवत् ॥

वारिप्रपातो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

क्षीर० — निर्झीर्यते निर्झरः । प्रपाताम्बु । 'निर्झरो झरा' इत्येके ॥

टीका० — निर्झरद्वयं **स्रुत्वा स्रुत्वा अन्यथा वा वारिप्रवाहे** । 'जॄष् झॄष् वयोहानौ' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । निर्झरः । एवं झरोऽपि । 'स्त्रियां झरीत्यपी'ति धातुप्रदीपादिः ॥

दरी तु कन्दरो वा स्त्री

---

१. 'मभा', २. 'नर्मिति' ङ. छ. पाठः.

---

* 'कुषिभ्यः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

क्षीर० — दीर्यति दरी। पचादिः। कुत्सितं[1] दीर्यति कं दृणाति वा कन्दरा स्त्री। पक्षे रूपात् पुमान्। निर्दरोऽपि॥

टीका० — दरीद्वयं कृत्रिमेऽकृत्रिमे वा पर्वतविवरे। 'दॄ विदारणे'। 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। गौरादिर्ङीष्। केन जलेन दीर्यत इति कन्दरः। स्त्रियां टाप्॥

देवखातबिले

क्षीर० — समे इत्यर्थः। देवखातमकृतकम्। 'बिल भेदने'॥

गुहा।

गह्वरं

क्षीर० — गूहति गुहा। अगे ह्वरति गाहते वा गह्वरम्। अकृतकबिलविषये गुहा गह्वरं चेत्येके पूर्वेण सह सम्बध्नन्ति। यत् कात्यः — 'देवखातं बिलं गुहा'। शाश्वतोऽप्याह — 'गह्वरं बिलदम्भयोः'॥

टीका० — देवैरेव खाते बिले गुहाद्वयम्। 'गुहू संवरणे'। 'गुहा गिर्योषध्योरि'ति भिदादिपाठादङ्। यद्यपि गिरौ वाच्ये अङ् भवति, तथापि समुदाये प्रवृत्ताः कचिदेकदेशेष्वपि वर्तन्ते। 'गाहू विलोडने'। 'छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्वरसंय*द्वरोपह्वराः' (उ० ३. १) इति निपातनाद् गह्वरः॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः॥ ६॥

क्षीर० — गण्डाः शैला इव स्थूलाश्मानः। च्युताः भूकम्पादिना गलिताः।

"दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरेः"॥

टीका० — भूकम्पादिना गिरेश्च्युता महोपला गण्डशैलाः॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

---

१. 'दिर्दरट्। कु' क. ग. घ. ङ. पाठः.

* 'द्वराः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

क्षीर० — खन्यन्ते लोहादयोऽस्याः खनिः । खानिश्च । आकीर्यन्ते धातवोऽस्मिन्नाकरः । गञ्जोऽपि । यच्छाश्वतः —

"भाण्डागारे विदुर्गञ्जं खनौ गञ्जां सुरागृहे" ॥

टीका० — खनिद्वयं सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थाने । खन्यते इति खनिः । 'खनि[1]कस्यञ्ज्यसिवसिध्वनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ० ४. १४१) इति इः । आकारश्च । 'खनिः खानिरि'ति व्याडिः । किरतेः 'पुंसि संज्ञायां—' (३. ३. ११८) इत्यधिकरणे घः । आकरः ॥

पादाः पर्यन्तपर्वताः ।

क्षीर० — मुख्यशैलान्ते क्षुद्रपर्वताः पादा इवाधःस्थत्वाद् धारणाच्च ॥

टीका० — मूलपर्वतस्यान्ते परिवृत्य स्थितेषु पादद्वयम् । 'पद गतौ' । 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (३. ३. १६) पादाः ॥

उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

क्षीर० — अद्रेर्भूमिरित्येव । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५. २. ३४) । 'न यासयोः' (७. ३. ४५) इत्यत्र त्यकन उपसंख्यानादित्त्वाभावः ॥

टीका० — अद्रेरासन्ना प्रत्यासन्ना भूरुपत्यका । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५. २. ३४) इति त्यकन् । अद्रेरुपरिभूमावधित्यका । पूर्ववत् त्यकन्नादि । 'न यासयोः' (७. ३. ४५) इति प्रतिषेधे 'त्यकन उपसंख्यानम्' (वा० ७. ३. ४५) इति इत्त्वप्रतिषेधः । भट्टिना तु समीपभूमात्रे प्रयुक्ता । तथाहि —

---

१. 'कञ्च्य' क. ख. च. ञ., 'कस्यसि' ज. पाठः.

† 'कष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्र—' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी।
रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिलि!॥" (स० ९. श्लो० ८७)

इति। अतोऽद्रेरित्युपलक्षणमात्रम्। उदाहरणं च यं कञ्चिदधिकृत्य कर्तव्यमित्येतावता पर्वतस्य च प्रकृतत्वादद्रेरासन्ना भूमिरित्युक्तम्॥

धातुर्मनश्शिलाद्यद्रेः

क्षीर०—धत्ते धातुः। आदिशब्दाद् हिङ्गुलिकादि। यदाहुः—

"सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालमनश्शिलाः॥
गैरिकाञ्जनकांसीयलोहसीसाः सहिङ्गुलाः।
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः॥"

टीका०—मनश्शिला हरितालादिः। अश्मविकारो धातुः। 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्' (उ० १. ७२)॥

गैरिकं तु विशेषतः।

क्षीर०—विशेषेणैवं धातुः धातुशब्देनैत्र प्रसिद्धः। गैरिकमित्येके। गिरौ भवमिति गिरिणा विग्रहो गिरिकादण्॥

टीका०—पूर्वेण सामान्यतो विशेषतश्च सिद्धे वचनं नियमार्थम्। गैरिकमेव विशिष्टं धातुरुच्यते न मनश्शिलादिः। गिरौ भवं गैरिकम्। अध्यात्मादित्वात् ठञ्॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे॥ ८॥

क्षीर०—स्थान इति शेषः। कुञ्जिरावरणार्थः लौकात्। व्यधिकरणे सप्तम्यौ॥

टीका०—निकुञ्जद्वयं पर्वतादेर्लतापल्लवतृणादिभिः समन्तादाच्छादिते

१. 'म्रा', २. 'ति' ङ. छ. पाठः. ३. 'ङ्गलादि' ख. पाठः. ४. 'ण धातुः' ङ. पाठः. ५. 'ब्देन प्र', ६. 'कं हमि' ख. पाठः. ७. 'ते म' क. ख. घ. च. ज. झ. पाठः

गह्वरादिनिम्नभागे । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । 'न क्वादेः' (७. ३. ५९) इति कुत्वाभावः । निकुञ्जकुञ्जावित्यनेनान्योपसर्गनिवृत्तिः । उदरमिवोदरम् उपमानादिति ॥

इति शैलवर्गः ।

अथ वनौषधिवर्गः ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं

क्षीर० — अटन्त्यस्यामटवी । इयर्ति भ्राम्यत्यत्रेत्यरण्यम् । वेपन्ते भयेनात्र विपिनम् । 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २. ५५) इतीनच्* । गाह्यते गहनम् ॥

काननं वनम् ।

क्षीर० — कन्यते गम्यतेऽस्मिन् काननम् । वन्यते सेव्यते वनम् । वृक्षबहुलं स्थानम् । पूर्वैः सहानयोरैक्यमाहुः । सत्रं नानार्थे ॥

टीका० — अटवीषट्कं वने । अटन्तीत्यटाः । पचादिः । अटाः वयः पक्षिणोऽत्रेत्यटविः । पक्षे 'कृदिकारात्—' (ग० ४. १. ४५) इति ङीष् । 'ऋ गतौ' । 'अर्तेर्मित्' (उ० ३. १०२) इत्यन्यप्रत्ययः । 'अट्कुप्वा—' (८. ४. २) दिना णत्वम् । अरण्यम् । 'टुवेपृ कम्पने' । तुहिनवद् विपिनम् । 'गाहू विलोडने' । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ८१) इति युच् । बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम् । गहनम् । 'कनी दीप्त्यादौ' । हेतुमण्ण्यन्ताद् गहनवद् युच् । काननम् । 'वनु याचने' । पचाद्यच् । वनम् ॥

महारण्यमरण्यानी

---

१. 'यच् । अ' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'दिण' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

---

* अन्यत्रायं नित् पठ्यते ।

क्षीर०—'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४. १. ४९) ङीबानुकौ ॥

टीका०—महारण्यद्वयं महावने। हिमानीवदरण्यानी ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

क्षीर०—कुटाद् गृहान्निष्क्रान्ता[1] निष्कुटाः ॥

टीका०—गृहारामद्वयं गृहसमीपरचिते[2] वने। कुटाद् गृहान्निर्गताः निष्कुटाः 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा० २. २. १८) इति समासः। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति षत्वम् ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्।

क्षीर०—आरम(न्तेऽन्त्य)स्मिन्नारामः। करणेन निर्वृत्तं[3] कृत्रिमं वनं वृक्षसमूहः। समीपं वनस्योपवनम्। तुल्यत्वेन नैकस्यात् ॥

टीका०—आरामद्वयं कृत्रिमवने। आरमन्त्यस्मिन्नित्यारामः। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। उपरोपितं वनमुपवनम् ॥

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

क्षीर०—अमात्यगणिकयोरुपलक्षणत्वात् सार्थवाहादीनामपि ॥

टीका०—अमात्यानां गणिकानां च गृहारामे वृक्षवाटिका। वृक्षसहिता वाटिकेति शाकपार्थिवादिः ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्।

क्षीर०—आक्रीडन्त्यस्मिन्नाक्रीडः। उद्यान्त्यस्मिन्नुद्यानम्। साधारणं राज्ञीभिः सह ॥

१. 'न्तो निष्कुटः ॥' ख. पाठः. २. 'तव' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ३. 'न्तः कृत्रिमो वृ' क. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका० — आक्रीडद्वयं **सर्वोपभोग्ये राज्ञां वने** । आरामवदाक्रीडः । उद्यातीत्युद्यानम् । गहनवद् युच् ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

क्षीर० — **प्रमदार्थं वनं प्रमदानां वा प्रमदवनम् । 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्'** (६. ३. ६३) **इति ह्रस्वः । अन्तःपुरं तत्स्था देशाः ॥**

टीका० — **राज्ञो वनं यदन्तःपुरोचितं**, न साधारणं, तत् प्रमदवनम् । 'ङ्यापोः —' (६. ३. ६३) इति ह्रस्वः ।

"प्रमदवनोपकण्ठनलिनीषु लताभवनेषु भूभुजः"

इति ह्रस्वः ।

"रावणे जहिहि द्वेषं जहाहि प्रमदावनम् ।" (स० २०. श्लो० १०)

इति भट्टौ दीर्घवदपि ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

क्षीर० — **वियन्त्यनया वीथी । आलाति आवलति पञ्च्यते श्रीयते इति वचनानि ॥**

टीका० — वीथीपञ्चकं **पङ्क्तिमात्रे** । वीथीति विपूर्वादिणः 'समीणः' (उ० २. ११) इत्यनेन बाहुलकस्थक् । गौरादिङीष् । 'अल भूषणादौ' । आङ्पूर्वः । 'इन्' (उ० ४. ११२) इति इन् । आलिः । 'वल वल्ल संवरणे' । इन् । आवलिः । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'वसेस्तिः (उ० ५. १८१) इति बाहुलकात् तिप्रत्ययः । 'चोः कुः' (८. २. ३०) इति कुत्वम् । 'इदितो नुम् धातोः' (७. १. ५८) इति नुमागमः । पङ्क्तिः । अथवा पञ्च पदानि परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् तिप्रत्ययः । टिलोपः चकारस्य ककारः अकारस्य इकारः । 'पङ्क्तिविंशति—' (५. १. ५९) इत्यादिना सूत्रेण निपात्यते । 'श्रिञ् सेवायाम्' ।

---

१. 'क्वाथ ज' घ. ङ छ. पाठः. २. 'न ।' घ. ङ. छ. ज. पाठः.

वह्निवद् निः। श्रेणिः। वीथीवत् पक्षे 'कृदिकारात्—'(ग० ४. १. ४५) इति ङीपि दीर्घान्ता। श्रेणी॥

क्षीर०—सान्तरा पङ्क्तिः। निरन्तरा लेखा। यदाह—

लेखास्तु राजयः।

लिख्यन्ते लेखाः। राजन्ते राजयः। पङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणाः॥

टीका०—लेखाद्वयं निरन्तरपङ्क्तौ। लेखेति। 'लिख अक्षरविन्यासे'। भिदादित्वादङ्। टाप्। राजतेर्वीपिवदिञ्। राजिः॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

क्षीर०—**पाशादित्वाद् यत्॥**

टीका०—**वनसङ्घाते** वन्या। 'पाशादिभ्यो यः' (४. २. ४९) ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि॥ ४॥

क्षीर०—**अङ्क्यते अङ्कुरः। 'अकि लक्षणे'। उद्भिद्यते उद्भित्। प्ररोहोऽपि॥**

टीका०—**अभिनवोत्थिते वृक्षे** अङ्कुरः। 'अकि लक्षणे'। मन्दुरावदुरच्। 'अङ्कूरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः। तथा चाश्वचरिते वसन्तराजः—

"अङ्कूरिते पल्लविते सपुष्पे फलान्विते भूरुहि सारमेये"

इति। उद्भिनत्ति भुवं बीजं चेत्युद्भित्। 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप्॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः।
अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः॥ ५॥

क्षीर०—**वृश्च्यते छिद्यते वृक्षः। वृक्षति वृणोति वा। शाखी। व्रीह्यादौ। पादैर्मूलैः पिबति पादपः। एवमङ्घ्रिपः। चरणपस्त्वप्रसिद्धः। तरन्त्यापदमनेन तरुः। अनसः शकटस्य अकं गतिं हन्त्यनोकहः। निर्वचनाद् द्रुर्वृक्षैकदेशेऽप्यस्ति। द्रुमः। 'द्युद्रुभ्यां मः' (५. २. १०८)**

द्रुशब्दोऽपि अवयवेषु हि वृत्ताः शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्त इति । न गच्छत्यगमः । अगनगौ नानार्थे । कुजशब्दोऽपि ॥

टीका०—वृक्षादयस्त्रयोदश वृक्षे । 'वृक्ष वरणे' । पचादिः । वृक्षः । महीरुह इति । मूलविभुजादित्वात् कर्तरि कः । 'यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैः' इति माघे हलन्तोऽपि । तदा च क्विप् । शाखीति । व्रीह्यादित्वादिनिः । 'अत इनिठनौ' (५.२.११५) इति इनिः । विटपी । पादेन पिबतीति पादपः । 'सुपि' (३.२.४) इति योगविभागात् कः । तरतेः मरुवदुः । तरुः । अनसः शकटस्य अकनं गमनं हन्तीत्यनोकहः । 'अन्येष्वपि—' (३.२.१०१) इति डः । 'कु शब्दे' । 'अन्येभ्योऽपि—'(उ० ४.१०७) इति ठः । बाहुलकात् ठस्येकादेशो न भवति । 'कणष्ठः' (उ० १.१०८) इति बाहुलकाद्वा ठः । कुठः । 'सल गतौ' । घञ् । सालः ।

"सालं सालं विकलिका सालं सालं न वीक्षितुम्"

इति दण्डियमकम् । द्रुरिति । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १. ३५) इति केवलादपि द्रवतेर्बाहुलकात् कुः । तत्र च डित्वात् टेर्लोपः । 'द्युद्रुभ्यां मः' (५.२.१०८) द्रुमः । न गच्छतीत्यगमः । पचादिः ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

क्षीर०—वनस्य पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । भवेऽर्थे 'दित्यदित्यादित्य—' (४. १. ८५) इति ण्यः । पुष्पेभ्यो जातफलैर्हेतुभिः ॥

टीका०—पुष्पाद् जातैः फलैः लक्षितः आम्रादिर्वानस्पत्यः । भवार्थे पूर्ववद् ण्यः ॥

तैरपुष्पाद् वनस्पतिः ।

क्षीर०—पुष्पं विना तैः फलैः ॥

टीका०— तैः फलैरपुष्पाज्जातैर्लक्षित उदुम्बरादिः वनस्पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' (६.१.१५७) इति सुट् । केचिद् वृक्षवनस्पत्योरभेदमाहुः । तथा च त्रिकाण्डे —

"विष्टरोऽस्त्री द्रुमः सालो वनस्पतिरनोकहः" ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

क्षीर०— ओषं रुजं धयत्योषधिः। फलपाक एवान्तोऽस्याः ॥

टीका०— फलपाकेन नश्वरस्वभावे धान्यकदल्यादावोषधिः। ओषो दाहो धीयते अत्रेति ओषधिः। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ९३) इति किः। ङ्यन्तापि ओषधीः। रूपभेदात् स्त्रीत्वम् ॥

स्याद्वन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

क्षीर — फलानि गृह्णातीति 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' (३. २. २६) इति साधुः ॥

टीका० — अवन्ध्यद्वयम् **ऋतुकाले फलधरे वृक्षे** । फलानि गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः। 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' (३. २. २६) इति निपातितः ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

क्षीर० — बध्नाति अफलं वन्ध्यः। अवकं शून्यम् ईष्टे अवकेशी ॥

टीका०— वन्ध्यत्रयम् ऋतुकालप्राप्तावपि **फलहीने** । 'बन्ध बन्धने'। 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११२) इति यत्। वन्ध्यः। फलं यस्य नास्ति, सोऽफलः। केश इव केशः। अवध्वस्तः केशः अवकेशः। सोऽस्यास्तीत्यवकेशी। इनिः ॥

फलवान् फलिनः फली।

क्षीर० —फलं बह्वस्यास्तीति। 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५. २. १२२) ॥

टीका०— फलवत्त्रयं **वर्तमानफले** । 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५. २. १२२)। फलिनः। फलीति। अत इनिः ॥

१. 'ति बलं' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'शः सो' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

प्रफुल्तोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

क्षीर० — प्रफुल्लति स्म प्रफुल्तः। 'ञिफला विशरणे'। क्तः। 'उत्परस्यातः' (७. ४. ८८) इत्युत्वम्। 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीव—' (८. २. ५५) इति साधुः फुल्लः। उत्फुल्लसम्फुल्लावुपसंख्यानात्। प्रफुल्लेति पाठे 'फुल्ल विकसने'। अच्। विगत आकोशः सङ्कोचोऽस्य व्याकोशः। विशेषेण कचति विकचः। स्फुटति ॥

टीका० — प्रफुल्ताष्टकं विकासितपुष्पे। प्रफुल्तस्तोपधः। 'ञिफला विशरणे'। 'ञीतः क्तः' (३. २. १८७)। 'ति च' (७. ४. ८९) इति उपधाया उकारः। 'आदितश्च' (७. २. १६) इति इडभावः। निष्ठातकारस्य लत्वं नास्ति, सोपसर्गत्वात्। तथा च 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' (८. २. ५५) इत्यत्र वृत्तावुक्तम् — 'अनुपसर्गादिति किं, प्रफुल्ताः सुमनसः' इति। यत्तु धातुप्रदीपे 'फुल्ल विकसने। प्रफुल्ल' इति दर्शितं, स विकासवाची घञन्तः। उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानाद् लत्वम्। उत्फुल्लसम्फुल्लौ। व्याकोपो मूर्धन्यपः तालव्यशो वा। 'कच बन्धने'। पचाद्यच्। विकचः। 'स्फुट विकसने'। इगुपधलक्षणः कः। स्फुटः। फुल्ल इति। 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' (८. २. ५५) इति लत्वम्। विकासितम्। 'क्षिता विकसितं सितम्' इति कीचकवधे दन्त्यमध्यम् ॥

स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु।

क्षीर० — वाच्यलिङ्गत्वात् ॥

टीका० — अवन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिषु ॥

स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः

क्षीर० — तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् ॥

---

१. 'प्रा' क. ख. घ. ङ. छ. ज. पाठः.

टीका० — स्थाणुत्रयं मुण्ड इति ख्याते। स्थाणुरुक्तः। पक्षे रूपभेदाद्[†] नपुंसकम्। ध्रुवशङ्कू तारकयादोभेदपर्याय एवोक्तौ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः॥ ८॥

क्षीर० — सुसूक्ष्मलतादिप्रतानः। क्षौति दह्यमानो वा (?)॥

टीका० — यस्य शाखाः ह्रस्वाः शिफाश्च शाखोटकादेः, स क्षुपः॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

क्षीर० — प्रकाण्डो ग्रन्थिः। तद्रहित उद्भिद्विशेषस्तृणसङ्घो वा स्तम्बः। तिष्ठतीति। 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ च' (उ० ४. ९७)। गुडति गुल्मः। नानार्थे विटपः॥

टीका० — स्तम्बद्वयमपगतप्रकाण्डे बहुपत्रे मल्लीविटपादौ। प्रकाण्डश्च शाखातः पूर्वो भागः। 'स्थः स्तोऽम्बाम्बकौ च' (उ० ४. ९७) इति तिष्ठतेरम्बप्रत्ययः स्तादेशश्च। स्तम्बः॥

वल्ली तु व्रततिर्लता।

क्षीर० — वलति वेष्टते वल्ली। गुडूच्यादिर्माधव्यादिश्च। वृक्षशाखापि। यच्छाश्वतः

"लता प्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम्।"

प्रकृष्टा ततिरस्याः व्रततिः। जपादि(?)त्वाद् वत्वम्। लाति लता॥

टीका० — वल्लीत्रयं लतायाम्। 'वल वल्ल संवरणे'। पचादिर्गौरादी। इंप्रत्यये वल्लिरपि। तथा च प्रयोगः—

"गतः स कालो यत्रासीन्मुक्तानां जन्म वल्लिषु"

---

१. 'क्षे तु ह्र' क. पाठः. २. 'गण्डः।' ग. घ. ङ., 'अङ्गः।' क. पाठः. ३. 'स्थस्तो', ४. 'यस्ता' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'इतिप्र' क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. पाठः.

---

† 'स्थाणु वा ना ध्रुवः' इति टीकासर्वस्वपाठः स्यात्।

इति । प्रपूर्वात् तनोतेः क्तिन् । प्रततिः ।

"प्रस्थः सानुनि माने च प्रततिस्तरुवीरुधोः"

इति पकारादावजयः । माघे तु वकारादिङीषन्तप्रयोगोऽव्युत्पन्नो दृश्यते । प्रपूर्वात् क्तिन्नन्तत्वे ङीप् न स्यात् । तथा च माघः—'धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव' (स० १. श्लो० ५) इति । उणादौ तु 'कृतिभिदिलतिभ्यः कित्' (उ० ३. १४८) इत्यत्र लतिः सौत्रः । तत्र लता ॥

लताप्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलपमित्यपि ॥ ९ ॥

क्षीर०—लतानां प्रतानोऽस्त्यस्याः प्रतानिनी लता वा वीरुत् । यत् कात्यः—

"वीरुत् सुपर्णजटिला प्रतानशतगामिनी ।"

विरुणद्धि विरोहति वा वीरुत् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । न्यङ्क्वादित्वाद् धत्वम् । उलते उलपम् । उलः सौत्र आवरणार्थः । उल्लुप्यते वा ॥

टीका०—प्रतानः शाखापत्रसञ्चयः । तद्युक्ता गुडूचीचित्रपुष्पादिलता वीरुदादित्रिकवाच्या । विविधं रोहतीति वीरुत् । क्विप् । 'न्यङ्क्वादीनां च' (७. ३. ५३) इति हकारे धकारः । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । उच्यते । 'विटपविष्टपा'दिसूत्रेण (उ० ३. १४५) कपन् चकारस्य लकारः । उलपम् । वल्ल्यादिसप्तकेनैव लतोच्यत इति केचित् । तथा च पुनर्लतेत्यनुवादः । तेनायमर्थः—लतैव प्रतानिन्याद्युच्यते ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

क्षीर०—आरुह्यते आरोहः । औन्नत्यम् । उच्छ्रयणमुच्छ्रायः । 'उदिश्रयतियौति—' (३. ३. ४९) इत्यनित्यो घञ् । यल्लक्ष्यं—'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' । उत्सेध उद्गतिः । यच्छाश्वतः 'उत्सेधो वपुरुन्नती' ॥

---

१. 'न्ते' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'व्युत्पन्नो' क. पाठः. ३. 'न्येभ्योऽपि' क. ङ. पाठः. ४. 'त्रचयः' घ. ङ. छ., 'त्रप्रचयः' क. ख. ज. झ. पाठः.

टीका०—नगादीनामारोहे ऊर्ध्वरूपतया दैर्घ्ये उच्छ्रायत्रयम्। आदिना गिरिदेवकुलादेर्ग्रहणम्। 'श्रिञ् सेवायाम्'। 'उदिश्रयतियौति—'(३. ३. ४९) इत्यादिना भावे घञ्। उच्छ्रायः। 'सिधु गत्याम्'। भावे घञ्। उत्सेधः। श्रयतेः 'एरच्' (३. ३. ५६)। उच्छ्रयः। यद्यपि 'उदिश्रयति—' इत्यादिना नित्यवद् घञ्, तथापि सिंहावलोकितेन 'विभाषाङि रुप्लुवोः' (३. ३. ५०) इत्यत्र विभाषाग्रहणमनुवर्तते॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः॥१०॥

क्षीर०—**प्रकाण्ड्यते प्रकाण्डो वृक्षजङ्घा। स्कन्द्यते आरुह्यते स्कन्धः॥**

टीका०—प्रकाण्डद्वयं वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखापर्यन्ते। स्कन्धशब्दोऽदन्तोऽव्युत्पन्नः। तथा च माघे—

"सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम्" (स० २. श्लो० २८)

इति। 'स्कन्धः समुदयेऽपि वा' इत्ययमेव वक्ष्यति। उणादौ 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४. २०८) इत्यनेनैव सूत्रेण 'स्कन्दिर् शोषणे' इत्यतो धादेशासुन्भ्यां सकारान्तो नपुंसकश्चोक्तः॥

समे शाखालते

क्षीर०—**'शाखृ व्याप्तौ'। इयं(न्तेति) खो वा। शिखापि॥**

टीका०—शाखाद्वयं ताले इति ख्याते। 'शाखृ व्याप्तौ'। अच्। शाखा। तालव्यादिः। लता उक्ता। समे इत्यधिकारः शिफाजटे इति यावत्॥

स्कन्धशाखासाले

क्षीर०—**समे इत्येव। सीयते साला। शालेति शाश्वतः—**

१. 'दा' क. ख. पाठः. २. 'इयन्ते खं वा' क. ग. घ. पाठः. ३. 'ऊश्च इ' क. पाठः.

"शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते" ॥

टीका० — स्कन्धशाखाद्वयं तरुप्रकाण्डनिर्गतायां प्रधानशाखायाम्। स्कन्धाद् निर्गता शाखा स्कन्धशाखा । मत्स्ये शाल उक्तः । टापि शाला ॥

शिफाजटे ।

क्षीर० — शिनोति शेतेऽधो वा शिफा । जटति जटनं वा जटा । वृक्षादिमूलम् । 'जट सङ्घाते' । भिदाद्यङ् ॥

टीका० — शिफाद्वयं शिहड[1] इति ख्याते । शयात् तिर्यक् स्फायतीति शिफा । पृषोदरादिः । 'शिथिलशिफाशलशेफाः' इति शभेदः । जटेति । 'जट झट[2] सङ्घाते' । पचादिः ॥

क्षीर० — एवं शिफालतयोः पर्ययानुक्त्वा रूपमाह—

शाखाशिफावरोहः स्याद्

अवरोहन्ती शाखाशिफा शिफारूपा शाखा (वा) अवरोहोऽश्वत्थादेरित्युपाध्यायः ॥

टीका० — वटादिशाखायाः शिफायामवरोहः । शाखावलम्बिनी शिफा शाखाशिफा । रुहेः पचाद्यचि अवरोहः ॥

क्षीर० — बुध्नादूर्ध्वं गता लता । यदाह—

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

टीका० — तरुमूलात् प्रभृति वृक्षाग्रं यावद् गता गुडूच्यादिलता साप्यवरोहश्च । एतत् तु प्रसङ्गेनोक्तम् ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

---

१. 'शि' ङ. छ. पाठः. २. 'स' घ. ङ. छ., 'श' झ. पाठः.

क्षीर०— वृक्षादेर्मूर्धा अग्राख्यः। शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्। रूपात् पक्षे क्लीबे॥

टीका०— शिरआदित्रयं **वृक्षाग्रे**। 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ४. १९५) इत्यसुन्शिरादेशौ। शिरः। 'अक अग कुटिलायां गतौ'। उग्रवद् रः। अग्रम्। शिखरं वा नेति सम्बन्धः॥

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः।

क्षीर०— 'मूल रोहणे'। बुध्यन्तेऽनेन बुध्नः। वृक्षादेः पादपर्यायः॥

टीका०— मूलद्वयं **वृक्षमूले**। अङ्घ्रिनामकः पादपर्यायनामक इत्यर्थः। 'मूल रोहणे'। चुरादिः। पचाद्यच्। मूलम्। सूर्ये बुध्न उक्तः। उकारवांश्चायम्। तथा च राजशेखरः—

"निवेश्य बुध्ने चरणं स्मितानना भुजेन काण्डं कलयावलम्ब्य च"

इति। रेफवत्पाठे छन्दोभङ्गः॥

सारो मज्जा नरि

क्षीर० — सरति सारः। 'सृ स्थिरे' (३. ३. १७) घञ्। मज्जति मज्जा। नरि पुंसि॥

टीका०— सारद्वयं **वृक्षस्य सारभागे**। कालान्तरं सरतीति सारः। 'सृ स्थिरे' (३. ३. १७) इति घञ्। एवं दन्त्यादिः। मज्जा नान्तः। मघव(व)त् कनिना 'टुमस्जो शुद्धौ' इत्यतो निपातितः।

"अथ मज्जा द्वयोरस्थिस्नेहशुक्रकरो बली"

इत्युत्पलिन्यां धातौ टाबन्ता। तत्र हि द्वयोरिति पुंक्लीबयोरिति परिभाषितम्। तन्निषेधोऽकारप्रश्लेषात्। 'केलिः प्रदहति मज्जाम्' इत्यार्याकोशश्च॥

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्॥ १२॥

---

१. 'त् टु' घ. ङ. च. छ. पाठः.　२. 'हः शु' घ. ङ. छ. पाठः.

क्षीर० — 'त्वच संवरणे'। वल्यते छाद्यतेऽनेनेति वल्कम्। 'वल संवरणे'। वल्कं लाति वल्कलं श्यामलवत् ॥

टीका० — त्वक्त्रयं वल्कले। आवृणोति वृक्षमिति त्वक्। 'त्वच संवरणे'। क्विप्। 'वल वल्ल संवरणे'। 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३. ४२) इति कन्। वल्कम्। अस्मादेव 'कलच्' (उ० ४. ९) इत्यनेन कलच्। वल्कलम्। 'मुसलं मूलवल्कलम्' इति पुंस्काण्डाधिकारे चन्द्रगोमी ॥

काष्ठं दारु

क्षीर० — काशते काष्ठम्। दीर्यते दारु ॥ विशेषमाह—

टीका० — काष्ठद्वयं काष्ठमात्रे। दिशि काष्ठोक्ता। 'दॄ विदारणे'। 'दॄसनिजनि —' (उ० १. ३) इत्यादिना ञुण्। दारु। 'पुन्नपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्।

क्षीर० — इध्यतेऽनेनाग्निरिन्धनम्। इध्मं च। 'इषियुधीन्धि—' (उ० १. १५०)इति मक्। आद्यमेधेरसुनि दाद्यदार्वर्थे। परं एधः 'अनो-र्देर्धौश्च —' (६. ४. २९) इति इन्धेर्धात्विति साधुः। होमार्थं समिध्यतेऽनया अग्निः समित् ॥

टीका० — इन्धनपञ्चकमग्निर्दीपनमात्रे काष्ठतृणादौ। 'ञिइन्धी दीप्तौ'। करणे ल्युट्। इन्धनम्। 'एध वृद्धौ'। 'असुन्' (उ० ४. १९०) इत्यसुन्। एधः।

"एध इन्धनमिध्मं स्यादेधः पुंसि समित् स्त्रियाम्"

इति क्लीबकाण्डे अमरमाला। होमार्थे त्विन्धने समिदिध्मयोर्बहुलः प्रयोगः। इध्ममिति। 'इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' (उ० १. १५०)। कित्त्वादनुनासिकलोपः। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। एधः। अदन्तोऽपि। सम्पूर्वादिन्धेः सम्पदादिक्विप्। समिद् धान्ता ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

क्षीर० — निष्कुह्यते निष्कुहयते वा निष्कुहः । निष्कुट इत्येके । कुटति कोटरः विष्वग्गर्तः । रूपात् पक्षे क्लीबे ॥

टीका० — निष्कुहद्वयं **वृक्षकोटरे** । 'कुह विस्मापने' । मूलविभुजादिः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति षत्वम् । निष्कुहः । 'कुट कौटिल्ये' । 'ऋच्छेररन्' (उ० ३. १३१) इति बाहुलकोऽरन् । कोटरम् ॥

वल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ ॥ १३ ॥

क्षीर० — मन्यते मञ्जरी । लतादेर्नवोद्भित् ॥

टीका० — वल्लरिद्वयं **तालवल्लर्यादौ** । 'वल वल्ल संवरणे' । 'ऋतन्यञ्जिवनि—' (उ० ४. २) इत्यादिना बाहुलकोऽलिच्प्रत्ययः । रलयोरेकत्वस्मरणम् । वल्लरिः । 'वीसिवल्लिभ्याम्' इति सौत्राद्वा वल्लेर्धातोरालिच्प्रत्ययः । मञ्जुं रातीति मञ्जरिः । पृषोदरादिः । पक्षे द्वयं ङीषन्तम् ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

क्षीर० — पतति पत्रम् । पलं श्यति शात्यते वा पलाशम् । पल गतौ वा । छाद्यतेऽनेनेति छदनम् । वाक्यादः (?) 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः । दलति दलम् । पिपर्ति पर्णम् । पटिः पत्रसिरा ॥

टीका० — पत्रादयः षट् **पत्रे** । 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ० ४. १६०) । 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' (७. २. ९) इति इट्प्रतिषेधः । षकारो ङीषर्थः । पत्रम् । पलाशं तालव्यान्तम् । 'छद अपवारणे' । 'आधृषाद्वा' इति णिजभावपक्षे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति ल्युट् । छदनम् । 'दल विदारणे' । कर्तरि पचाद्यच् । दलम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३. ६) । पर्णम् । छदेरेव ण्यन्तात् पुंसि संज्ञायां घः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः । छदः । अदन्तः ॥

१. 'रा' च. पाठः.

पल्लवोऽस्त्री किसलयं

क्षीर० — पल्यते पल्लवः । किञ्चित् सलति किसलयं विकसति लीयमानं वा[1] । एतत् पत्रं प्रवालाख्यम्[2] ॥

टीका० — पल्लवद्वयं पत्रयुक्ते शाखायाः पर्वणि । 'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' इति व्याडिः । 'किसलयैः सलयैरिवे'[3]ति माघयमकात् किसलयो दन्त्यवान् ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

क्षीर० — शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तारः । 'प्रथने वावशब्दे' (३. ३. ३३) । घञ् । विटान् पाति विटपः । यत् कात्यः —

"स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः ।"

विटन्ति उत्क्रोशन्ति अस्माद्वा ॥

टीका० — विस्तारद्वयं शाखापल्लवसमुदाये । विस्तारयति तरुमिति विस्तारः । पचादिः । 'वट वेष्टने' । विटपविष्टपादिना (उ० ३. १४५) विटपो निपातितः । केचित् पल्लवादिचतुष्टयमेव एकपर्यायं मन्यन्ते ।

"शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्"

इति रभसश्च ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं

क्षीर० — वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि च सम्बध्नन्ति ॥

टीका० — वृक्षलतादीनां फले आम्रादौ सस्यम् । 'फल निष्पत्तौ' । अच् । फलम् । 'सस स्वप्ने' । 'माछासासिसूभ्यो यः' (उ० ४. १११) । सस्यं व्रीहिजातिरित्युणादिः । 'शसु हिंसायाम्' । तालव्याद्यपीति वर्णदेशना[4] ॥

१. 'वा चैत' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ख्यं चैतत् ।' ख. पाठः. ३. 'रिति' घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'णनिर्देश' घ. ङ. छ. ज. पाठः.

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

क्षीर० — वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुष्पादि । यत् कात्यः— 'बन्धनं पुष्पफलयोर्वृन्तमाहुः' ॥

टीका० — वृन्तद्वयं बोण्ठ इति ख्याते । वृतेर्निष्ठायां पृषोदरादिनत्वम् । वृन्तम् । प्रसवः पुष्पफलपत्राणि, तस्य बन्धनम् ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

क्षीर० — शं लाति शलाटुः ॥

टीका० — अपक्के फले शलाटुः । 'अम गत्यादिषु' । 'अकर्तरि च —' (३. ३. १९) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश—' (७. ३. ३४) इत्यादिना वृद्ध्यभावः । अमः । धातुप्रदीपे तु णिजन्ताद् घञि आमो दीर्घादिः । 'शल चलनसंवरणयोः' । तालव्यादिः । बहुलवचनाद् आटुः । शलाटुः ॥

शुष्के वानम्

क्षीर० — फल इत्येव । 'पै ओवै शोषणे' । 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति निष्ठानत्वम् ॥

टीका० — फल एव शुष्के बदरादौ वानम् । 'पै ओवै शोषणे' । क्तः । 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम् । वानम् ॥

उभे त्रिषु ॥ १७ ॥

क्षीर० — शलाटुवाने अभिधेयलिङ्गे ॥

टीका० — उभे शलाटुवाने त्रिषु । शलाटुः कर्कटी । शलाटवो माषाः । शलाटूनि फलानि । एवं वाना हरीतक्यादिः ॥

---

१. 'व' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'यवर्लिङ्गे' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'टी' घ. पाठः. ४. 'क्यादिः'.

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षीर० — क्षरति प्रसूयते क्षारकम् । जालमिव जालकम् । नवकलिकावृन्दम् ॥

टीका० — क्षारकद्वयं **कूश्माण्डादिजालिकायामचिरोद्गतायाम्** । 'क्षर चलने' । घञ् । ततः स्वार्थे कन् । क्षारकः । 'जल धान्ये' । ज्वलादिणः । पूर्ववत् कन् । जालकम् ॥

कलिका कोरकः[1] पुमान् ।

क्षीर० — सूक्ष्मा तारिका । कल्यते शब्द्यते कलिका । कुर्यते शब्द्यते कोरकः ॥

टीका० — कलिकाद्वयम**विकासितपुष्पे** । कलिरेव कलिका । कोरक इति । 'कुर शब्दे' । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५. ३५) । 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माघे क्लीबम् । अतोऽबहुत्वापेक्षया पुमानित्युक्तम् । केचित् 'कोरकोऽस्त्रियाम्' इत्येव पठन्ति ॥

स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः

क्षीर० — पुष्पसङ्घातो रम्यत्वात् स्तूयते[2] इति स्तबकः । गुलुच्छकोऽपि ॥

टीका० — गुत्सकद्वयं **पुष्पस्तबके** ।

> "एकप्ररोहे पुष्पाणि पृथग् यत्र बहूनि तु ।
> पुष्पगुत्सः स विज्ञेयो यथा स्यात् करवीरकः ॥"

'गुध पुरीषोत्सर्गे' । उत्सवत् सः । गुत्सः । ततः स्वार्थे क इति वर्णदेशना । रन्तिकोशे चवर्गीय उक्तः । स्तम्बवत् स्तबकः ॥

---

1. 'कोऽस्त्रियाम्' ख. पाठः 2. 'ते गुच्छ्यते स्त' ग. ङ. पाठः

कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

क्षीर० — ईषद्विकसिता कलिका । कुटति कुड्मलः । मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः । भुग्राद्यास्तु अवान्तरभेदं मन्यन्ते ।

"मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मलं जालकं तथा ।
क्षारकं कोरकं चेति" ॥

टीका० — कुड्मलद्वयं विकासोन्मुखकलिकायाम् । 'कुट कौटिल्ये' । 'कुटिकुषिभ्यां क्मलन्' (उ० ४. १८८) । कुड्मलम् । वररुचिप्राकृतलक्षणे 'अद् मुकुटादिषु' इत्यत्र सूत्रे आदेरुकारस्याकारो विहितः । अतो द्विरुकारो मुकुलः ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

क्षीर० — सुष्ठु मन्यन्ते सुमनसः । रूपाद् बहुत्वम् । पुष्यति पुष्पम् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुस्यति कुसुमम् ॥

टीका० — सुमनश्चतुष्कं पुष्पे । सुप्रीतं मन एष्विति सुमनसः । प्रादिसमासः ।

"बहवश्च समाः सिकता वर्षाः सुमनसो जलौकसः"

इति वामनः । 'पुष्पं सुमनाः कुसुममि'ति नाममाला । 'वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीये'ति शूद्रकोऽपि । द्वयमेव दृश्यते । बहुभिरादृतत्वाद् बहुवचनस्यात्र स्त्रिय इत्युक्तम् । यत्तु 'अप्रत्याख्येये दधिसुमनसी' इति मनोर्नपुंसकप्रयोगः, तच्छान्दसत्वाद् युक्तम् । अत एव 'दधति सुमनसो वनानि बह्वीरि'ति माघप्रयोगः । 'पुष्प विकसने' । पचाद्यच् । पुष्पम् । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' । दिवादिः । 'स्वादय ओदित' इत्योदित्त्वान्निष्ठानत्वे प्रसूनम् । कुसेः सौत्रात् 'कुसेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४. १०८) इत्यनेन उमप्रत्ययः । कुसुमम् । 'सकुसुमकेसरबाणम्' (स० १३. श्लो० ३०) इति भट्टिभाषासमावेशः ॥

१. 'ख्ये द' क. च. पाठः. २. 'त्वे निष्ठा' घ. ङ. छ. पाठः.

मकरन्दः पुष्परसः

क्षीर०— **मध्वाख्यः । मङ्क्यते मण्ड्यतेऽनेन पुष्पं मकरन्दः ॥**

टीका० — मकरन्दद्वयं पुष्पमधुनि ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

क्षीर०— **परागच्छति परागः । पुष्पधूलिः ॥**

टीका०— परागद्वयं पुष्परजसि । परागच्छत्युड्डीयत इति परागः । पृषोदरादिः ॥

द्विर्हीनं प्रसवे सर्वं

क्षीर० — **वक्ष्यमाणं बदर्यश्वत्थादिवृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंसादिलिङ्गमपि प्रसूयमाने पुष्पे मूले फले च वर्तमानं द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' (४. ३. १३५) इति विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे 'पुष्पफलमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुप् । क्वचिद् 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञो लुप् । कदम्बस्य विकारः कदम्बं पुष्पम् । अशोकं करवीरम् । बदर्याः फलं बदरम् । तक्कोलम् । नालिकेरम् आम्रं फलम् । आमलकमिति तु वृद्धलक्षणस्य मयटः 'फले लुक्' (४. ३. १६३) । सूरणस्यावयवः सूरणं कन्दः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति स्त्रीपुंसौ प्राप्तौ ॥**

टीका० — प्रसवः फलं पुष्पं च । तत्र वर्तमानं यच्छब्दरूपं, तद् द्विहीनं स्त्रीपुं(स)हीनं नपुंसकमिति शेषः । तद् यथा—आम्रस्य फलमाम्रम् । आम्रस्य पुष्पमाम्रम् । तयोर्विकारावयवयोरर्थयोः 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' (४. ३. १४४) इति मयट् । तस्य फले विकारावयवविशेषे विवक्षिते 'फले लुक्' (४. ३. १६३) इति लुक् । कुवल्याः फलं कुवलम् । लवल्याः फलं लवलम् । अत्र च ङीपन्तत्वादनुदात्तत्वे 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इति विहितस्याञः पूर्ववल्लुक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम्।

क्षीर० — हरीतक्याः फलं हरीतकी। 'अवयवे च प्राणि—' (४. ३. १३५) इत्यणः 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञश्च 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४. ३. १६७) इति लुप्। 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इत्यत्र हरीतक्यादिषु व्यक्तेर्युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वम्। आदिशब्दात् कोशातकीद्राक्षाबदर्यादिः॥

टीका० — हरीतक्यादयः स्त्रियामिति पूर्वस्यापवादः। हरीतक्यादयो वृक्षवाचिनोऽभेदोपचारात् फलवृत्ताः स्त्रियां स्युः। तद् यथा — हरीतक्याः फलं हरीतकी। आदिना बिभीतक्यादयः। फले विहितस्याणः 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४. ३. १६७) इति लुपि सति 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति प्रकृतिवद्भावात् स्त्रीत्वमेव॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फलम्॥ १८॥

बार्हतं च

क्षीर० अश्वत्थादिषु 'प्लक्षादिभ्योऽण्' (४. ३. १६४) इति पुनर्विधानात् फले लुग् नास्ति। वेणोः 'बिल्वादिभ्योऽण्' (४ ३. १३६)। नैयग्रोधमिति। 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७. ३. ५) इत्यैजागमः। बृहत्याः फलं बार्हतम्। फलति फलम्। 'फल निष्पत्तौ'॥

टीका० — अश्वत्थादीनां फले वाच्ये आश्वत्थषट्कम्। तद् यथा — अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम्। 'प्लक्षादिभ्योऽण्' (४. ३. १६४) इत्यण्। वैणवमिति। 'बिल्वादिभ्योऽण्' (४. ३. १३) इत्यण्। आश्वत्थवत् प्लाक्षम्। नैयग्रोधमिति। 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७. ३. ५) इत्यैजागमः परं विशेषः। बृहत्याः फलं बार्हतम्। पूर्ववत्। 'तद्धितेष्वचामादेः' (७. २. ११७) इति सर्वत्र वृद्धिः। तत्र च 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञि प्राप्ते अण्विधाना-

१. 'तत्र' घ ङ. छ पाठः.

देव लुग् न भवति । बार्हतं चेत्यनेन चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन शैम्रवं बैल्वमित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥

फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

क्षीर०— **'जम्ब्वा वा' (४. ३. १६५) इत्यणि जाम्बवम् । पक्षे अञ् । तस्य 'फले लुक्' (४. ३. १६३) । जम्बु । 'लुप् च' (४. ३. १६६) इति जम्बूः । लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम् ॥**

टीका०— जम्बूत्रिकं **जम्बूफले** । जम्बूरिति । 'ओरञ्' (४. ३. १३९) । तस्य 'लुप् च' (४. ३. १६६) इति लुप् । 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति प्रकृतिगतमेव स्त्रीत्वम् । जम्ब्विति । 'जम्ब्वा वा' (४. ३. १६५) इति लुक् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम् । एवं फले जम्बुशब्दो ह्रस्वो नपुंसकं च । यत्तु किराते 'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' (स० १०. श्लो० २२) इति वृक्षे ह्रस्वप्रयोगः, ततः 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६. ३. ६१) इति औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् । जम्बुरपि प्रकृत्यन्तरमस्तीति हट्टचन्द्रः । 'जम्ब्वा वा' इत्यणि जाम्बवम् ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः

क्षीर०— **पुष्पे विकारे जातेर्लतायाः पुष्पं जातिः । मालती शेफालिका यूथिका । नान्ये, चम्पकं बकुलं शिरीषम् । 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञश्च 'पुष्पफलमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति एषां पुष्प एव लुप्, व्रीहीणां फल एव, विदार्यादीनां मूल एव । तदाह —**

टीका०— पुष्पे वर्तमाना जातिप्रभृतयोऽभेदोपचारात् स्वलिङ्गाः । तद् यथा—जातेः पुष्पं जाती, मल्लीत्यादि । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इत्यञो लुपि सति युक्तवद्भावात् स्वलिङ्गता ॥

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

क्षीर०— **स्वलिङ्गा इत्येव । व्रीणाति व्रीहिः । 'व्री वरणे' । यवानां**

फलानि यवाः। माषाः। मुद्गाः। तिलाः। व्रीहिमुद्गाभ्यां मुद्गादि(?) [illegible]। अन्यत्र 'अवयवे च प्राण्योषधि—' (४.३.१३५) इत्यण्। त[illegible] फलपाकशुषाम्—' (वा० ४. ३. १६६) इति लुप्। युक्तवद्भावः ।।

टीका०— व्रीहयोऽपि फले स्वलिङ्गाः । तद् यथा — माषस्य फलं माषः। मुद्गस्य फलं मुद्गः। 'लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ४.३. १६६) इति लुपि युक्तवद्भावात् पूर्वप्रकृतिगतं लिङ्गम् ।।

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

क्षीर०— स्वलिङ्गा इत्येव। 'मूल प्रतिष्ठायाम्'। विदार्या मूलं विदारी। विदार्याम् 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञ्। पुष्पफलमूलेषु बहुलं लुप्। लुपि युक्तवद्भावः। आद्यशब्दाद् गम्भारीबृहत्यंशुमत्याद्याः ।।

टीका०— विदार्याद्या मूलपुष्पयोः, अपिशब्दात् फलेऽपि स्वलिङ्गाः। यथा विदार्या मूलादि विदारी। आदिना अंशुमत्फलग्रहणम्। 'अनुदात्तादेश्च' (४.३.१४०) इत्यञ्। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४.३.१६६) इति लुप् ।।

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।

क्षीर०— पाटलायाः पुष्पं पाटलम्। अञो बाहुलकाद् लुबभावः। यच्छाश्वतः—

"पाटलं कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पाटलः"

अपिशब्दात् पाटला स्यात्। बिल्वाद्यणा पाटलीत्यपि। पुष्प इति किम्। पाटलो नाम व्रीहिः ।।

टीका०— पाटला पुष्पे नपुंसकम्। रूपभेदात् स्त्रियां च। पाटलायाः पुष्पं पाटलम्। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४.३.१६६) इति लुब् न भवति। पाटला पुष्पे। विदारीवदञ्लुपौ ।।

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ।। २० ।।

अश्वत्थे

क्षीर०—बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाश्रयः, सर्वोपकारित्वात्। तनुवृन्तत्वाद् गुरुपर्णत्वात् स्वल्पेऽपि वाते चलदलः। पिप्पलानि देश्यां पत्राणि। तानि सन्त्यस्येति अर्शआदित्वादच्। अपिप्लवत इति नैरुक्ताः। एवमाद्याः प्राकृता अपीति धन्वन्तरिः। यदाह—

"प्रायो जनाः सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः।
प्रयोजनार्थो वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोषः॥"

किञ्च,

"रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात् पुष्पात् फलाद् दलात्।
आकाराद् देशकालादेवनौषध्यर्थमुन्नयेत्॥"

अश्वेषु तिष्ठति अश्वत्थः, अश्वाश्रयत्वात्। पृषोदरादित्वात् सस्य तत्वम्। धन्वन्तरिराह—

"पिप्पलः केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः।
मङ्गल्यः श्यामलोऽश्वत्थो बोधिसत्त्वो गजाशनः॥"

केशवावासमङ्गल्यादयोऽत्राल्पप्रयोगत्वान्नोक्ताः। एवमुत्तरत्रापि॥

टीका०—बोधिद्रुमपञ्चकमश्वत्थतरौ। बोधिनामा द्रुमो बोधिद्रुमः। तथा च—'पिप्पलो बोधिरश्वत्थ' इति रन्तिकोशः। नित्यं चञ्चलपत्रत्वाच्चलदलः। कुञ्जराणामशनं भक्ष्यं कुञ्जराशनः। अश्वोपपदात् तिष्ठतेः 'सुपि स्थः' (३. २. ४) इति कः। पृषोदरादित्वात् सकारे तकारः। अश्वत्थः॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः।
तस्मिन् दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि॥ २१॥

---

१. 'लः चलानि पत्राणि सन्त्यत्रेति। पिप्पलान्यस्य पिप्पलः। अर्शआदित्वादच्। पिप्पलानि पत्राणि। अपि' ख. पाठः. २. 'कारेभ्यो' क. ख. पाठः. ३. 'द्रुमात्', ४. 'प्राप्ताः। ए' ग. घ. ङ. पाठः.

क्षीर०— कपिषु तिष्ठतीति कपित्थः, कपिप्रियत्वात् । दध्नि तिष्ठतीति दधित्थः, दधिफलत्वात् । ग्राही, विष्टम्भकारित्वात् । मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु शठोऽम्लत्वात् । आह च —

"कपित्थोऽथ दधित्थस्तु ग्राही *फलसुगन्धिकः ।
§अक्षिस्पन्दो दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रियः ॥"

अर्थे पुष्पफलः, कूश्माण्डः कपित्थश्च । तथा दन्तशठः, जम्बीरः कपित्थश्च । अर्थे मदनः, पिण्डीतकः कपित्थः सक्तुरश्च ॥

टीका०—कपित्थसप्तकं कपित्थे । अश्वत्थवत् कपित्थदधित्थौ । ग्राहीति । ग्रहेः ग्रह्यादित्वाद् णिनिः । मदने मन्मथ इत्युक्तम् । दधिस्वादुफलो दधिफलः । पुष्पात् फलमस्येति पुष्पफलः । अम्लत्वाद् दन्तस्य शठोऽपकारको दन्तशठः ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

क्षीर०— उल्लङ्घिताम्बर उदुम्बरः । उत्त्वं लक्ष्यात् । मशकगर्भाणि फलान्यस्येति जन्तुफलः कृमिफलः पर्यायेणोक्तः । आह च —

"क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बरसदाफलौ ।
†अपुष्पः फलसम्बन्धो यज्ञाङ्गः श्वेतवल्कलः ॥"

आहेन्दुः —

"उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गस्तुचभुः (?) ‡श्वेतवल्कलः ।
हेमदुग्धः कृमिफलः क्षीरवृक्षः स काञ्चनः ॥"

टीका०— उदुम्बरचतुष्कमुदुम्बरे । उदुम्बरो ह्रस्वादिः तवर्गतृतीयवांश्च । जन्तुयुक्तं फलमस्येति जन्तुफलः । हेमवर्णक्षीरत्वाद् हेमदुग्धकः ॥

१. 'निः । दधि' क. ख. च. ज. पाठः.　२. 'रशब्दो ह' ग. ङ. छ. पाठः.

* 'गन्धफलश्च सः ।'.　§ 'अक्षरास्यो',　† 'अपुष्पफल',　‡ 'शीत' धन्वन्तरिः ।

कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

क्षीर० — कोर्भूमेर्विदारणात् कोविदारः। अत एव[1] कुद्दालः। चमरोऽस्यास्ति चमरिकः। आह च—

"कोविदारो[§]ऽथ कुद्दालः[2] कुदालः[3] कुण्डली कुली।
ताम्रपुष्पश्चामरि[4]को महायमलपत्रकः॥"

पर्यायेणोक्तः॥

टीका० — कोविदारचतुष्कं रक्तकाञ्चने।

"कोविदारोऽप्सरः शम्यः कोविदारश्च काञ्चनः।
पूर्वः सितोऽपरो रक्तो युक्तपत्रावुभावपि॥"

इति रत्नकोशः। हरिवंशे—

"कोऽप्ययं दारुरित्याहुरजानन्तो यतो जनाः।
कोविदारस्त्विति ख्यातस्ततः स तरुपुङ्गवः॥"

इति। कोविदारः पृषोदरादिः। कुमुद्दालयतीति कुद्दालः। 'दल विदारणे'। अच्। शकन्ध्वादिः। यमलपत्रत्वाद् युगपत्रकः। 'यावादिभ्यः कन्' (५.४.२९)॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः।

क्षीर० — शरदि पुष्यति शारदः। शारदीत्येके। आह च—

"सप्तपर्णः [*]शक्तिपर्णस्त्रिपर्णश्च सुपर्णकः।
सप्तच्छदो [†]गुच्छपुष्पस्तथा शाल्मलिपत्रकः॥"

आहुश्च—

१. 'वाह कु', २. 'न्द्दा', ३. 'न्दारः कु' ख. पाठः. ४. 'र' ग. घ. ङ. पाठः.

§ 'रः काञ्चनारः कुद्दालः कुण्ड', * 'शुक्तिपर्णश्छत्रपर्णः सु', † 'गूढपुष्प' इति पाठान्तरः।

"सप्तपर्णो बृहत्त्वकः सप्ताश्वो गुच्छपुष्पकः ।
सप्तच्छदः सप्तपत्रोऽयुग्मपत्रो बहुच्छदः ॥"

टीका० — सप्तपर्णचतुष्कं छातिपन्न इति ख्याते । प्रतिपर्व सप्त पर्णान्यस्येति सप्तपर्णः । विशाला महती त्वगस्येति विशालत्वक् । साहचर्याद्स्य पुंस्त्वम् । शरदि पुष्प्यतीति शारदी । 'कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (४. ३. ४३) इत्यण् । विषमपत्रत्वाद् विषमच्छदः ॥

आरग्वधो राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

क्षीर० — आरङ्गयन्त्यारजो मालाः, तेषां वधोऽत्रारग्वधः । राजा चासौ वृक्षः, रोगराजं वृश्चति वा राजवृक्षः । शमीं शिम्बीम् अकति शम्याकः । चतुरङ्गुलपर्वा । अरेवती रोगदेवता । अरेवत्यां भव आरेवतः । आरेवते ज्वरोऽनेन वा आरेवतः । 'रेवृ प्लवगतौ' । कृता माला अस्य कृतमालः । उद्ग्रथित इव सकर्णिकत्वात् । आह च —

"कर्णिकारो राजवृक्षः प्रग्रहः कृतमालकः ।
आरोग्यशिम्बी शम्याको व्याधिघातो *पघातकः ॥

आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतस्तथा कर्णी कर्णीवान् स च रेवतः ॥"

टीका० — आरग्वधाष्टकं सोनालु इति ख्याते । आरग्वधो दीर्घादिः ।

"आरग्वधोऽथ सम्पाकः कृतमालस्तथाग्वधः"

१. 'जातिपर्ण इ' च., 'छातिपत इ' ज. पाठः. २. 'व' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'इहित' क., 'गुम्फित' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'ग्यं बीजशम्या' क. च. पाठः. ५. 'सेनलु' घ. ङ. छ. पाठः ६. 'बु' ञ., 'लुळ इ' च. पाठः.

* 'तो व्यथान्तकः ॥' इति धन्वन्तरिः ।

इति रत्नमालायां त्र्यक्षरोऽपि । सम्यक् पाकोऽस्येति सम्पाकः । दन्त्यादिः । शं कल्याणः पाकोऽस्येति तालव्यादिरपीति केचित् । आरेवतः दीर्घादिः । कर्मण्यणि व्याधिघातः । कृता माला पुष्पैरस्येति कृतमाल इति शृङ्गारप्रकाशः । सुवर्ण इति बहुव्रीहिः ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

क्षीर०— जम्भेर्मोहनार्थस्यैतानि रूपाणि । दन्तशठो (मृदु ? ऽम्ल)-त्वात् । आह च—

"जम्भीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा ।
‡जम्बीरो वक्रशोधी च रोचनो दन्तहर्षणः ॥"

टीका० — जम्बीरपञ्चकं **जम्बीरे** । कपित्थे दन्तशठ उक्तः । 'जभि जृभि गात्रविनामे' । अच् । जम्भः । 'गम्भीरादय—' (उ० ४. ३५) इतीरन् । जम्भीरः । गम्भीरे[2] इति कुत्रापि पाठः । बाहुलक अलः । जम्भलः ॥

वरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।

क्षीर०— वृणोति वरुणो वरणश्च, पर्णिकावृक्षत्वात्[4] । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतुत्वात् सेतुः । तिक्तरसशाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको नित्यतरुणः । आह च—

"*वरणः श्वेतपुष्पस्तु तिक्तशाकः कुमारकः ।
†सेतुद्रुमः सालवृक्षस्तमालो मारुतापहः ॥"

टीका० — वरुणपञ्चकं **वरुणे** । वरुणवरणसेतवस्त्रयो दिक्पतिप्राकारालिपृक्ताः । कार्त्तिकेये कुमार उक्तः । ततः कन् । कुमारकः ॥

---

१. 'कु', २. 'रादय ईरन् इ' च. पाठः. ३. 'क' ख. पाठः. ४. 'त् । प' क. पाठः. ५. 'धु' ख. पाठः.

---

‡ 'गम्भीरो', * 'वरुणः', † 'श्वेतद्रुमो गन्धवृक्ष' इति धन्वन्तरिः ।

पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

क्षीर०— पूजितः पुमान् पुन्नागः स इव प्राधान्यात् । प्रशस्ताः केसराः सन्त्यस्य । आह च—

"‡तुङ्गः पुष्पकसंज्ञः स्यात् पुन्नामा रक्तकेसरः ।
पुन्नागः पुरुषाह्वश्च केषाञ्चित् पद्मकेसरः ॥"

टीका०— पुन्नागपञ्चकं पुन्नागे । 'पुरः कुषन्' (उ० ४. ७५) । पुरुषः । किञ्जल्के केसर उक्तः ॥

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

क्षीर०—पारिं, सम्प्राप्तिः पारं, भद्रमस्य पारिभद्रः । निम्बो नियमनात् । आह च—

"निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्द*स्तु तिक्तकः ।
†निम्बोऽथ सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रकः ॥"

त्र्यर्थे पारिभद्रः, कोलिः पारिजातो देवदारु च ॥

टीका०—पारिभद्रचतुष्कं पारिविद इति ख्याते । तद्विशेषत्वाद् मन्दारेऽपि ।

"अर्कपर्णेऽपि मन्दारो देवद्रौ पारिभद्रकः"

इति रभसः ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्च

क्षीर०— अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, चिरकालिकत्वात् । स्य-

---

‡ 'पुन्नागः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नामा पाटलः पुमान् ।
रक्तपुष्पो रक्तरेणुररुणोऽयं नवाह्वयः ॥',
* 'न्दः सुति', † 'अरिष्टः स' इति धन्वन्तरिः ।

न्दनं स्पन्दनं पेठुः । रथोपयोगित्वाद् रथ(द्रुः) । चक्रान्ते नमति नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् । वन्यतेऽर्थ्यते वञ्जुलः । चित्रकृद् लघुत्वेऽपि दार्ढ्यदैर्घ्याभ्यामाश्चर्यकारी । आहुश्च—

‡"तिनिशो नेमिश्चित्रकृत् स्यन्दनो रथसाधकः ।
[1]तैपारण्यो रथद्रुश्चाप्यतिमुक्तः"

इति । त्र्यर्थे वञ्जुलः, वेतसः स्प[2]र्शनोऽशोकश्चेति ॥

टीका०— तिनिशसप्तकं **तिनिशे** । अयं म(धु?थु)रायां प्रसिद्धः । तिनिशस्तालव्यान्तः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । युच् । स्यन्दनः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६. ३. १११) इति दीर्घत्वे नेमी । नेमिरिति तु प्रकृतिः ॥

"पुल्लिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रान्ते तु स्त्रियां मतः"

इति रभसः । ङीषन्तोऽपीति केचित् । रथोपयोगित्वाद् रथद्रुः । चित्रकृत् तान्तः ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

क्षीर०— पीतीक्रियतेऽनेन पीतनः । कपींस्तनोति कपीतनः । कपिप्रियत्वात् । आम्रमतत्याम्रातकः । कपिचूतत्वात् । आहुश्च—

"आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽ*म्रवातकः ।
शृङ्गी †कपीत[3]रारूयश्च नडः कीरः कपिप्रियः ॥"

त्र्यर्थे कपीतनः, आम्रातकः प्लक्षः शिरीषश्चेति । कपीतरशब्दस्य कपीतनोऽपभ्रंश इत्येके ॥

१. 'कर्पार', २. 'न्द' ख. पाठः. ३. 'रभाख्यश्च' ख. पाठः. ४. 'रः' ग. घ. ङ. पाठः.

‡ "तिनिशः स्यन्दनश्चक्री रथाङ्गः शकटो रथः ।
रथिका भस्मगर्भश्च मेषी जलधरो दश ॥",

* 'ऽम्लवातकः', † 'कपी रसाढ्यश्च तनुक्षीरः कपि' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— पीतनत्रयमम्बाड[1] इति ख्याते।

"आम्रातके शिरीषेऽपि गर्दभाण्डे कपीतनः"

इति रुद्रः॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ॥ २७॥

वानप्रस्थमधुष्ठीलौ

क्षीर०— गुडवद् मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः। मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुमः। वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः, स्थलजत्वात्। मधु ष्ठीवति मधुष्ठीलः। मधु माधुर्यमष्ठीले गर्भेऽस्येति मध्वष्ठीलो वा। यदाह—

"मधूको मधुवृक्षश्च मधुष्ठीलो मधु§स्रुवः।
गुडपुष्पो रोध्रपुष्पो वानप्रस्थोऽथ वामनः[2]॥"

टीका०— मधूकपञ्चकं महुआ इति ख्याते। 'मह पूजायाम्'। 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यूकन् धश्चान्तादेशः। गुड इव स्वादु पुष्पमस्येति गुडपुष्पः। मधुनामा द्रुमो मधुद्रुमः। प्रायेण वनप्रस्थे जातो वानप्रस्थः। 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण्॥

जलजेऽत्र मधूलकः।

टीका०— जलभवे मधूके मधूलकः। क्वचिद् गिरिज इति पाठः।

"गौरशाको मधूलोऽन्यो गिरिजः सोऽन्यपत्रकः"

इति माधवः॥

पीलुर्गुडफलः स्रंसी[3]

१. 'म्ब' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'मानवः॥' क. ख. ङ. पाठः. ३. 'स्रू' च. पाठः.

§ 'स्रवः' इति धन्वन्तरिः।

क्षीर०—पीयते माधुर्यात् पीलुः । पीड्यते वा । स्रंसते स्रंसयते वा स्रंसी । आह च—

"पीलुः †शीतफलः स्रंसी धारी गुडफलोऽपि च" ॥

टीका०—पीलुत्रयं कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पीलौ । 'पील प्रतिष्टम्भे' । 'मृगय्वादयश्च' (उ० १. ३९) इति कुः । पीलुः । गुडपुष्पवद् गुडफलः । 'स्रन्सु ध्वन्सु अधःपतने' । द्विदन्त्यः । णिच् । आवश्यके णिनिः । स्रंसी ॥

तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वौ

क्षीर०—अक्ष्णोत्यक्षोटः । कन्दरास्यास्ति कन्दरावेष्टनात् कन्दरालः । कर्पराल इत्येके । आह च—

"अक्षोटः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गु‡हाशयः ।
कीरेष्टः कन्दरालश्च स्वादुमज्जा *मृदुच्छदः ॥"

टीका०—अक्षोटद्वयं पर्वतजे पीलौ ॥

अङ्कोठे तु निकोचकः ।

क्षीर०—अङ्क्यते कीलकैर्लक्ष्यते अङ्कोठः । अङ्कोलोऽपि । प्राकृते अङ्कोल्लः । निकुच्यतेऽस्मात् कण्टकित्वाद् निकोचकः । आह च—

"अङ्कोठोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः ।
पीतसारस्त्वाम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचकः ॥"

---

१. 'आ' घ. च. ज. झ. पाठः. २. 'ड' क. ख. ग. पाठः. ३. 'स्ता' ज. पाठः.

---

† 'शीतः सहस्रांशी धारी गु', ‡ 'डा', * 'पृथुच्छ' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — अङ्कोठद्वयं मदनकण्टकसदृशैः कण्टकैर्युक्ते अङ्कोड इति ख्याते ।

"पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पोऽलिकोचकः"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

क्षीर० — प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः । पलं मांसमश्नुते वा । रक्तपुष्पत्वात् किञ्चित् शुकः नीलः किंशुकः । वातं पोथयति वातपोथः । चर्मात्र । तथा च —

"*पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥"

टीका० — पलाशचतुष्कं किंशुके ।

"पत्रे पलाशं ना रक्षःशटी हरितार्किंशुकः"

इति तालव्ये रुद्रः । 'पृण प्रीणने' । अच् । पर्णः । 'पुथ हिंसायाम्' । वातस्य पोथो वातपोथः ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

क्षीर० — वयत्यम्भोऽनुवर्तते वितस्यते वा वेतसः । रमन्तेऽस्मिन् रथः । अभ्राणीव पुष्पाण्यस्याभ्रपुष्पः । विदोल्यते नदीवेगेन विदुलः ।

१. 'ढ' क. झ., 'ल' ज. पाठः. २. 'आङ्क्रोड' ज., 'आक्षोड' च., 'आङ्कोढ' क. झ. पाठः. ३. 'स्तवा' क. पाठः.

* "किंशुको वातपोथश्च रक्तपुष्पोऽथ याज्ञिकः ।
त्रिपर्णो रक्तपुष्पश्च पूतद्रुर्ब्रह्मवृक्षकः ॥
क्षारश्रेष्ठः पलाशश्च बीजस्नेहः समिद्वरः ।"

इति धन्वन्तरिः ।

शीतो वीर्येण, लेपाद् दाहशमनात्। वनति भजत्यम्बु वानीरः। वञ्चुलश्च ॥

टीका० — वेतससप्तकं **वेतसवृक्षे**[2]। 'वेञस्तुट् च' (उ० ३. ११८) इत्यसच् तुडागमश्च। वेतसः। 'रमु क्रीडायाम्'। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २. २)। रथः। 'र(थ?थौ) स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः। अभ्रसमये पुष्पमस्येत्यभ्रपुष्पः। विदेर्बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च। विदुलः। शीतः पूर्वमुक्तः।

"शीतं तुषारवानीरबहुवारद्रुमेषु च"

इत्यजयः ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

क्षीर०— परिविध्यतेऽम्भसा परिव्याधः। नद्यां भवा नादेयी। नित्यं स्त्री। वेतसी तु द्वयोः। त्र्यर्थेष्विन्दुः नादेयी, तर्कारी जलवेतसी भूमिजम्बूश्च। चन्द्राद्यास्तु विभागेनाहुः —

"वेतसो[3] विदुलो नम्रो[4] वञ्चुलो दीर्घपत्रकः[6]।
नादेयी गन्धपत्रश्च जलौकाः संवृतस्तथा ॥
नदीकूलप्रियस्त्वन्यः सुशीतो घनपुष्पकः।
नालजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतसः ॥"

निचुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते ॥

टीका० — परिव्याधचतुष्कं **जलवेतसे**। 'व्यध ताडने'। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ्। परिव्याधः। नद्यां जाता नादेयी। 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४.२.९७)। एयादेशः। 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् ॥

सौभञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः।

---

१. 'ञ्जु' क. पाठः. २. 'वयस' क. ख. ञ., 'वायस' घ. ङ. छ. पाठः. ३ 'सी' ख. पाठः. ४. 'स्रो' ग. पाठः. ५. 'ञ्जु' क. पाठः. ६. 'दीर्घप' ख. पाठः.

क्षीर०—सुष्टु भनक्ति मुखं सौभञ्जनः। शिनोति तैक्ष्ण्यात् शिग्रुः। न क्षीबन्त्यनेनावृष्यत्वादक्षीबः। मुञ्चति गन्धं मोचकः। आहुश्च—

"शिग्रुः स्याच्छ्वेतमरिचं[1] मुखभञ्जोऽतितीक्ष्णकः।
शिग्रुर्हरितशाकोऽन्यो मतो मूलकपल्लवः॥
घनच्छदस्तीक्ष्णगन्धो मरुद्धीदं[2] शरक्षमः(?)।
तृतीयो मधुशिग्रुः स्यात्"

त्र्यर्थे मोचकः, कदली शल्मलिः सौभञ्जनश्च। चतुरर्थेऽ्विन्दुः अक्षीबः, सलवणं नीली महानिः सौभञ्जनश्च॥

टीका०— शोभाञ्जनपञ्चकं सोहण इति ख्याते। शोभां व्यनक्तीति शोभाञ्जनः। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. २५) इति युच्। सौभाञ्जनो वृद्धद-न्त्यादिरित्यन्ये। शाम्यतेर्जस्वादित्वाद् रुप्रत्यये उपधाया इत्वे अन्त्यस्य च गत्वे शिग्रुः। तीक्ष्णो गन्धोऽस्येति तीक्ष्णगन्धः। ततः 'शेषाद् विभाषा' (५. ४. १५४) इति कप्। आक्षीब इति। आङ्पूर्वात् 'क्षीबृ मदे' इत्यतो णिच्। पचाद्यच्। ह्रस्वादिरप्ययमिति केचित्। कक्षीब[3] इति केचित्। मुचेरपि मोचः। ततः स्वार्थे कः॥

रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्याद्

क्षीर०— मधुप्रधानः शिग्रुः॥

टीका०— शोभाञ्जनो रक्तपुष्पो मधुशिग्रुः॥

अरिष्टः फेनिलः समौ॥ ३१॥

क्षीर०—न रिष्यतेऽ[4]नेनारिष्टः। रक्षाहेतुः। फेनाः सन्त्यस्य फेनिलः। चन्द्रोऽत्र—

---

१. 'हि' ख. पाठः. २. 'भी' क. ग घ. ङ. पाठः. ३. 'क्षी' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ४. 'त्य' ग. ङ. पाठः.

"अरिष्टकस्तु मङ्गल्यः कृष्णबीजोऽर्थसाधनः ।
रक्षाबीजः शीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥"

टीका०—अरिष्टद्वयं हरिठ इति ख्याते । फेनयोगात् फेनिलः । 'फेनादिलच्च' (५.२.९९) इतीलच् ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

क्षीर०—बिलेति भिनत्ति बिल्वः । शण्डिलगोत्रजः शिलूषज इत्यागमाद्यञणौ । शाण्डिल्य इव ब्राह्मणमान्यत्वात् । शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद् वा । मलते मलान् मालूरः । मां लक्ष्मीं लाति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफलः । आह च—

"बिल्वः शलाटुः शाण्डिल्यो हृद्यगन्धः सदाफलः ।
शैलूषः श्रीफलः श्याहुः कङ्कटः पूतिमारुतः ॥"

टीका०—बिल्वपञ्चकं बिल्वे । 'बिल भेदने' । 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' (उ० १.१५७) बाहुलकः । बिल्वः ।

"मुनिप्रभेदे मालूरे शाण्डिल्यः पादपान्तरे"

इति तालव्यादौ रभसः । 'नटे बिल्वे च शैलूष' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः । 'मल मल्ल धारणे' । णिच् । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४.९१) । मालूरः । श्रीप्रियं फलमस्येति श्रीफलः ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्याद्

क्षीर०—प्रे(क्षो ? क्षर)त्यधो गच्छति मूलैः । जटाः सन्त्यस्य जटी । अत एव पृच्यते पर्कटी । नान्तोऽयम् । इदन्तोऽप्यस्ति । यच्छाश्वतः—

"विज्ञेयः पर्कटिः प्लाक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः" ॥

---

१. 'शि' ख. पाठः. २. 'ल्व' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'ष च ना' ग. ङ. पाठः. ४. 'ल्ल' ग. घ. ङ. पाठः.

टीका०— प्लक्षत्रयं पर्कट्याम् । प्रक्षरति प्लक्षः । 'अन्येष्वपि —' (३. २. १०१) इति डः । रलयोरेकत्वस्मरणम् । 'गर्दभा(ण्ड ? ण्डे) जटीप्लक्षौ' इति रुद्रकोशात् जटिरीदन्तापि । 'पर्कट्यां प्लक्षजटिलौ' इति गङ्गदेवे लान्तः ॥

न्यग्रोधो बहुपाद् वटः ॥ ३२ ॥

क्षीर०— न्यक् तिर्यग् रुणद्धि मार्गं मूलैः, न्यग् रोहति वा न्यग्रोधः । न्यङ्क्वादित्वाद् धत्वम् । बहवः पादा मूलान्यस्य बहुपात् । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' (५. ४. १४०) इत्यन्तलोपः । वटति वेष्टयति मूलैर्वटः । आह च—

"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः कन्दजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पतिः ॥"

टीका०— न्यग्रोधत्रयं वटे । न्यग् रोहतीति न्यग्रोधः । पचादिः । न्यङ्क्वादित्वाद् धत्वम् । बहवः पादा अवरोहा अस्येति बहुपात् । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' (५. ४. १४०) इत्यन्तलोपः । 'वट स्थैर्ये' । वटः । पचादिः ॥

गालवः शाबरो रोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

क्षीर०— आद्याः श्वेतरोध्रे । तिरीटाद्या रक्तरोध्रे । गालयति स्रावयत्यक्षि गालवः । शाबरः शबरवृक्षः । रुणद्धि व्रणं रोध्रः । रलयोरैक्याद् लोध्रोऽपि । तिरयति रोगान् तिरीटः । तिलति स्निह्यत्यङ्गमनेन तिल्वः । मार्ष्टि उद्वर्तयत्यङ्गं मार्जनः । अत एवोत्सादनः । आह च—

"लोध्रो रोध्रः शाबरकश्चिल्वकस्तिल्वकस्तरः ।
तिरीटः कालहीनश्च[1] चिल्ली शबरपादपः ॥
द्वितीयः पट्टिका रोध्रो गालवः स्थूलवल्कलः ।
जीर्णबुध्नो बृहत्त्वकः पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥"

इन्दुश्च—

---

१. 'कलाही' क. पाठः.

"रोध्रः कषायकृद् वज्रश्चिल्वको मधुपुष्पकः।
व्रणौषधं कालहीनो हिमपुष्पोऽक्षिभेषजम् ॥
द्वितीयः पट्टिका रोध्रो बृहत्पत्रास्तिरीटकः।
उत्तालकस्तिल्वकश्च पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥"

टीका०— गालवषट्कं श्वेतलोध्रे । गालवादृषेः प्रभवतीति गालवः। शेषेऽण् । सावरो दन्त्यादिः । तथा च—

"सावराख्यापराधे च लोध्रे पापे च पठ्यते"

इति दन्त्यादावजयः । रुधेर्भद्रादिरन् । रस्य लत्वम् । लोध्रः । तरतेः 'कृतॄकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४. १८६) । तिरीटः । 'तिल स्नेहने' । बाहुलकः कन् । तिल्वः। मार्जयतीति मार्जनः । नन्द्यादिः ॥

आम्रश्चूतो रसालः

क्षीर०— अम्यते अभिलष्यते आम्रः। 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २. १८) इति रक् । च्योतति रसं चूतः । चूष्यत इति श्रीभोजो निरवोचत् । रसम् अलति रसालः ॥

टीका०— आम्रादित्रिकमाम्रे । 'अम रोगे' । 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २. १८) इति रग्दीर्घत्वे आम्रः । रसम् आलातीति मूलविभुजादित्वात् कः । रसालः ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

क्षीर०— सह कारयति मेलयति स्त्रीपुंसौ सहकारः । सुरासखत्वाद्वा । यदाह—

"आम्रश्चूतो रसालश्च सचेष्टो मदिरासखः।
कामाङ्गः सहकारश्च परपुष्टो मदोद्भवः ॥"

---

१. 'लक्ष्मी ला' ख. पाठः. २. 'त्स' क. ग. पाठः.

टीका० — अतिशयितसौरभाम्रे[1] सहकारः ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुल्गुलुः पुरः।

क्षीर० — कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षकोशाद् निर्याति कुम्भोलूखलकम्। कोशे भवः कौशिकः। उलूकाख्यो नक्तञ्चरत्वात्। गुडति रक्षति वातरोगाद् गुल्गुलुः। पिपर्ति पुरः। 'इगुपधज्ञा—' (३. १. १३५) इति कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७. १. १०२) इत्युत्। आह च —

"गुल्गुलुः कालनियमो जटायुः कौशिकः पुरः।
नक्तञ्चरः शिवो दुर्गो महिषाक्षः फलङ्कषः॥"

टीका० — कुम्भपञ्चकं गुल्गुलौ।

"कामुके वरनार्यां च कुम्भः क्लीबं तु गुल्गुलौ"

इति रभसः।

"कुम्भोलूखलकं गुल्गुलुः प्रावृषाङ्गी कपिकच्छुः"

इति द्विपर्यायवर्गे महेन्द्रः पठति। तदेकमेव नाम। 'कैशिकाकाशकेशा' इति शभेदात् कैशिकस्तालव्यः।

"तस्मात् पूज्याश्च मान्याश्च घृतपायसगुल्गुलैः"

इति मौद्गल्यायनः। अतोऽदन्तोऽपि गुल्गुलः। पुरः अदन्तः पूर्वमुक्तः॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः॥ ३४॥

क्षीर० — शिलति शिनोति रोगान वा शेलुः। सेलुश्च। श्लेष्माणमतति शीतवीर्यत्वात् श्लेष्मातकः। अत एव शीतः। उद्दालयत्यङ्गमुद्दालः। स्पर्शेन स्फोटकारित्वात्। बहु वृणोति स्रोतांसि बहुवारकः। आहेन्दुः —

"सेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुसुमस्तथा।
उद्दालकः कन्दरटः शेलुको भूतवृक्षकः॥

---

१. 'भ आम्रे' च. ञ. पाठः.

पिच्छिलः शापितः शेलुस्तथा स द्विजकुत्सितः ।
लेखशाटो बहुवारकः"

इति ॥

टीका०— शेलुपञ्चकं बहुवारे । 'शेलृ गतौ' । तालव्यादि । 'कृवापाजिमिस्वादि—' (उ० १. १) इत्यादिना बाहुलक उण् । शैलुः[१] । शीत उक्तः । उद्दालयतीत्युद्दालः । पचादिः । बहून् देशान् वृणोतीति बहुवारः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

राजादनं प्रियालः स्यात् सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।

क्षीर०— राज्ञामदनं मृष्टत्वात् । प्रियति(?) सरसत्वात् प्रियालः । '‡प्री गतौ' । पियाल इत्येके । सन्नकः खरः द्रुः स्कन्धोऽस्य सन्नकद्रुः । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य धनुष्पटः । धनुरुकारान्तोऽप्यस्ति इति गौडो भ्रान्तः । यदाह—

"प्रियालः स्यात् खरस्कन्धश्चारो (बहुल)वल्कलः ।
¶सन्नकद्रुश्चापपटो[२] लवनस्तापसप्रियः ॥"

अर्थे राजादनं, प्रियालः क्षीरिका च ॥

टीका० — राजादनचतुष्कं प्रियाले । पीयोः सौत्रात् 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं च' (उ० ३. ७६) । यथाक्रमम् । पियालः । धनुःपट इत्येकं नाम । तथा च तन्त्रान्तरं—

"सन्नकद्रुश्चापपटो लवणस्तापसप्रियः"

इति ।

१. 'श' ङ. छ. पाठः. २. 'टोऽल्पलन' घ. ङ. छ. पाठः.

‡ 'प्रीङ् प्रीतौ' इति पाठ्यं भाति, प्रियतिपदस्थाने च प्रीयत इति । ¶ 'स्नेहबीजश्चापवटो ललन' इति धन्वन्तरिः ।

"पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुन्नपुंसकम्"

इति रभसेन नामद्वयमुक्तम्। तदा धनुरुदन्तः सान्तश्च। तथा च विश्वप्रकाशः —

"*धनुः प्रियालद्रुमराशिभेदयोः शरासने नापि धनुर्धरे" (?)

इति। "पियालश्च प्रियालकः" इति माधवः॥

गम्भारी सर्वतोभद्रा का(ष्म?श्म)री मधुपर्णिका ॥३५॥
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

क्षीर०— गमो विभर्ति सरत्वाद् गम्भारी। कृश्यति तनूकरोति का(ष्म?श्म)री का(ष्म?श्म)र्यश्च। मधूनि मृष्टानि पर्णान्यस्या मधुपर्णी। **'पाककर्णपर्ण—'** (४. १. ६४) इति ङीप्। आह च —

"†काष्मर्यः काष्मरी हीरा कष्मरी मधुपर्ण्यपि।
श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका"॥

टीका० — गम्भारीसप्तकं **गम्भार्याम्**। गम्भारीति। पिप्पल्यादित्वाद् ङीप्। मधु पर्णेऽस्या अस्तीति मधुपर्णी। 'पाककर्णपर्ण—' (४. १. ६४) इत्यादिना ङीप्। कश्मरी काश्मर्यश्च तालव्यशौ॥

अथ द्वयोः।

कर्कन्धुर्बदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिले ॥३६॥
सौवीरं बदरं कोलम्

क्षीर० — कर्कलोहिता अन्धुः कर्कन्धुः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। बदति बदरी। 'बद स्थैर्ये'। कोलिः। 'कुल संस्त्याने'। 'कुड

१. 'कार्षरी' ग. घ. पाठः.

* "धनुस्संज्ञा प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने" इत्येव तु विश्वप्रकाशे पठ्यते। † 'काश्मर्या काश्मरी हीरा काश्मर्यो म' इति धन्वन्तरिः।

बाल्ये' । अस्माद्वा । घुणति वृत्तत्वाद् भ्रमति घोण्टा । कौ भूमौ वलति भ्रमति कुवलम् । फेनिलं कफवर्धनात् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्था अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तूभयस्पृक् । यदाह —

"बदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ।
फलं तस्याः स्मृतं कोलं कोकिलं फेनिलं कुहम् ॥
लोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कन्धु कन्दुकम् ।
स्वादुकन्दुः सिश्नतिका कूर्चकोलफलं च तत् ॥"

धन्वन्तरिः सामान्येनाह —

"बदरं * कोकिलं कोलं सौवीरं फेनिलं कुहम् ।
§ कर्कन्धूः कन्दुकः स्वादुकन्दुः सिश्नतिका गुडा ॥"

अर्थे कुवलं, नीलाब्जं बदरं च । कोलिफलत्वात् कोलिकमिति सभ्यः पाठः । कोकिलमिति तु वैद्याः । चन्द्रोऽपि —

"बदरी गोपघोण्टा च घोण्टा मुण्डाथ कोलिका ।
स्निग्धच्छदा कोलफला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा" ॥

टीका० — कर्कन्धूत्रयं **बदरीवृक्षे** । 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिपूः' (उ० १.९६) इत्यनेन कर्कपूर्वाद् धाञः कूप्रत्ययः (म ?) नुडागमश्च निपातितः । 'बद स्थैर्ये' । 'ऋच्छेररन्' (उ० ३.१३१) इति बाहुलकोऽरन्प्रत्ययः । ङीषि बदरी । 'कुल संस्त्याने' । 'इन्' (उ० ४.११२) इतीन् । कोलिः । †कोलचतुष्कं **बदरीफले** । कोलेः फलं विकारः कोलम् । 'तस्य विकारः' (४. ३. १३४) इत्यण् ।

१, २. 'हृत् ॥' ङ. छ. पाठः. ३. 'मृ' ख. पाठः. ४. 'दुडूढाडको' क. पाठः. ५. 'गा' घ, 'मा' ङ. छ. पाठः.

* 'कोलकं को', § 'कर्कन्धुकं गुडफलं बालेष्टं फलशैशिरः' इति मुद्रितकोशपाठः । † 'कोलषट्कम्' इति स्यात् ।

'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुगभावः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । अरिष्टे फेनिल उक्तः ।

"स्रोतोञ्जने च सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च"

इति दन्त्यादौ रभसः । "सौवीरं बदरं च (न)विति" तन्त्रान्तरम् ।

"सौवीरं बदरं कोलं बदरीणां फलं मतम्"

इति केचित् । बदरं घोण्टापीति । घोण्टाफलेऽपि बदरम् । अपिशब्दाद् बदरीफले च । घोण्टा च सृगालकोलिः । तदुक्तं—

"बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति सोच्यते" ॥

अथ स्यात् स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

क्षीर० — विकङ्कते प्रसरति विकङ्कतः । ककिर्गत्यर्थः । स्रुवा स्रुक् । सा हि वैकङ्कती आम्नाता । आह च —

"विकङ्कते$ पृथुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
‡गोकण्टकः काकपादो व्याघ्रपादोऽथ *किङ्करी ॥"

टीका० — स्वादुकण्टकपञ्चकं वैहञ्चीति ख्याते । स्रुवोपयुक्तो वृक्षः स्रुवावृक्षः । दन्त्यादिः । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । ग्रन्थियोगाद् ग्रन्थिलः । पिच्छादित्वादिलच् । व्याघ्रपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (५. ४. १३८) इत्यन्त्यलोपः ॥

---

१. 'वृद्धफ' क. पाठः. २. 'पघण्टा काकवेदो' ख. पाठः. ३. 'ल' घ. ङ. पाठः. ४. 'दील' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

$ 'तो मृदुफ', ‡ 'गोपघोटः का', * 'किङ्किणी' इति धन्वन्तरिः ।

ऐरावतो नागरङ्गः

क्षीर०— इरावत्या विद्युत इवायं रक्तत्वादैरावतः । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य नागरङ्गः । न आगच्छति सहजो रङ्गोऽस्य वा । आह च—

"नारङ्गस्त्वक्सुगन्धश्च नागरङ्गो मुखप्रियः ।
स चैराव तकः प्रोक्तः सुरातक्राधिवासनः" ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

क्षीर०— नादेयी नदीजाता । भूमौ जम्यते अद्यते जम्बूः । चत्वारो नागरङ्गार्था इति गौडः ॥

टीका०— ऐरावतचतुष्कं नागरङ्गे । भूजम्बूनामा च । अग्रतो वक्ष्यति (?) ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

क्षीर०— तिम्यति तिन्दुकः । शितिः कालः सारो मज्जास्य शितिसारः । आह च—

"तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धो†ऽधिमृत्सरः ।
स्फूर्जकः स्फूर्जः" इति ॥

टीका०— तिन्दुकचतुष्कं केन्दुवृक्षे । स्फूर्जक इति । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५. ३९) । शितिः कृष्णः सारोऽस्येति शितिसारः । तालव्यादिः ॥

१. 'स' क. च. ज. झ. पाठः. २. 'सिमत्सरुः ।' ग घ. ङ. पाठः. ३. 'दु' घ. ङ. छ. पाठः.

* 'तिकः प्रोक्तो योगी नक्राधि', † 'तिमुक्तकः । स्फूर्जको रामणश्चैव स्फूर्जनः स्यन्दनाह्वयः ॥' इति धन्वन्तरिः ।

काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपील्लुके ।

क्षीर० — काकवर्णस्तिन्दुः काकेन्दुः काकभक्ष्यो वा । कुत्सितैर्लक्ष्यते कुलकः । 'लक आस्वादने' । अर्थे कुलकः, काकतिन्दुकः पटोलोऽपि । आह च —

*"तिन्दुकोऽन्यो द्वितीयस्तु सैन्धुकः काकतिन्दुकः ।
काकेन्दुकश्च विख्यातः कुपीलुः काकपीलुकः ॥"

मर्कटतिन्दुकाख्यः ॥

टीका० — काकेन्दु (क?) चतुष्कं मर्कटकेन्दौ ॥

गोलिहो झाटलो घण्टा पाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३० ॥

क्षीर० — गोभिर्लिह्यते गोलिहः । गोलीढोऽपि । झाटं सङ्घातं लाति झाटलः । हन्यते घण्टा । पटं विस्तारं राति पाटलिः । मोक्षति सहते मोक्षः । मुष्णाति रोगान् क्षारत्वान्मुष्ककः । आह च —

"मुष्कको मोक्षको ‡घण्टा मुखको मुञ्जकस्तथा ।
क्षारश्रेष्ठो †गोलिहश्च द्विविधः श्वेत§मुष्ककः" ॥

टीका० — गोलीढपञ्चकं झारलीति ख्यातायाम् । घण्टाकारा पाटलिः घण्टापाटलिः । द्वयोः । 'मुष खण्डने' । ¶'सृवृहशुषिमुषिभ्यः कित्' (उ० ३.४१) इति कः । मुष्कः । ततः स्वार्थे कः ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

१. 'स्फूर्जकः' ख. घ. पाठः. २. 'ल' क. ङ. च. पाठः. ३. 'क' ग. पाठः. ४. 'मूर्खको', ५. 'ण्ड', ६. 'कृष्णकः' ख., 'मुष्णकः' ग. घ. ङ. पाठः.

* द्वितीयतिन्दुकः काकतिन्दुर्मर्कटति', ‡ 'मुष्टिर्मूषको', † 'गोलकश्च', § 'कृष्णकः' इति धन्वन्तरिः । ¶ 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

क्षीर० — तिलाभं पुष्पमस्य तिलकः । क्षुराति परुषत्वात् क्षुरकः । आह च—

"तिलकः *पुष्करः श्रीमान् †क्षुरकश्छन्नपुष्पकः" ॥

टीका० — तिलकत्रयं तिल इति ख्याते दीर्घपत्रे । अयं च वसन्ते पुष्प्यति । व्रीहिभेदस्तु न वसन्ते । 'तिल स्नेहने' । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५) तिलकः । श्रीमान् मत्वन्तः ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

क्षीर० — पिचुं तूलं लाति पिचुलः । ध्यायतेर्झावुकोऽपभ्रष्टः ॥

टीका० — पिचुलद्वयं झावुल इति ख्याते ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

क्षीर० — श्रीपर्णिका सुपर्णत्वात् । 'पाककर्णपर्ण—' (४.१.६४) इति ङीष् । कुमुदप्रतिकृतिः कुमुदिका कौ मोदते वा । कुम्भी रसाधारत्वात् । कं रसम् ईट्टे स्तौति कैडर्यः । अविभावितप्रकृतिप्रत्ययार्थोऽयं वा । कटत्यावृणोति कषायत्वात् फलमस्य कट्फलः । आह च —

"कट्फलः सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा ।
महाकुम्भी च कुम्भी च भद्रा भद्रवतीति च ॥"

अर्थे कैडर्यः, कट्फलो मदनफलश्च ॥

टीका० — श्रीपर्णिकापञ्चकं कायफल इति ख्याते । कटु फलमस्येति कट्फलः । पृषोदरादिः । कुम्भी स्त्री । कैडर्येतिच्छेदः ॥

---

१. 'लः । आह च— ख्या' क. ग. घ ङ. पाठः २. 'झ्या' ख. पाठः. ३. 'र्धा' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'चु' क. ख, 'चुरी इ' झ., 'वु इ' घ. पाठः. ५. 'आधा' ग. घ. ङ. पाठः. ६. 'व करभा भ' ख. पाठः. ७. 'टुकं फ' घ. ङ. छ. पाठः.

* 'पूर्णकः', † 'क्षुरकश्छत्रपु' इति धन्वन्तरिः ।

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्षीर० — क्रामति क्रमुकः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी पट्टिका । लोध्रो-ऽयम् । लाक्षां प्रसादयति । लोध्रप्रस्तावे गतमेतत् ॥

टीका० — क्रमुक(पञ्चकं? चतुष्कं) **पाटि आख्यलोध्रे** । क्रामतेः 'लषपत—' (३. २. १५४) इत्यादिना उकञ् । क्रमुकः । पट्टी इत्याख्या अस्येति पट्टिकाख्यः । पट्टी नान्तः । ङ्यन्तोऽयमिति केचित् । अस्मिन् प्रक्षिप्ते लाक्षा प्रसन्ना भवतीति लाक्षाप्रसादनः । दन्त्यवान् ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

तूलं च

क्षीर० — नूद्यते नूदः । यूपप्रकृतित्वाद् यूपः । ब्रह्मणि वैदिके साधुर्ब्रह्मण्यः । अत एव ब्रह्मदारु । तूल्यते तूलम् । तूलीति गौडः । 'तूल निष्कर्षे' । आह च —

"तूलं नूदं च यूपं च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठकम् ।
ब्रह्मदारु *ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मण्यं ब्रह्मचारि च ॥"

टीका० — नूदषट्कमश्वत्थाकारे **ब्रह्मदारुवृक्षे** । नूदस्तकारादिरिति केचित् । अश्वत्थो हि[1] ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रभिदाभिन्नो भवति । तत्र ब्राह्मणरूपी ब्रह्मप्रायत्वाद् ब्रह्मदारु इत्युच्यते । अनेनैवारणिः क्रियते । यूपोपयुक्तत्वाद् यूपः । क्रमुक उक्तः । 'तूल निष्कर्षे' । इगुपधलक्षणः कः । तूलः ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

क्षीर० — नयति सुखं नीपः । प्रीणातीति प्रियकः । के दाम्य-

१. 'पि' क. ख. पाठः.

* 'ब्राह्मणेष्टं ब्रह्मण्यं' इति धन्वन्तरिः ।

ति कदम्बः । हलिनः प्रियः सुराधिवासनात् । धाराकदम्बो राजकदम्बश्चासौ । धूलीकदम्बोऽन्यः । आह च—

*"पञ्चवकुम्बः प्रावृषेण्यः कदम्बार्यो हलिप्रियः ।
नीपो धूलिकदम्बोऽन्यः सुवासा वृत्तपुष्पकः ॥"

टीका०— नीपचतुष्कं हुम्फल इति ख्याते । नयतेः पप्रत्ययेन नीपः । कदेः सौत्रात् †'कदेर्णिद् वा' (उ० ४.८४) इत्यम्बच् । कदम्बः । णित्पक्षे कादम्बः । गोमन्ते गिरौ मेघोज्झितं जलं कदम्बकोटरस्थं मद्यमजायत । तद् बलभद्रेण पीतम् । अतोऽयं हलिप्रियः ॥

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकस्त्रिषु ॥ ४२ ॥

क्षीर०—विशेषेणेरयति वीरः वीराणां वा वृक्षो दुस्पर्शत्वात् । अरूंपि स्फोटैर्व्रणान् करोत्यरुष्करः । 'दिवाविभा—' (३.२.२१) इति टः । अग्निवद् मुखमस्या दाहकत्वाद् अग्निमुखी । भल्ल इवातति वृणोति वा भल्लातकः । आह च—

" भल्लातकः स्मृतो ‡रूक्षो दहनस्तपनोऽग्निकः ।
अरुष्करो वीरतरुर्भल्ली§ चाग्निमुखी धनुः" ॥

टीका०—वीरवृक्षचतुष्कं भल्लातके । अरुर्व्रणं करोतीत्यरुष्करः । विभाकरवत् टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८.३.४५) इति षत्वम् । दाहकत्वादग्निमुखी । 'भल्लातः शोभकृत् तथा' इत्यमरमाला । ततः स्वार्थे कः ॥

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

---

१. 'चापणः कदम्बः', २. 'म्ब' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३, , ४ ५. 'न्य' क.ख. च. ज. झ. पाठः.

---

* 'धाराकदम्बः प्रावृष्यः क' इति धन्वन्तरिः । † 'कदेर्णित् पक्षिणि' इति मुद्रितोणादिपाठः । ‡ 'ऽरुष्को द', § 'ल्लातोऽग्नि' इति धन्वन्तरिः ।

प्लक्षश्च

क्षीर०—गर्दभ इवाण्डमस्य गर्दभाण्डः। गर्दं सशब्दं भाण्डमस्येति युक्तम्। कन्दरालत्वात्। कं पीतयति कपीतनः, कपींस्तनोति वा। आह च—

"प्लक्षः कपीतनः शृङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः।
प्लवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलुवटप्लवः॥"

टीका०—गर्दभाण्डपञ्चकं **गान्धउण्ड** इति ख्याते। गन्धपिप्पल इति केचित्। अयं च काण्डपत्रफलादिभिरश्वत्थेन समः। कपीतनप्लक्षावुक्तौ॥

तिन्त्रिडी चिञ्चाम्लिका

क्षीर०—तिम्यति तिन्त्रिडी। चिञ्चिमायतेऽम्लत्वाद् मुखं यया सा चिञ्चा। (फलान्तः?) चुक्रिकाख्यः। आह च—

"अम्लिका चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्ताथ शुक्तिका।
अम्लिका *चाम्बिका चिञ्चा तिन्त्रिडीकिश्च[1] तिन्त्रिडा[2]॥"

टीका०—तिन्तिडीत्रयं **तिन्तिलीति** ख्यातायाम्। 'तिम ष्टिम आर्द्रभावे'। 'पर्परीकादयश्च' (उ० ४.२०) इत्यनेन उणादौ ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिडी निपातिता। पृषोदरादित्वात् ककारलोपः। तथा च—

"चिञ्चाम्लिका तिन्तिडीकं लकुचो लिकुचो डहुः"

इत्यमरमालाप्रयोगदर्शनादव्युत्पन्ना तिन्तिडीति केचित्। अम्लरसयोगादम्लिका। 'अत इनिठनौ' (५.२.११५)।

"अम्लं धात्रीफलाम्लीका मातुलुङ्गोऽम्लवेतसम्"

इति वाहटेन दीर्घमध्योऽप्युक्तः॥

१, २. 'न्ति' ग. ङ. पाठः.

* 'चिञ्चिका' इति धन्वन्तरिः।

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

क्षीर०—पीतवर्णः सालः । सृजति निर्यासं सर्जकः । अस्यत्यसनः । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्पः । काम्यत्वात् प्रियकः । जीवयति जीवक इति निघण्टुः ।

"संज्ञायां बीजको[1] ज्ञेयो बीजपूरस्तथासनः"

आहुश्च—

"जीवकस्त्वसनः काम्यः[2] शौरिः कृष्णोऽलकप्रियः ।
तिष्यपुष्पः पीतसालः प्रियकः प्रियसालकः ॥
सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पकः ।
स स्यात् प्रियकसालश्च[3] प्रियासन्ध्यश्च नामतः" ॥

टीका०—पीतसालषट्कमसनतरौ । 'अर्ज सर्ज अर्जने' । दन्त्यादिः । अच् । सर्जः ।

"प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता" (स० ६. श्लो० ४७)

इति माघे दन्त्ययमकम् । ह्रस्वादिश्च । असनः ।

"विकसितकन्दलदशनैर्यो वमति दरीमुखैश्च कं दलदशनैः"

इति वृन्दावनयमके तालव्योऽपि ।

"पीठिभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके"

इति दीर्घादौ रभसः । बन्धूकपुष्पमिव पुष्पमस्येति बन्धूकपुष्पः । (जीवयतीति) जीवकः । (ण्वुल्) ॥

साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

---

१. 'बीजक', २. 'ण्डः', ३. 'महासर्जश्च' ख. पाठः. ४. 'श्च । वि' क. ख. च. ज. ञ. पाठः.

क्षीर०— स्यति सालः । कृश्यति कार्श्यः । अश्वकर्णाभपत्रः । सस्यं फलं संवृणोतीति सस्यसंवरः । आह च—

"सर्जकार्श्याश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रकः ।
सस्यसंवरणः शूरः सर्जकः साल उच्यते" ॥

टीका०— सालपञ्चकं साले । 'सल गतौ' । घञ् । सालः । दन्त्यसः ।

"सालकाननयोगेऽपि सालकाननवर्जिता"

इति भिक्षुप्रयोगः ।

"शालः सर्जतरौ मत्स्ये शाला स्कन्धलताकुटी"

इति धरणिः । अतस्तालव्यादिरपि । सर्जः असन उक्तः । कार्ष्यो मूर्धन्यषः । 'प्रनिरन्तः —' (८. ४. ५) इत्यादौ नियमसूत्रे कार्ष्यग्रहणात् । सस्यं फलं संवृणोतीति सस्यसंवरः । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यत्र सकार उक्तः ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

क्षीर०— वीरतरुरर्जुननामसामान्यात् । ककुभः सन्त्यस्य दिग्व्यापकत्वात् ककुभः । कं कुभ्नातीत्यहृद्या व्याख्या । अर्जुनः शौक्ल्यात् । इन्द्रप्रियत्वादित्येके । आहेन्दुः—

"ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनञ्जयः ।
अश्रीफलश्चित्रयोगी वीरो वीरान्तकस्तथा ॥"

ऽयर्थे इन्द्रद्रुः, कुटजोऽर्जुनो देवदारु च ॥

टीका० — नदीसर्जपञ्चकमर्जुने । ककुभो वीणाप्रसेवक उक्तः ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

क्षीर० — क्षीरिका क्षीरस्वादुत्वात् । आद्ये तु मृष्टत्वान्नामनी ।

आह च—

"क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षीरी मृत्सूपको नृपः।
राजादनो नृपस्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शनः" ॥

टीका०— राजादनत्रिकं क्षीरीवृक्षे। क्षीरयोगात् क्षीरिका। 'अत इनिठनौ' (५.२.११५)॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

क्षीर०—इङ्गति इङ्गुदः, तापसा अरण्ये यस्याः स्नेहमुपयुञ्जते ॥

टीका०— इङ्गुदीद्वयं पुतांजिआ इति ख्याते। हिङ्गुल्यामिति केचित्। पुंसि इङ्गुदः। तपस्विजनोपयुज्यमानफलतया तापसतरुः॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ।

क्षीर०—भृणाति भूर्जः भूर्जते वा। आहुश्च—

"भूर्जे भुजो बहुवटो बहुत्वको मृदुच्छदः॥"

टीका०— भूर्जत्रिकं भूर्जद्रुमे। चर्मीति। 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (५.२.११६) इतीनिः। मृदवस्त्वचोऽस्येति मृदुत्वक्॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

क्षीर०— पिच्छा अस्त्यस्याः पिच्छिला। पूरयति पूरणी। मुञ्चति रसं मोचा। स्थिरायुः कालसहत्वात्। शालते दैर्घ्यात्, शलति वा शाल्मलिः। शल्मलिश्च। आह च—

"शल्मली रक्तपुष्पा च कुक्कुटी स्थिरजीविका।
पिच्छिला तूलिनी मोचा कण्टकारी च मोचनी" ॥

१. 'मु' झ., 'बु' च. पाठः. २. 'ताअट इ' ज. पाठः. ३. कक्कुरी स्थि', ४. 'ण्ट' ख. पाठः.

टीका० — पिच्छिलापञ्चकं शाल्मलौ। फेनिलवत् पिच्छिलः। टाप्। पिच्छिला। मोचं करोतीति मोचा। 'तत् करोति—' (वा० ३.१.२६) इति मुचेर्णिच्। पचाद्यच्। चिरजीवित्वात् चिरायुः। तथा च—

"षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः"

इति।

"कदलं शाल्मलिन्यां च व्रणिकायां च दृश्यते"

इत्युत्पलिन्यामिन्नन्तोऽपि॥

पिच्छा तु शल्मलीवेष्टे

क्षीर० — पिच्छेव पिच्छा, आचामवदङ्गुलिषङ्गत्वात्। शल्मल्या वेष्टो निर्यासः। आह च—

"शल्मलीवेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च शल्मलेः।
मोचस्रावो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा"॥

टीका० — पिच्छाद्वयं **सङ्गलिआड्** इति ख्याते। पिच्छा स्त्री। शाल्मलीवेष्टः शाल्मलीनिर्यासः। तथा च—

"कषायो निर्यासो निर्यूषो वेष्टकं तथा"

इति॥

रोचनः कूटशल्मलिः।

क्षीर० — रोचत इति रोचनः शल्मलिविशेषः। कूटेन कुत्सितत्वं द्योत्यते। दुर्गादौ हि परसैन्यदलनार्थं सा क्षिप्यते। आह च—

"कुशल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशल्मलिः"॥

टीका० — रोचनद्वयं **कासिम्बहु** इति ख्याते। रोचनो ल्युडन्तः॥

चिरिबिल्वो नक्तमालः करञ्जश्च करञ्जके॥ ४७॥

---

१. 'लिः। कूटशल्मलिरिति युक्तः। चि' ख. पाठः. २. 'ना' ङ. छ. पाठः. ३. 'म्बलहु' झ., 'म्बल इ' च. छ. ज. पाठः.

क्षीर०— चिरिणं बिलति भिनत्ति चिरिबिल्वः। नक्तं रात्रावालति अस्माद् नक्तमालः, भूताश्रयत्वात्। रक्तमाल इत्येके। कं रञ्जयति करञ्जः॥

टीका०— चिरिबिल्वचतुष्कं करञ्जतरौ[1]। नक्तं रात्रिमल(ते? ति) भूषयतीति नक्तमालः। कं वारि रञ्जयतीति करञ्जः। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)। करज इति पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपविकल्पः॥

प्रकीर्णः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः।

क्षीर०— प्रकीर्यते प्रकीर्णः। पूतिको दुर्गन्धः। कलेर्मारकः। कलहहृत्। यदिन्दुः—

"करजश्च करञ्जोऽन्यः प्रकीर्णो गौर एव च।
पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशनः॥"

द्व्यर्थे करजः, करञ्जो नखश्च॥

टीका०— प्रकीर्यचतुष्कं ल्टाटाकरञ्जे[2]। पूतीकः अनीकादित्वाद् दीर्घमध्यः। कलिं करोतीति कलिकारः। ततः स्वार्थे कः। कलिकारकः॥

करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी॥ ४८॥

क्षीर०— षड् ग्रन्थयः अस्य हस्तिवारणाख्यः। मन्दतीति मर्कटी वल्लीकरञ्जः[3]। अङ्गार इव वल्लर्योऽस्य अङ्गारवल्लरी। आह च—

"उदकीर्या तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी।
अङ्गारवल्ली शादस्था काकघ्नी करतालिका[4]॥"

त्र्यर्थे मर्कटी, आत्मगुप्ता अपामार्गः वल्लीकरञ्जश्च॥

---

१. 'र' क. ख. ञ. पाठः. २. 'ललाटाक' ज. पाठः. ३. 'ल्लरीक' क. पाठः. ४. 'काकता' क., 'करनाचिका' ग. घ. ङ. पाठः.

टीका०—षड्ग्रन्थादयस्त्रयः प्रत्येकं करञ्जभेदाः पृथक् पृथक् षट्प (र्वी?र्वा) षड्ग्रन्थ इत्यर्थः । (मर्कटी ?) वल्लरी(त्वा ? व)द् मर्करी । अङ्गारवर्णा वल्लरी अस्या इत्यङ्गारवल्लरी । द्वयं ङ्यन्तम् ॥

रोही रोहितकः प्लीहशत्रु*र्डाडिमपुष्पकः ।

क्षीर०— रोहयतीति रोही । रोहितकः । रोहतीत्येके, छिन्नप्ररूढत्वात् ।

"रोहीतको रोचनकः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः ।
रक्तको रोहितो रक्तरोही डाडिमपुष्पकः" ॥

टीका०— रोहिचतुष्कं मगधदेशप्रसिद्धे रोहडतरौ । रोही नान्तः । दाडिमवत् पुष्पमस्येति इवार्थे कः । दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालपत्त्रश्च खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

क्षीर०—गायतः त्रायतेऽवश्यं गायत्त्री । बालपत्त्रो युवपलाशः । 'बालपत्त्रः खदिरश्चे'ति श्लोकेषु धन्वन्तरिपाठ[1]मदृष्ट्वा गायत्री बालतनय इति बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद् बालतनयमाह । सूक्ष्मपर्णा द्वयम् । खदति खदिरः । 'खद स्थैर्ये' । आह च—

"खदिरो[2] रक्तचीरश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी[3] बालपत्त्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षमः" ॥

टीका०— गायत्रीचतुष्कं खदिरे । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यादि'ति रभसः ।

१. 'ठान्तरम' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'शी' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'ञ्जरी बा' क., 'ञ्ज' ग. घ. ङ. पाठः.

* डकारादिरिह पठ्यते । दकारादिस्तु दाडिमशब्द उपरिष्टाद् व्युत्पाद्यते । पृषोदरादित्वाद्वा डादिरयं भवतु ।

"पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रिणां पृथक्"

इति तु वैद्यकम्। क्षुद्रपत्रत्वाद् बालपत्रः । बालतनय इति तु लिपिदोषात् । पूर्वपूर्वतन्त्रेषु बाल(प ? पु)त्रेति पाठदर्शनादुन्नीतमिति भिक्षुदेवः । बालः सूक्ष्मः तनयः पुष्पात्मकोऽस्येत्यर्थे । शिशिरवत् खदिरः ॥

अरिमेदो विट्खदिरे

क्षीर०—अरिर्दुस्सहो मेदः स्रावोऽस्यारिमेदः। विड्गन्धिः खदिरः पूतिखदिराख्यः। आह च—

"अरीमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः।
अहिमेदोऽरिमारश्चारिमः प्रत्यरिमेदकः" ॥

टीका०—अरिमेदद्वयं स्वल्पखदिरविशेषे । विष्ठावद् दुर्गन्धित्वाद् विट्खदिरः ॥

कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

क्षीर०—कं दृणाति कफहरत्वात् कदरः। सोमवल्कोऽकण्टकित्वात् शुक्लत्वाद्वा। आह च—

"†कदरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्कः पथिद्रुमः।"

§त्र्यर्थे सोमवल्कः, कट्फलः करञ्जश्च ॥

टीका०—सिते सितसारे खदिरे कदरद्वयम् । कं जलं दृणातीति कदरः । पचादिः। शुक्लत्वात् सोमवद् वल्कमस्येति सोमवल्कः ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

१. 'इव वल्क' च. ज., 'वल्क' क. ख. ङ. छ. पाठः.

† 'खदिरः', § 'त्र्यर्थे सोमवल्कः, श्वेतखदिरः कट्फलः विट्खदिरश्च' इति धन्वन्तरिः ।

एरण्ड ऊरुपूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः।
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यडम्बराः ॥ ५१ ॥

क्षीर०—व्याघ्रस्येव पुच्छोऽस्य व्याघ्रपुच्छः। गन्धर्वस्य मृगविशेषस्य भूतविशेषस्येव वा हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्तकः। पञ्चाङ्गुलः पञ्चपत्रत्वात्। एरयति वायुम् एरण्डः। ऊरू पुनाति ऊरुपूकः। रोचते रुचकः। चञ्चति चञ्चुः। वञ्चुरित्येके। पञ्च अङ्गुलयोऽस्य पञ्चाङ्गुलः। आमण्डयत्यामण्डः। आदण्ड इत्येके। दीर्घदण्डत्वात्। व्यडम्बयतीति व्यडम्बरः*। 'अड उद्यमे'। व्यडम्बक इत्येके। आह (च)—

"एरण्डस्तरुणः शुक्लश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डो दीर्घदण्डकः॥
‡नक्तोऽपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्र†तलो रुवुः।
§ऊरुपूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः" ॥

टीका०—व्याघ्रपुच्छैकादशकमेरण्डे। उरु पूगमस्य। आद्यद्वयं ह्रस्वम्। तथा च वैद्यके—

"क्वाथः स्यादुरुपूगतैलसहितः सामे सशूलेऽनिले"

इति। बुक इत्यप्यस्य नाम। तथा च वैद्यकरत्नमाला—

"आमण्डो वर्धमानः स्यादेरण्डो रुबुको बुकः"

इत्यादि। चित्र उक्तः। ततः कन्। चित्रकः।

"चञ्चुरेरण्डके पुंसि पक्षित्रोट्यां स्त्रियां मता"

इति कोशान्तरम्। पत्रात्मके हस्ते पञ्च अङ्गुलयोऽस्येति पञ्चाङ्गुलः। 'मडि भूषायाम्'। मण्डः। पचादिः।

---

१. 'वं' ख., 'र्ण' ग. पाठः. २. 'पाति' ख. पाठः.

---

* 'व्यडम्बनः इति स्वामी' इति तु भानुजिद्दीक्षितः। ‡ 'रक्तो'. † 'दलो', § 'रुबु हस्तिकर्णी च चञ्चुकोता' इति धन्वन्तरिः।

"आमलक्यामनो मण्ड एरण्डे सारपुच्छयोः"

इति रभसः। अमण्डो वा अकारप्रश्लेषात्। दीर्घोऽप्यामण्डः। तथा च—

"गन्धर्वहस्तके दण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः"

इति तारपालः। वर्धमान इति ताच्छील्ये चानश्॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

क्षीर०— अल्पेऽर्थे 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५. ३. ८८)॥

टीका०— क्षुद्रशम्यां शमीरः। 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५. ३. ८८)। स्वार्थिकेऽपि यत् पुलिङ्गता तत्र 'लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य' इति युक्तिः॥

शमी सक्तुफला शिवा।

क्षीर०— शमयति दोषान् शमी। तच्छीलत्वात्। सक्तव इव फलान्यस्याः। आह च—

"शमी *सक्तुफला तुङ्गकोशा भर्तृफला शिवा"॥

टीका०— शमीत्रिकं शम्याम्। 'शमु उपशमे'। पचादिगौरादी।

"न शमी न च पुन्नागा अस्मिन् संसारकानने"

इति श्लेषात् तालव्यादि। सक्तुफला दन्त्यादिः। शिवा उक्ता॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः॥ ५२॥

शल्यश्च मदने

क्षीर०— पिण्डीम् इतः पिण्डीतकः। म्रियन्तेऽनेन विषपुष्पत्वाद् मरुवकः। मरौ वाति वा। श्वसन्त्यनेन श्वसनः। करं हन्ति दुःस्पर्शत्वात् करहाटकः। करं[1] हयति वा करहाटकः। शल्यमस्यास्तीति शल्यः। मदयति मदनः। आह च—

---

१. 'कं रह' क. घ. ङ. पाठः.

---

* 'शङ्कुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला' इति धन्वन्तरिः।

"मदनः शल्यको $राठः पिण्डी पिण्डीत†कस्तथा ।
¶तस्करः करहाटश्च §श्वसनो विषपुष्पकः ॥"

अर्थे मरुवकः, जम्भीरो मदनश्च । शाश्वतश्चाह —

"पिण्डीतके पन्नगन्धे करहाटपदं विदुः" ॥

टीका० — पिण्डीतकषट्कं मणहल इति ख्याते । श्वसनकरहाटा-वुक्तौ । 'शल श्वल्ल आशुगमने' । *'सानसिधर्णसि—' (उ० ४. १०९) इत्यादिना यः । (शल्यः) । 'शल्याख्या मदनतरा'विति तालव्ये अजयः ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु द्रुकिलिमः पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

क्षीर० — परिनिष्ठाप्राप्तं भद्रमस्य पारिभद्रः । द्रौ स्कन्धे किलि-मं निर्यासोऽस्य द्रुकिलिमः । पूतिरुग्रगन्धं काष्ठमस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तग्र-हणं द्रुकिलिमस्यैकत्वाय । आह च —

"देवदारु स्मृतं दारु सुराह्वं किलिमं च तत् ।
स्नेहविद्धं महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च ॥
देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं ‡च दारु च ।
सुरदार्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥"

अर्थे पारिभद्रः, %कीलिः पारिजातो देवदारु च । तथा पीतदारु, दारुह-रिद्रा देवदारु ||पूतिकाष्ठम् । किलिमं च (त)दिति पदैकदेशत्वाद् , भीमवत् ॥

---

१. 'हड इ' झ., 'हे इ' ज., 'इह इ' ड. च. छ. पाठः. २. 'शिष्टप्रा' क. ग. पाठः. ३. 'चेति' ख. पाठः.

$ 'राटः', † 'कः फलः ।'. ¶ 'तगरः', § 'छर्दनो' इति धन्वन्तरिः । * 'सान-सिवर्णसि' इति मुद्रितोणादिपाठः । ‡ 'सुदारु च'. % 'निम्बः पा', || 'सरलश्च ।' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — शक्रपादपसप्तकं देवदारुणि । भद्रदारु क्लीबे । 'सुराह्वं भद्रदारु चे'ति रत्नमाला । देवनाम दारु देवदारु । शाकपार्थिवादि । रूपभेदात् क्लीबम् । 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' (स० २. श्लो० ३६) इति रघुकारः । 'पुन्नपुंसकयोर्देवदारु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

क्षीर० — पाटला ताम्रपुष्पत्वात् । अमोघा बहुफलत्वात् । काला कालवृन्तत्वात् । स्थाली रसाधारकुम्भीत्वात् । काचस्थालीत्येके । फले रोहति । साङ्कुरफलत्वात् । कुबेराक्षी यक्षाक्षितुल्यपुष्पत्वात् । आह च —

"पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्रपुष्प्यम्बुवासिनी ।
स्थाली वसन्तदूती स्यादमोघा कालवृन्तिका ॥
द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला ।
सा चैव *श्वेतकुम्भी स्यात् कुबेराक्षी फलेरुहा ॥"

'पाटली कृष्णवृन्ते'ति निमिः । 'पाटला पाटलिर्वा ने'ति माला ॥

टीका० — पाटलिसप्तकं पाटलायाम् । 'अट पट गतौ' । णिच् । ऋतन्यञ्ज्यादिसूत्रेण बहुलवचनादलिच् । पाटलिः । वृषादिकलचि पाटला । काचस्थालीतिच्छेदः । 'मोघा स्त्री पाटलावृक्ष' इति रुद्रः । फले रोहतीति फलेरुहा । इगुपधलक्षणः कः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इत्यलुक् ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

१. 'हि' ग. घ. ङ. पाठः.

* 'श्वेतकुम्भीका कु' । इति धन्वन्तरिः ।

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः।

क्षीर०— श्यामा गौरश्यामवर्णा । महिलाह्वया वनितापर्याया । श्यामत्वात् । गवि भूमौ (विद्य? वन्द्य)ते गोवन्दनी । गुह्यते क्री(ड?ड्य)तेऽनया गुन्द्रा । प्रीणाति प्रियङ्गुः । फलति विशीर्यते फली । विष्वक् सिनोति सर्वतो बध्नाति विष्वक्सेना । ईषद् रम्भाकारा कारम्भा । आह च—

"प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी *कुङ्कुटी प्रिया ।
वृन्ता गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ॥"

इन्दुः 'गौर्वन्दनी'ति भिनत्ति । यदाह—

"वन्दनी पुष्पशोभना ।
गन्धा[1] प्रियङ्गुः कारम्भा लता गौर्वर्णभेदिनी ॥"

त्र्यर्थे §गुन्द्रा, ए[2]रकः प्रियङ्गुः से[3]री च । तथा प्रियकः, असनः प्रियङ्गुः कदम्बश्च । द्व्यर्थे गन्धफलिनी, प्रियङ्गुश्चम्पककलिका च ॥

टीका० —श्यामाद्वादशकं प्रियङ्गौ । श्याम उक्तः, ततष्टाप् । महिलाह्वयेति । स्त्रिया यानि नामानि तान्यस्या अपीत्यर्थः । फलिन उक्तः, ततो गौरादिङीष् । फलीति । अर्शआद्यचि ङीप् । गन्धप्रधानं फलमस्या इति गन्धफली । 'पाककर्ण—'(४. १. ६४) इत्यादिना ङीष् ॥

मण्डूकपर्णपत्त्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥
स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।
शोनकश्चारलौ

१. 'न्धः' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'सारः प्रि', ३. 'सेचरी' ख. पाठः.

* 'कङ्गुनी प्रिया । वृत्ता गो', § 'लता, प्रियङ्गुः सारिवा ज्योतिष्मती च' इति न्वन्तरिः ।

क्षीर० — मण्डूका इव पर्णान्यस्य। पत्रैपूर्णोस्य पत्रोर्णः। नटति वातेन नटः। कटून्यङ्गान्यस्य रौक्ष्यात् कट्वङ्गः। डुण्डुभिः शिम्बीभिः कायति डुण्डुकः। स्योनां[1] मुखं[2] कायति स्योनाकः। शुकनासेव पुष्पाण्यस्य। ऋक्ष्णोति हिनस्ति ऋक्षः। अत एव भालूकः। दीर्घो वृन्तोऽस्य। कुटन् वक्रीभवन् नटत्यास्पन्दते कुटन्नटः। शवति शोनकः। गौडाः शोणकमाहुः। 'शोणृ वर्णे'। लूय(त्य?ते)[3]ऽरमरलुः। आह च —

"स्योनाकः शुकनासश्च कट्वङ्गोऽथ *कैडम्बरः[4]।
मयूर§जङ्घोऽरालूकः प्रियजीवः कुटन्नटः।
सं[5] प्रोक्तः पृथु†शिम्बिश्च ‡डुण्डुको दीर्घवृन्तकः।
§भालूकः सल्लुकः[6] फल्गुवृन्तको जम्बुको नटः"॥

टीका० — मण्डूकपर्णद्वादशकं शोणके। मण्डूकाकृतिपर्णत्वाद् मण्डूकपर्णः। नटतीति नटः। (अति?)कटु तीक्ष्णम् अङ्गम् अस्येति कट्वङ्गः। 'श्यैङ् गतौ'। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४.१५) इत्याकन् नुमागमः धात्वन्तस्य चोत्वम्। श्योनाकः।

"भाल्लूके शोणके ऋक्षो नक्षत्रे पुन्नपुंसकम्"

इत्यजयः। कुटन्नट इतिच्छेदः। 'शोण वर्णगत्योः'। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २.२५) इति कन्। शोणकः। 'ऋ गतौ'। ¶'अर्तिशृभ्यामटुच्'। अरटुः। एवं ह्रस्वादिः टोपधश्च। क्वचिदरलु इति पाठः॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयःस्था च

---

१. 'उद्धं का' क. पाठः. २. 'खमकति', ३. 'आ (?) इयर्त्यरलु', ४. 'कुटन्दरः', ५. 'सं', ६. 'ल' ख. पाठः.

---

* 'कटम्भरः', § 'जङ्घोऽरलुक', † 'शिम्बश्च', ‡ 'टिण्टुको', § 'भल्लूकः शिल्लको फल्गुवृन्ताको जम्बुको मतः ॥' इति धन्वन्तरिः। ¶ इदं मुद्रितापादौ न दृश्यते।

क्षीर० — तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः तिष्यफला । नित्यमामलके लक्ष्मीरिति । आमलते गुणान् आमलकी आमला वा । अमृता वयःस्था च रसायनत्वात् । धात्री नानार्थे । आह च —

"वयःस्थामलकं ‡तिष्यं जातीफलरसं शिवम् ।
धात्रीफलं श्रीफलं च तच्चामृतफलं स्मृतम्" ॥

टीका० — तिष्यफलाचतुष्कमामलक्याम् । तिष्ययुक्ते[2] काले फलं करोतीति तिष्यफला । 'तत् करोति —' (वा० ३. १. २६) इति णिच् । पचाद्यच् । टाप् । आमलकीति[3] । 'मल मल्ल धारणे' इत्यत आङ्पूर्वात् 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २. ३५) इति क्वुन् । गौरादिः । एवं धातुप्रदीप उक्तम् । पुंस्यामलकः । क्लीबे त्वामलकम् । वयो यौवनं तिष्ठति स्थिरीभवत्यनयेति वयःस्था । 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतवासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

क्षीर० — विभेत्यस्माद् विभीतकः । अश्नोति व्याप्नोति अक्षः । ना पुमान् । तुष्यति, तुष इति निघण्टुषु न संवादी, तेषु तुमुलपाठात् । कर्षफलोऽक्षसामान्यात् । अक्षो विभीतके पलचतुर्भागे च वर्तते । भूतानां वासः । कलेराश्रयो द्रुमः । आह च—

"संवर्तको भूतवासः *कर्षो हार्यो †विभेदकः"

इन्दुश्च—

"अहार्यं बहुवीर्यं च तुमुलं च विभेदकम्" ॥

---

१. 'च नरर', २. 'क्तका' क. पाठः. ३. 'की म', ४. 'न् । ए' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'षु सम्पादिते' ग. पाठः.

---

‡ 'वृष्यं', * 'कल्को हा', † 'विभीतकः' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— विभीतकचतुष्कं बेहेडीति[1] ख्यातायाम् । 'अशेर्देवने' (उ० ३. ६५) इति सः । अक्षः । 'तुष तुष्टौ' । इगुपधलक्षणः कः । तुषः । नलनृपतिमपहाय कलिर्विभीतकमाश्रितः इति कलिद्रुमः ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ।
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

क्षीर०— नास्ति भयमस्या[2] अभया । न व्यथयत्यव्यथा । पथि साधुः पथ्या । हितेत्यर्थः । काये तिष्ठति निष्फला न भवति कायस्था । वयःस्थेत्येके । पूतं करोति पूतना । विरेचनीत्वात् । पृतनेत्येके । हरति रोगान् हरीतकी । चेतयत्यनया स्रोतः शुद्धेः चेतकी । आह च—

"हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या †पूतनामृता ।
जयाव्यथा हैमवती §कायस्था चेतकी तथा ॥"

त्र्यर्थे श्रेयसी, रास्ना हरीतकी हस्तिपिप्पली च । 'शिवाव्यथा पूतने'ति चन्द्रः ॥

टीका०— अभयैकादशकं हरीतक्याम् । उपयुज्यमानायामस्यां नास्ति रोगभयमित्यभया । एवमव्यथापि । हरिणा इतो गतः हरीतः । ततः कन्ङीषौ[3] । हरीतकी । चेतकीति । चेतयतेर्वुन्ङीषौ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

क्षीर०—सरलः ऋजुत्वात् । आह च—

"सरलः पूतिकाष्ठं च ‡पीडा पीतद्रुरुच्छ्रितः[4]" ॥

---

१. 'वहडी' ङ., 'बेहडी' छ. पाठः. २. 'स्यां', ३. 'बौ' ङ. पाटः. ४. 'मः श्रितः' क. पाठः.

† 'पूतना', § 'वयःस्था चेतकी शिवा ।', ‡ 'चिडा पित्तद्रुमो मतः ।' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० —पीतद्रुत्रयं सरले। पीतद्रुरिति कर्मधारयः। सर्तेः ‡'मङ्गलाद्यश्च' (उ० ५. ७१) इत्यलच्। सरलः। 'सरलः सरले साहसरागमि'ति भाषासमावेशे भवभूतिः(?)॥

अथ द्रुमोत्पले।

कर्णिकारः परिव्याधः

क्षीर० — उत्पलानीव पुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पलः। सुरभिश्चायम्। अन्यो निर्गन्धः। कर्णिकामियर्ति कर्णिकारः। अर्थे परिव्याधः, जलवेतसः कर्णिकारश्च॥

टीका०—द्रुमोत्पलत्रयं कलिआर इति ख्याते। परिव्याधो घञन्तः॥

लकुचो लिकुचो डहुः॥ ६०॥

क्षीर० — लक्यते आस्वाद्यते लकुचः। फलं लिह्यते[1] आस्वाद्यते लिकुचः। डह्यते डहुः॥

टीका० — लकुचत्रयं डहुआ इति ख्याते। 'लघुचोऽपी'ति रभसः॥

पनसः कण्टकिफलः

क्षीर०— पन्यते स्तूयते पनसः। 'पणस' इति दुर्गः। लोकोक्त्या कण्टकिफलः। महासर्गोऽपि॥

टीका०— पनसद्वयं कण्टभाल[2] इति ख्याते। 'पण व्यवहारे', 'पन च'। §'अत्यमिचमिरभिनभिलभिपतिपदिभ्योऽसच्' (उ० ३. १७) पनसः। दन्त्यवान्। कण्टकयुक्तं फलमस्येति कण्टकिफलः। तथाच 'लक्ष्मीवान् कण्टकिफलः' इति लैटकोशे[3] पुरुषोत्तमः॥

१. 'ते लि' ख. पाठः. २. 'भा इ' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'टलको' च., 'कोशे' छ. पाठः.

‡ 'मङ्गेरलच्', § 'अत्यविचमितमिरमिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

क्षीर०— निचोल्यते अम्बुना निचुलः । हिमजलस्यापभ्रंशो हिज्जलः जलवेतसविशेषत्वात् । निचुलो लज्जल इति केचित् ॥

टीका० — निचुलत्रयं हिज्जले । जलम् एतीति इज्जलः । एतेः क्विप् । तुक् । राजदन्तादित्वाद् जलशब्दस्य परनिपातः । 'निचुलेज्जलहिज्जला' इति रभसः ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

क्षीर० — काकप्रिया उदुम्बरी । फलति फल्गुः । मलं श्वित्रं यवति मलयूः । 'यु जुगुप्सायाम्' । जघने बुध्ने फलान्यस्या जघनेफला । आह च —

"काकोदुम्बरिका *फल्गुरराजी फल्गुवाटिका ।
फल्गुनः फलहारी च मलयूः श्वित्रभेषजम्" ॥

टीका० —काकोदुम्बरिकाचतुष्कं कोट्टाडम्बर इति ख्याते ।

"काकोदुम्बरिकायां स्त्री फल्गुस्त्रिषु निरर्थके ।"

'फल निष्पत्तौ' । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ० १. १८) इत्यनेन फल्गुर्निपातितः । मलं पुनातीति मलपूः । क्विबन्तः । जघनेफलेति । 'अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे' (६. ३. १२) इत्यलुक् ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।
पिचुमन्दश्च निम्बे

१. 'त' ख. ग. घ. ङ. पाठः.

* "फल्गू राजिफल्गुः शिवाटिका ।
फल्गुनी फलसम्भारा मलयूश्वित्रभेषजा ॥"

इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर० — हिङ्गुगन्धिर्निर्यासोऽस्य । माल्यते वेष्ट्यते का[1]कैर्मालकः। शुक(का?मा)लकैकदेशश्चायम् । पिचुं मन्दयति पिचुमन्दः[2] । *रोमशत्वात् । पिचुम[3](न्द?र्द) इत्येके । यवनेष्टोऽपीति सौश्रुताः । शाश्वतोऽपि—

"हिङ्गुनिर्यासशब्दोऽयं निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च ।"

चन्द्रनन्दनस्तु शुकमालकमाह ॥

टीका० — अरिष्टषट्कं **निम्बे** । हिङ्ग्वाकारो निर्यासोऽस्येति हिङ्गुनिर्यासः । 'मल मल्ल धारणे' । ण्वुल् । मालकः । पिचुं कुष्ठं मृद्नातीति पिचुमर्दः । नयतेः 'उल्बादयश्च' (उ० ४. ९६) इत्यनेन बन् मुम् ह्रस्वश्च । निम्बः ॥

अथ पिच्छिलागुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

क्षीर० — अगुरुतुल्यसारा शिंशपा अगुरुशिंशपा । यदाह—

"शिंशपा तु महाश्यामा §कृष्णसारः स्मृतोऽगुरुः ।"

अगुरुर्हि धूपद्रव्यं शिंशपासारश्च । त्र्यर्थे पिच्छिला, शल्मलिः शिंशपा च ॥

कपिला भस्मगर्भा सा[4]

क्षीर० — ‡रक्ताभा रक्तशिंशपान्या कपिला भस्मगर्भा[5] वसादनी ॥

टीका० — पिच्छिलापञ्चकं **शिंशपायाम्** । पिच्छिला उक्ता । अगुरु क्लीबम् । शिंशपा द्वितालव्या । कपिल उक्तः । ततष्टाप् । भस्मगर्भा दन्त्यसा ॥

---

१. 'सा' ख. ग., 'कसाल' घ. ङ. पाठः. २. 'न्दः । अरो' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'न' ख. पाठः. ४. 'सा तदाह —रक्त' ख. पाठः. ५ 'र्भ' क. ग. घ. ङ., 'र्भाह्व' ख. पाठः.

---

* 'रोमशः पिचुमन्दश्च' (पृ० ५१. श्लो० ७५) इति यादवः । § 'कृष्णसारा स्मृता गुरुः ।', ‡ 'कुशिंशपान्या कपिला भस्मगर्भा वसादनी ।' इति धन्वन्तरिः ।

शिरीषस्तु कपीतनः ।

तण्डिरोऽपि

क्षीर० — शिरसि इष्यते शिरीषः । शीर्यते वा सौकुमार्यात् । त-ण्डयते तण्डिरः । भण्डीरोऽपि[1] । आह च —

"शिरीषो मृदुपुष्पश्च †भण्डीरः[2] शिखिनीफलः ।
कपीतनः शुकतरुः श्याम¶वल्कः शुकप्रियः ॥"

भण्डिल[3] इत्येके ॥

टीका० — शिरीषत्रयं शिरीषे । 'शॄभॄभ्यां §कित्' (उ० ४. २७) इति ईषन् । शिरीषः । तालव्यादिः मूर्धन्यान्तश्च । 'भडि कल्याणे' । 'सलिकल्यनि—' (उ० १. ५७) इत्यादिना इलच् । भण्डिलः ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

क्षीर० — चम्पादेशभवश्चाम्पेयः । चम्यतेऽद्यतेऽलिभिः चम्पकः । चंपकोऽपि । आह च —

"चम्पकः सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्च सः ।
चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चनः षट्पदातिथिः" ॥

टीका० — चाम्पेयत्रयं चम्पके । हेमवर्णं पुष्पमस्येति हेमपुष्पकः ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्याद्

क्षीर० — गन्धः फलमस्या गन्धफली । प्रियङ्गुः चम्पक(नाऽक)-लिका चेति द्व्यर्थे (गन्ध)फली ॥

१. २. 'त' ख पाठः. ३. 'ण्डीत्ये' क. ग. घ. ङ. पाठः ४. 'लि' ख. घ. ङ. छ. ज. झ पाठः. ५. 'चाम्पको' ख. पाठः. ६. 'लिनी च ॥' क. ग. घ. ङ. पाठः.

† 'भंडिकः शङ्खिनी', ¶ 'वर्णः शु' इति धन्वन्तरिः । § 'किच्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — चम्पककलिकायां गन्धफली ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

क्षीर० — केसराति, केसराः सन्त्यस्य वा केसरः । उच्यते वकुलः । आह —

"बकुलः *शीधुगन्धश्च मद्यगन्धो विशारदः ।
मधुगन्धो हेमपुष्पः [1] §शिम्बी केसरकस्तथा" ॥

टीका० — केसरद्वयं वकुले । किञ्जल्के केसर उक्तः ॥

वञ्चुलोऽशोके

क्षीर० — अश्नुते अशोकः । शोकनाशकत्वाद् वा । यदाह —

"अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरकः" ।

त्र्यर्थे वञ्चुलः, वेतसः स्पन्दनः अशोकश्च ॥

टीका० — वञ्चुलद्वयमशोके । अशोकतले तपस्यन्ती गौरी पूर्णमनोरथत्वादशोका जातेत्यतस्तरुरप्यशोकः ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

क्षीर० — किरति कणान् करकः । दड्[2]यते दा[3]डिमः । आह —

"दा[4]डिमो दालिमः सारकुट्टिमः फलषाडवः ।
स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करकः शुकवल्लभः" ॥

टीका० — करकद्वयं दाडिमे । 'दल विदारणे' । भावे घञ् । दालः ।

---

१. 'गूढपु'. २. 'ल्य' ख. पाठः. ३. 'डा' घ. पाठः. ४. 'डा' ग. क. घ. पाठः.

* 'सीधुग', § 'शीर्षके' इति धन्वन्तरिः ।

अनेन निर्वृत्त इति दाडिमः। 'भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यः' (वा० ४. ४. २०) इति इमप्। डलयोरेकत्वस्मरणम्।

"कान्ताङ्घ्रिदोहदोऽशोको दाडिमे फलषाडवः।
दाडिम्बसारपिण्डीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभाः॥"

इति रभसः॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः।

क्षीर०— नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य नागकेसरः। आह च—

**"नागपुष्पो मतो नागः केसरो नागकेसरः।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः करकं हेम काञ्चनम्" ॥**

टीका०— चाम्पेयचतुष्कं **नागकेसरे**। नागो हस्ती तन्नामा केसरो नागकेसरः। काञ्चनाह्वयः सुवर्णपर्यायनामकः॥

**जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥ ६५॥
श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका।
जयः**

क्षीर०— जयति जया। अन्यो जय इति पुंसि। तर्कमियर्ति तर्कारी। वैजयन्ती केतुत्वात्। अग्निं मथ्नाति दीप्यमानत्वाद् अग्निमन्थः। अत एवाराणिकणाः सन्त्यस्याः कणिका। समूहमियर्ति गणिकारी। गणिं तर्कं करोति वा। स्वार्थे कः। ¹यर्थे नादेयी, जलजम्बूः जलवेतसः तर्कारी च। लिङ्गसाङ्कर्येण जयेत्यर्थे जयन्तं श्रीपर्णमिति चापपाठेन श्रीवर्णमाहुः। तद् न, वनौषधिवर्गे तस्यानादृतत्वात्। यदिन्दुः—

**"अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कार्यरणिको जयः।
अरणिः कणिकश्चैव तपनो वैजयन्तिकः॥"**

---

१. 'न्यादृशत्वा' ग. घ. ङ. पाठः.

दनश्चाह—

"अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिकः।
वह्निमन्थोऽरणिः केतुर्जयः पावकमन्थनः॥
तर्कार्यां वैजयन्ती च वह्निनिर्मथनी ज(या ? यः)।
अरणिका जयन्ती च जया च विजयाव्हा"॥

टीका०—जयापञ्चकं जयन्त्याम्। जयेति पचादि[1]ः। जयन्त उक्तः। ङीषि[2] जयन्ती। श्रीपर्णपञ्चकमग्निमन्थे। अग्नये मथ्यत इति अग्निमन्थः। कर्मणि घञ्। यतोऽस्मिन् घृष्यमाणे शीघ्रमग्निरुत्पद्यते॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका॥ ६६॥

क्षीर०—कुटि[3]लो[4] जायते कुटजः। शक्रः इन्द्रवृक्षः। वस्ते त्वचं वत्सकः। आह च—

*"कूटजः कुटजः को[5]टी वत्सको गिरिमल्लिका।
कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः"॥

टीका०—कुटजचतुष्कं कुटि[6]जे इति ख्याते॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले।

क्षीर०—कलिङ्गयति कलिङ्गम्। कलिङ्गदेशजं वा। अत एव कालिङ्गः कालिङ्गी च। इन्द्रयवं कुटजफलम्। भद्रयवं कुटजबीजम्। यदाह—

†"फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा"॥

---

१. 'दिः। ङी' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'षि' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'टो जा' घ. पाठः. ४. 'ले' ग. ङ. पाठः. ५. 'का' ख. पाठः. ६. 'च' च. ज. पाठः.

---

* 'कुटजः कौटजः कौटो वा',

† "फलानि तस्येन्द्रयवाः शक्राह्वाः स्युः कलिङ्गकाः।
तथा वत्सकबीजानि प्रोक्ता भद्रयवास्तथा॥"

इति धन्वन्तरिः।

टीका० — कुटजफले कलिङ्गत्रयम् ।

"पूतीकरजधूम्याटदेशभेदे पुमान् भवेत् ।
कुटजस्य फले क्लीबं कलिङ्गं स्त्री तु योषिति ॥"

इति रभसः । अपरेणापि रूपभेदेन क्लीबमुक्तम् । 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इति तु स्त्रीकाण्डेऽमरमाला ॥

कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

क्षीर० — करि[2]मुखाभः करेण मृद्यते करमर्दः । कराम्लोऽपि ॥

टीका० — कृष्णपाकफलचतुष्कं **करन्द[3]** इति ख्याते । कृष्णपाकं फलमस्येति ।

"कृष्णपाकफलः कृष्णफलपाकोऽवनालकः ।
कृष्णपाकः पाककृष्णः फलकृष्णो वरालकः ॥
पाककृष्णफलः पाकफलकृष्णः कराम्बुकः ।
फलपाकः पाकफलः पोलः कृष्णफलोऽवशः ॥"

इति शब्दार्णवः । अविग्नो ह्रस्वादिः । सुष्ठु सिनोतीति सुषेणः । 'एति संज्ञाया-मगात्' (८. ३. ९९) इत्ये[4]कारपरस्य सकारस्य षत्वम् ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिच्छोऽपि

क्षीर० — प्राहुः —

"कालस्कन्धस्तिन्दुकः श्यामखदिरस्तमालश्च ।"

ताम्यतीति तमालः । तापिनं छादयतीति तापिच्छः ॥

टीका० — कालस्कन्धत्रयं **तमाले** । 'तमु काङ्क्षायाम्' । त*मिबिडि-मृणि — (उ० १. १२३) इत्यादिना कालन् । तमालः ॥

---

१. 'ति' क. ख. ञ. पाठः. २. 'पि' ग. घ. ङ., 'लि' ख. पाठः. ३. 'रमन्द' घ. ङ. च. छ. ञ. पाठः. ४. 'ति प' क. ख. ञ. पाठः.

* 'मिबिशिबि' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

क्षीर० — स्यन्दते सिन्दुकः । स्यन्दं वृणोति सिन्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसः, दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निष्क्रान्ता गुण्डाद् वेष्टनाद् निर्गुण्डी । आह च —

"सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ।
नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी तिलसन्धिकः" ॥

टीका० — सिन्दुवारपञ्चकं **निसुन्दार** इति ख्याते । इन्द्राणिकेति स्वार्थे कन् ॥

वेणी गरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

क्षीर० — वेणीव वेणी । गरमागिरति गरागरी । मूषिकविषघ्नीत्वात् । ताडयति कर्णं ताडः मुख्यत्वाद् देवताडो राजताडवत् । जीमूतो छादकत्वात् । आह च —

"जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी ।
प्रोक्ताखुविषहा वेणी देव*ताडी च ताडकः" ॥

टीका० — वेणीपञ्चकं शिरीषपत्राकारपत्रे देवेंता इति ख्याते ।

" देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद् गर्दभे पुमान्"

इति रभसः । केचित् खरागरीत्येकं नाम वर्णयन्ति । जीमूत उक्तः ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

क्षीर० — भुवि रोहति भूरुण्डी हस्तिकर्णपत्रः शाकविशेषः । इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि ॥

१. 'रितः ।' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'नां' ख. पाठः. ३. 'डी' क. पाठः. ४ 'व इ' ज., 'वन इ' च., 'वत इ' क. ख. झ. पाठः.

*'दाली च ताडका' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — श्रीहस्तिनीद्वयं बकुलसंस्थानलोहितपुष्पे माषक्षेत्रादिजे सिरिहेण्डीति ख्याते। भूरुण्डी दीर्घादिः॥

तृणशूल्यं तु मल्लिका॥ ६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च

क्षीर०—तृणशूले गुल्मे साधु तृणशूल्यम्। मल्यते मूर्ध्नि मल्लिका। भुवि पदमस्या भूपदी। शीतभीरुर्ग्रैष्मिकत्वात्। आह च—

"मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदिनी।
मदनीया गवाक्षी च भूपद्यष्टापदी तथा"॥

टीका० — तृणशूल्यादिचतुष्कं मल्लिकायाम्। सर्वैर्धार्यत इति मल्लिका। 'मल मल्ल धारणे'। क्वुन्॥

सैवास्फोता वनोद्भवा।

क्षीर०— आस्फोटत्यास्फोता। गिरिमल्लिका॥

टीका०—वनोद्भूतायां मल्लिकायामास्फोता।

"आस्फोता विष्णुक्रान्तायां वनमल्ल्यर्कपर्णयोः"

इति दीर्घादौ रभसः॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा॥ ७०॥

क्षीर० —शेरते शेफाः अलयः अस्यां शेफालिका। सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा। नीलवर्णा। आह च—

"शेफालि†का तु निर्गुण्डी *यमको नीलमञ्जरी।"

---

१. 'हि' ङ. छ. पाठः. २. 'था सोऽपि विचिकिलं। सै' ख. घ. ङ. पाठः. ३. 'ल्या च' घ. ङ. छ.. 'न्याच' क. ख. ग. पाठः. ४. 'टा', ५. 'स्फु', ६. 'टा' ख. पाठः. ७. 'का च।' क. पाठः.

---

† 'कान्ता नि', * 'वनजा नी' इति धन्वन्तरिः।

त्र्यर्थे सुवहा, रास्ना शेफालिका गन्धनाकुली च ॥

टीका०—शेफालिकाचतुष्कं कृष्णवर्णपुष्पायां शेफालिकायाम्। शेतेः बाहुलकः फालन्। ततो गौरादिङीष्। कनादिः। शेफालिका ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

क्षीर०—भूतानि विशत्याह्लादयति भूतवेशी ॥

टीका०—श्वेतसुरसादिद्वयं श्वेतपुष्पायां शेफालिकायाम् ॥

अथ मागधी।

गणिका यूथिकाम्बष्ठा

क्षीर०—मगधदेशे भवा मागधी। गणिका चित्ताकर्षणात्। यूथो जालकमस्त्यस्या यूथिका। अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बष्ठा। आह च—

"यूथिका *चालिपुष्पा च पुण्यगन्धा गुणोज्ज्वला।
गणिका चारु‡मोटा च शिखण्डी §च" ॥

टीका०—मागधीचतुष्कं यूथिकायाम्। प्रायो मगधे भवतीति मागधी। यूथिकेति। 'यूथादयः' इति यौतेः थग्दीर्घत्वे। ततो गौरादिङीषादिः। अम्बष्ठेति। 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इत्यादिना षत्वम् ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

क्षीर०—आह च—

"सुवर्णयूथी हरिणी पीतिका पीतयूथिका।"

त्र्यर्थे हेमपुष्पी, विम्बी[3] दुःस्पर्शा §हेमयूथिका च ॥

---

१. 'तोऽस्त्य' क. ग. घ. ङ. पाठः. २ 'मागधिका' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'शि' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'बालपुष्पा तु पुष्पगन्धा', ‡ 'मोदा च', § 'स्व', § 'पीतयू' इति धन्वन्तरिः।

टीका०—यूथिकैव पीता हेमपुष्पिका ॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता।

क्षीर०—अतिक्रान्तो मुक्तान् विरक्तान् अतिमुक्तः । पुण्ड्रदेशे भवः पुण्ड्रकः । मण्डकोऽयं निघण्टुषु । मधौ वसन्ते भवा माधवी । आह च—

"*अतिमुक्तो माधवी च सुवसन्तधराश्रयः ।
अधियुक्तः कामुकश्च मण्डको भ्रमरोत्सवः" ॥

टीका०—अतिमुक्तपञ्चकम् अद्रङ्[2] इति ख्याते । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च'त्येके । 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना[3] बाहुलकाे रक् । पुण्ड्रकः । वसन्ते पुष्प्यति वासन्ती । 'कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (४. ३. ४३) इत्यण् । एवं मधौ चैत्रे माधवे वैशाखे वा पुष्प्यतीति माधवी । लता उक्ता । नाम[4] च पृथगेव । अत एवातिमुक्तकच्छन्नो मण्डपो लतामण्डप इति प्रसिद्धिः ॥

सुमना मालती जातिः

क्षीर०—सुष्ठु मन्यते सुमनाः, मनोज्ञत्वात् । मालयत्यामोदैर्मालती । जायते[5] जातिः । आह च—

"जातिर्मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा ।
मालती हृद्यगन्धा च पौ[6]रिका कोलभाविनी" ॥

१. 'वासन्ती धारकाश्रयः' ख. घ. ङ. पाठः. २. 'दक इ' ज. पाठः. ३. 'नार', ४. 'म पृ' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'तेऽनया जा' ग. झ. पाठः ६. 'धौतिका' ख. ग. घ. ञ. पाठः.

* "अतिमुक्तः कार्मुकश्च मण्डनो भ्रमरोत्सवः ।
अविमुक्तो याध्वी च सुवसन्तः पराश्रयः ॥"

इति वल्लन्तरिः ।

टीका० — सुमनाद्वयं जात्याम् । सुमनाः सान्ता स्त्रीलिङ्गा च ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

क्षीर०—सप्त मनोबुद्ध्यन्तानीन्द्रियाणि लाति सप्तला, सप्तदलेति वा । नवा स्तुत्या मालास्याः नवमालिका ॥

टीका० — सप्तलाद्वयं नेवालीति ख्यातायाम् ॥

माघ्यं कुन्दं

क्षीर० — माघे मासि भवं माघ्यम् । कुं द्यति कुन्दम् । 'कुन्द' इति माला ॥

टीका० — माघ्यद्वयं कुन्दे । माघे भवो माघ्यः । दिगादियत् । 'कु शब्दे' । 'अब्दादयश्च' (उ० ४.९९) इति दन्नुमागमगुणाभावाः । कुन्दः । 'कुन्दो माघ्यः प्रकीर्तित' इति पुंस्काण्डे अमरमाला । 'कुन्दं वा ना स्मृतम्' इति तु व्याडिः ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

क्षीर० — बध्नाति चित्तं बन्धूकः । बन्धुजीवकः ॥

टीका० — रक्तकत्रयं बाम्बुलीति ख्याते । रक्तपुष्पतया रक्तकः । 'बन्ध बन्धने' । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यूकन् । बन्धूकः । क्वचिद् बन्धुल इति पाठः । तथा च — 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१) ॥

सहा कुमारी तरणिः

क्षीर० — सहते परिमलं सहा । कुं भूमिष्ठान् मारयति कुमारी । कुत्सितो मारोऽस्यामिति वा कुमारी । (जनान् नयति वा । कुमारयन्त्यस्यां कुमारी ?) । तरन्त्यनया दुःखं तरणिः । आह च—

"कुप्यर्कस्तरणिर्[२]वल्ली कुमार्यलिकुलप्रिया"

---

१. 'त' ज. पाठः. २. 'क' ख. ग. ङ. पाठः

ऽयर्थे सहा, मुद्गपर्णी वचा तरुणिश्च ॥

टीका० — सहात्रयं कुमार्याम् । सहा दन्त्यसा ।

"द्युमणौ तरणिः पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्" ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

क्षीर० — कुरण्डो हि म्लानिं न गच्छत्यम्लानः । वात्स्यायनोऽत एव कूर्चकस्थाने कुरण्डकमालश्चेत्याह । महती विमर्दसहा महासहा । यद् माला — 'अम्लानस्तु कुरण्डकः' ॥

टीका० — अम्लानद्वयम् आमिरोल इति ख्याते । न म्लानं पुष्पमस्येत्यम्लानः । महासहेतिच्छेदः ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।

क्षीर० — तत्र अम्लाने । कौ रूयते (इ)त्यर्थे कुरवकः । कौ रूयते कुरण्टकः । करञ्जकोऽपि । आह च —

" अम्बितानोऽपरिम्लानस्तथैवाम्रातकः स्मृतः ।
रक्तपुष्पः कुरवकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ॥ "

किङ्किरातोऽसौ ॥

टीका० — लोहितपुष्पे अम्लाने कुरुवकः । कुरुवकरेफो न निरुकारः । कथं 'कुरवकारवका रणतां दधुः' इति रघुः । कुरवकस्तिलक इति ख्याते पुष्पवृक्षभेदे निरुकारः । एतत्पुष्पविषयमेव यमकमिदम् । तथा च रत्नमाला —

" कुरवकः शुक्लपुष्पस्तिलकः कुलकोऽपि च "

इति । तस्मिन्नेवाम्लाने पीतपुष्पे कुरण्टकः ॥

नीला झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

---

१. 'रा इ' ज. पाठः. २. 'कुरण्टको' क. ख. पाठः.

क्षीर०—नीलपुष्पा । झिण्टी शुष्का (झि[1] शृ)णाति । बाणा द्विलिङ्गः । 'बण शब्दे' । दस्यति क्षीयते दासी । आर्तः क्षीणः गलः इत्यार्तगलः ॥

टीका०—बाणात्रयं कृष्णझिण्टिकायाम् । दासी दन्त्यसा । आर्तगलो ह्रस्वादिः ॥

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात् तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

क्षीर०—सैरेयभवा सैरेयाख्या झिण्टी । अरुणपुष्पा चेत् कुरवकोऽसौ ॥

टीका०—सैरीयकद्वयं सामान्यझिण्टिकायाम् । लोहितझिण्ट्यां कुरुवकः ।

"शोणाम्लानः कुरुवकोऽरुणा पीता च झिण्टिका"

इति रुद्रः ॥

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥ ७८ ॥

क्षीर०—सहचराख्या झिण्टी पीतपुष्पा । झिण्टी पीतपुष्पा चेत्[3] कुरवकोऽसौ । आह च—

"सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च महाचरः ।
पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥
पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ।
नीलश्चार्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि" ॥

टीका०—पीतझिण्ट्यां कुरेण्टकद्वयम् ॥

***भद्रपुष्पं जपा**

१. 'ण्टी झायतीति' क. घ. ङ. पाठः. २. 'झ याति' ग. पाठः. ३. 'ते: कु' क. ग. घ. पाठः. ४. 'रु' क. ख. पाठः.

* 'ओड्रपुष्पं जपा' इत्येव पाठं भानुजिदीक्षितोऽप्युपादत्ते ।

क्षीर० — भद्रदेशे भवं पुष्पम् । जपतीव जपा ॥

टीका० — ओड्रपुष्पद्वयम् ओड्रे । जुः सौत्रः । अच्[1] टापौ[2] । जवा चवर्गादिः । 'जवायां तु जपा स्त्रियामि'ति धर्मः । काश्मीरवल्लभदेवरचितसुभाषितावल्यामपि पकारान्तश्लेषः । तथा च —

"मदनमवलोक्य निष्फलमनित्यतामपि बन्धुजीवानाम् ।
वनमुपगम्य भ्रमरः सम्प्रति जातो जपासक्तः ॥ "

इति ॥

वज्रपुष्पं पुष्पं तिलस्य यत् ।

क्षीर० — वज्रमिव विदारकं वज्रपुष्पम् ॥

टीका० — वज्रपुष्पं तिलपुष्पे । 'तिलपुष्पे वज्रमस्त्री' । अतो वज्रनाम पुष्पं वज्रपुष्पम् ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

क्षीर० — प्रतीपोऽश्वघ्नत्वाद् हासो विकासोऽस्य प्रतिहासकः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः । श्वेतश्चासौ । चण्डमतति तीक्ष्णत्वात् चण्डातः । रक्तोऽसौ । (करवीर इव?) मारकत्वात् कराः कान्तारा(?)वीरा अत्रेति । आह च —

**" शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतीहासोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥
चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः " ॥**

टीका० — प्रतिहासपञ्चकं **करवीरे** । 'उपसर्गस्य घञि —'(६.३.१२२) इति दीर्घत्वे प्रतीहासोऽपि ॥

---

१. 'रुद्रपु' घ. पाठः २. 'डू' ङ. छ. पाठः

करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।

क्षीर० —करिणमीरयति कण्टकैः करीरो मरुवृक्षः । क्रेति करोति क्रकरः । तीक्ष्णत्वात् । आह च—

"करीरं गूढपत्रं च शाकपत्रं मृदूफलम् ।
ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च क्रकरं तीक्ष्णकण्टकम्" ॥

टीका० —मरुदेशजे उष्ट्रभक्ष्ये करीरत्रयम् । 'कॄ विक्षेपे' । '¶कॄशॄ-शौटिभ्य ईरन्' (उ० ४.३०) । करीरः । पिच्छादित्वादिलचि ग्रन्थिलः ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्च

क्षीर० — उन्मत्त उन्मादकरत्वात् । धूर्वति हिनस्ति धूर्तः । अत एव कितवः । धयति धत्तूरः । धार्त्तूरमिति प्राच्याः । काञ्चनाह्वयः भुक्तेऽस्मिन् हेमवर्णपृथ्व्यादिदर्शनात् । आह चेन्दुः —'स ज्ञेयो हेमनामभिः' । नास्ति तुलोऽस्येति मातुलः । मा प्रतिषेधे । मदयति मदनः । आह च—

"धत्तूरकः स्मृतो धूर्तो ‡देवता कितवः शठः ।
उन्मत्तको मदनकः †सुनीलः कनकस्तथा" ॥

टीका० — उन्मत्तसप्तकं धत्तूरे । उन्मत्त इति । 'तत् करोति—' (वा० ३. १. २६) इति णिच् । पचाद्यच् ।

१. 'रु' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'गू' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ३. 'कोः' क. पाठः. ४. 'धत्त्य' ख. पाठः. ५. 'तूं' ग. घ. ङ. पाठः. ६. 'तूं' क. ग. घ. ङ. पाठः. ७. 'प्रतिग्रह' ख. ङ. पाठः. ८. 'त्त्वात्' क. ङ. पाठः. ९. 'न्यो' क. ग. घ. पाठः.

¶ 'कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्यः' इति मुद्रितोणादिपाठः । * 'रः कनको धू', ‡ 'देवता'. † 'कालिश्च हरवल्लभः ॥' इति धन्वन्तरिः ।

"धूस्तुरस्तु §पुरीमोहा (?) धूस्तूरः कनकाह्वयः ।
धुस्तूरो मातुलश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति शब्दार्णवः । कनकाह्वयः सुवर्णपर्यायनामा । मदयतीति मदनः ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

क्षीर० — यतो धन्वन्तरिः मातुलं धत्तूरं मातुलपुत्रकं च तत्फलमाह ॥

टीका० — धुस्तूरफले मातुलपुत्रकः ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥

क्षीर० — रोचते रुचकः । आह च —

"फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः ।
बीजकः केसराम्लश्च मातुलु¶ङ्गस्तु पूरकः ॥"

अनेकार्थे —

"सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिला चन्दनपेषणी ।
ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्" ॥

टीका० — फलपूरद्वयं बीजपूर इति ख्याते । फलं पूरयतीति फलपूरः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । रुचकद्वयं मातुलुङ्गके । रुचकः क्वुन्नन्तः ॥

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।
जम्बीरोऽपि

क्षीर० — समीरयत्यामोदं समीरणः । मरौ वङ्कति मरुवकः । प्रस्थे सानौ पुष्पति जाङ्गलत्वात् प्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद् देश्यः फणिज्जकः । जम्भ्यते जम्बीरः । जम्भीरोऽपि । आह च —

१. 'त्यम्लं स' क. ग. पाठः. २. 'त्वात् फ' ग. पाठः.

§ 'पुरीमोहा' इति पाठ्यं भाति । अस्य पदस्य स्थाने 'पुण्डरीको' (?) इति पदं धुत्तूरशब्दव्युत्पादने भानुजिदीक्षितीये पठ्यते । ¶ 'ङ्गः सुपूरकः' इति धन्वन्तरिः ।

"जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्तः *फणिजकः।
‡मरूवको मरुवको †मरुन्मरुवकस्तथा" ॥

टीका० — समीरणपञ्चकं स्वल्पपत्रे पर्णासे। तदुक्तं — 'स्वल्पपत्रः फणिर्जकः' इति ॥

अथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७०॥

क्षीर० — पर्णान्यस्यति पर्णासः। कठिनं जरयति कठिञ्जरः। कुठति कुठेरः कृष्णार्जकाख्यः ॥

टीका० — पर्णासत्रयं सामान्यपर्णासे। पर्णमस्यतीति पर्णासो दन्त्यसः ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

क्षीर० — शुक्लकुठेरोऽर्जकः, अर्जयतीति। आह च —

"कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोऽज§कः सितः।
वटपत्रः कुठेरोऽन्यः पर्णासो बिल्वगन्धकः" ॥

टीका० — श्वेतपर्णासे अर्जकः। 'अर्जकः श्वेतपर्णासे' इत्यमरमाला ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः।

क्षीर० — पाठोऽस्यास्तीति पाठी। चेतश्चित् चित्तो ज(तृ? न्तू) न् त्रायते चित्रकः। नानारूपो वा। वह्निपर्यायो दीपनत्वात्। आह च —

"चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारुणोऽग्निकः।
ज्योतिष्कवल्लरी वह्निः पाठी"

इति ॥

१. 'तौ जाय' क. ग. घ. पाठः. २. 'गः' क. ग. ङ. पाठः.

* 'फणिज्जकः', ‡ 'मरुत्तको', † 'मरमेरु', § 'अकस्तथा।' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — पाठित्रयं चित्रके । पाठी नान्तः । वह्निसंज्ञको वह्निपर्याय-नामकः ॥

अर्काह्ववसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

क्षीर० — अर्काह्वोऽर्कपर्यायः। वसत्यस्मिंस्तेजो वसुकः। आस्फुटत्यास्फोटः। गणो बहवो रूपाण्यस्य गणरूपः। विकिरति पुष्पाणि विकीरणः। मन्दमियर्तीति मन्दारः। मन्दा अरा अस्य वा। अर्कनिभानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः॥

टीका० — अर्काह्वसप्तकमर्कपर्णे । अर्काह्वः सूर्यनामकः । आस्फोतो दीर्घादिः । 'गणरूपो द्वावि'ति जातरूपः ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

क्षीर० — शुक्लोऽर्कोऽलर्कः, अलयति भूषयतीति । प्रतापं स्यति प्रतापसः, प्रकृष्टास्तापसा येन वा । आह च —

"अर्कः सूर्याह्वयः पुष्पी * विक्षीरश्च विकीरणः ।
जम्भलः क्षीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रविः ॥

राजार्को वसुकोऽ‡प्यर्को मन्दारो गणरूपकः ।
एकाष्ठीलः सदापुष्पी स चालर्कः प्रता†पसः" ॥

टीका० — अलर्कद्विकं श्वेतार्कपर्णे ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

क्षीर० — शिवप्रिया मल्लिका शिवमल्ली । उक्तं च —

१. 'ञ्जू' क., 'जू' घ. पाठः. २. 'द्वयं श्वे' ङ. छ. पाठः.

* 'विक्षीरश्च', ‡ 'त्यर्को', † 'पनः' इति धन्वन्तरिः ।

"बुकं वेणं सर्धत्तूरं सुमनाः पाटला तथा ।
पद्ममुत्पल(गोरिकं) सूर्यमष्टौ पुष्पाणि शङ्करे ॥"

पशुपतेः प्रियोऽयमिति पाशुपतः । एकाष्ठीला मज्जा अस्त्यस्य । बाति बुकः । वक इति प्राच्याः । वस्ते छादयति वसुः । आह (च)—

*"वसो वसुक इत्युक्तः शिवाङ्कः शिवशेखरः ।
महापाशुपतश्चैव सुव्रतः शिवमल्लिका" ॥

टीका०—शिवमल्लिकापञ्चकं बुकपुष्पे । शिवेन मल्ल्यते धार्यत इति शिवमल्ली । 'अकर्तरि च—'(३. ३. १९) इति घञ् । 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४. १. ४१) इति ङीप् । पशुपतेरयं प्रियः पाशुपतः । 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' (४. १. ८४) इत्यण् ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

क्षीर०—जन्म मत्ति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहेति वनेचराः । आह —

‡"वन्दाका स्याद् वृक्षरुहा शेखरी †कामवृक्षकः ।
वृक्षा §नगरुहा कामन्यङ्घ्रिपरोहिणी" ॥

व्यर्थे जीवन्ती, वृक्षरुहा गुडूची शाकविशेषश्च ॥

टीका०—वन्दाचतुष्कं वृक्षोपरि जाते विजातीये पल्लवे । वन्देति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । अच् । इयं जायमाना वृक्षम् अदयतीति वृक्षादनी ।

१. 'णु', २. ' क. ग. ङ. पाठः. ३. 'धू' क. पाठः. ४. 'वे' क. ग. ङ. पाठः. ५. 'व' क. ख. घ. ज. पाठः. ६. 'पि.त्तू' ख. पाठः. ७. 'म' क. ख. घ., 'आदय' ङ. छ. पाठः.

* "वसुकोऽथ वसुः शैवो वसोऽश्व शिवमल्लिका ।
पाशुपतः शिवमतः सुरेष्टः शिवशेखरः ॥",

‡ 'वन्दका', † 'मरूपका', § 'तरुरुहा कामिनी पद्मपर्णिणी' इति धन्वन्तरिः ।

वृक्षरुहेति । मूलविभुजादित्वात् कः । जीवन्तीति । जीवतेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३. १२७) इति झच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (४. १. ४१) इति ङीष् ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ॥ ८२ ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

क्षीर० —वत्सानामदनं वत्सादनी । छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुडति रक्षति गुडूची । तन्त्रयते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका । सोमवल्ली अमृतत्वात् । मधूनि पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च—

"गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहाऽमृता ।
छिन्नोद्भवामृतलता धारा वत्सादनी स्मृता ॥
सैवोक्ता सोमवल्ली तु कुण्डली चक्रलक्षणा ।
जीवन्ती मधुपर्णी तु तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥"

व्यर्थे विशल्या, मङ्गली दन्ती गुडूची च ॥

टीका० —इतः प्रभृति पिप्पलीपर्यन्तं श्लोकेन नाम । वत्सादनीनवकं गुडूच्याम् । छिन्नापि रोहतीति छिन्नरुहा । इगुपधलक्षणः कः । 'ङ्यापोः —'(६. ३. ६३) इत्यादिना ह्रस्वत्वम् । न म्रियत इत्यमृता । मधुवत् पर्णमस्या इति मधुपर्णी ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

क्षीर० — मूर्वति बध्नाति मूर्वा । अत एवास्या विकारो मौर्वी । मधुनो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति संवेष्टयति मोरटा । तेजयत्यग्निं तेजनी । स्रवति रसं स्रवा । स्रुवेत्येके । मधूलिका मधूयतीति । मधुनः श्रेणी पङ्क्तिः मधुश्रेणी । गोकर्णी गोकर्णाभपत्त्रा । 'पाककर्ण —' (४.

---

१. 'रसा धारा', २. 'णीव म' क. ग. घ. ङ. पाठः.

१. ६४) इति ङीप् । पीलोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी । आह च—

"मूर्वा मधुरसा देवी पृ[१]थुत्वक् पीलुपर्ण्यपि ।
देवश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ॥"

अर्थे तेजनी, तेजोवती मूर्वा च । आहेन्दुः—

"स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वग् रसवाहिनी ।
देवश्रेणी मधुमती सुरुङ्गी द्विजमेखला ॥
आतोलनी योगवहा मोरटी च मधुस्रवा ।
सुघोषिका[३] स्निग्धपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ॥
पीलुपर्णी कर्मकरी तथा मधुमतीति च ।" ॥

टीका०—मूर्वादशकं धनुर्गुणोपयुक्तायां मूर्वायाम् । मूर्वेति । 'मुर्वी बन्धने' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । 'उपधायां च' (८. २. ७८) इति दीर्घः । यद्वा 'मृ हिंसायाम्' । 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' (उ० १. १५७) इति बाहुलकः क्वन् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७. १. १०२) इत्युः, रपरः । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८. २. ७६) इति वर्तमाने 'हलि च' (८. २. ७७) इति दीर्घः । टाप् । मूर्वाविकारत्वेनैव ज्या मौर्वीत्युच्यते । 'मुर संवेष्टने' इत्यतो वा मौर्वी । देवी गौरादिः । मोरटेति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२) स्रवतीति स्रुवा । कन् । धनुःश्रेणीत्येकं नाम ॥

पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तका ।

क्षीर०—पठ्यते पाठा । विद्धौ कर्णौ यया विद्धकर्णी । शास्त्रे श्रूयमाणत्वात् । स्थापनी वस्तिकर्मोपयोग्या । रस्यते रसा । पापचेली प्र-

---

१. 'थक्त्वक्' क. ख. घ. पाठः. २. 'थकृत्व'. ३. 'घोषिता स्नि' ख. पाठः. ४. 'वृकत्वा' ख. घ. पाठः.. 'प्रतीक' क. पाठः.

§ 'थक्पर्णा त्रिपर्ण्यपि । देवश्रेणी' इति धन्वन्तरिः ।

कीर्णत्वात् । प्राचि भवा प्राचीना । वने तिक्तरसा वनतिक्तका । आह च—

"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
*[1]प्रतीका[2] वनतिक्ता वा पापिका स्थापनी [3]वृकी ॥"

त्र्यर्थे रसा, रास्ना सल्लकी पाठा च ॥

टीका०—पाठादशकं कर्णविद्धयाम् । पाठा घञन्ता ॥

कटुः कटुम्भराशोका रोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदा चक्राङ्गी शकुलादनी ।

क्षीर०—कटत्यावृणोति नलं कटुः कटुम्भरा । अशोका शोकहर्त्री । †रोहयत्यङ्गानि वाशोका रोहिणी (?) । मत्स्यपित्ता आस्वादात् । मत्स्यानां पित्तं जीवितं वा । कृष्णो भेदः छेदोऽस्याः कृष्णभेदा । शकुलाना(म)दनं शकुलादनी । आह च—

"कटुका ‡मत्स्यशकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी ।
कृष्णभेदा ¶दण्डरुहा रास्ना कटुकरोहिणी ॥
अशोकरोहिणी तिक्ता §चक्राङ्गी शकुलादनी ।
कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ॥"

त्र्यर्थे कटुम्भरा, कट्वङ्गः कटुका च ॥

टीका०—कट्वादिनवकं कटुरोहिण्याम् । कटुः स्त्री । अशोका ।

१. 'वृकती व' ख. पाठः. २. 'ता' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'प्र' क. ग. ङ. पाठः. ४. 'का' ख. पाठः.

* 'वरतिक्ता बृहत्तिक्ता पाठिका स्था' इति धन्वन्तरिः । † 'रोहयत्यङ्गानि रोहिणी । अशोकरोहिणी वा' इति स्यात् । ‡ 'मत्स्यशकला', ¶ 'काण्डरुहा नाम्ना क', § 'चक्राङ्गी' इति धन्वन्तरिः ।

"अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे ।
रोहिणी कटुरोहिण्यां तद्भेदे लोहितागरोः ॥"

इति रभसः ॥

आत्मगुप्ताजहाव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बी कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

क्षीर०—आत्मगुप्ता स्पर्शविषमत्वात् । न जहाति शूकानजहा । न विगताण्डा । कण्डुं राति कण्डुरा । प्रावृषि भवा प्रावृषायणी । ऋश्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋष्यप्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता हेयत्वादित्येके । शूकप्रधाना सकण्टका शिम्बी यस्याः सा । कपीन् कशति कपिकच्छूः । मर्कटी कपिरोमफलत्वात् । आहेन्दुः—

"ऋष्यप्रोक्ता स्वयंगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्डुरा ।
आत्मगुप्ता दुरालम्भा लाङ्गली दुरभिग्रहा ॥
अव्यण्डा पृषती गुप्ता कण्डूरा शूकशिम्बिका ।
कपिरोमफला चैव समाश्वादवृषायणी(?) ॥
ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृषायणी।" ॥

टीका०—आत्मगुप्तानवकं शूकशिम्ब्याम् । इयं स्पर्शात् कण्डूं जनयति । अतो लोकैः परिह्रियते । तेनात्मगुप्ता । जटा अव्यण्डा एते द्वे नामनी । कण्डूं राति ददातीति कण्डुरा । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६. ३. ६१) इति ह्रस्वत्वम् । प्रावृषि जायत इति प्रावृषायणी । शूकसहिता शिम्बिः शूकाशिम्बिः । दीर्घादि । "शश्वच्छशाङ्कशिशिरा अपि शूकशिम्बिः" इति शभेदः । कपिकच्छूः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥

प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।

---

१. 'प्ता । आत्मरक्षितेत्यात्मगुप्ता । ज' क. ख. ज. पाठः. २. ३. 'म्बी' क. ख. ज. झ. पाठः.

क्षीर०—चित्रा नैकवर्णपत्रा । न्यग् रोहति रुणद्धि वा बहुमूलत्वाद् न्यग्रोधी । द्रवतीति द्रवन्ती । शं वृणोति शम्बरी । वर्षति वृणोति वा वृषा । प्रतीची श्रेण्यस्याः प्रत्यक्छ्रेणी । सुतानां मूलादीनां श्रेण्यस्याः सुतश्रेणी । रम्यते रण्डा । मूषिकपर्णी आखुकर्णाभपत्रा । आह च—

"द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ।
प्रत्यक्छ्रेणी †वृषा रण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥"

अर्थे उपचित्रा, द्रवन्ती पृश्निपर्णी चेति । अचि द्रवन्ती । ग्रन्थकृदुपचित्रामत्राह ॥

टीका०—चित्रादशकं मूषिकपर्ण्याम् । न्यग्रोधी गौरादिः । सम्बरी दन्त्यादिः, तालव्यादिर्वा । रण्डेति । 'रमु क्रीडायाम्' । 'अमन्ताड्डः' (उ० १. ११०)॥

अपामार्गः शैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ।

क्षीर०—अपकृष्टः समन्ताद् मार्गोऽस्य अपामार्गः, अधःशल्याख्यत्वात् । शिखरे भवः शैखरिकः । अधमं धाम वाति, अथवा अधाम अर्जति वा अधामार्गवः । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकः । प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः प्रत्यक्पर्णी । कीशपर्णी कपिरोमत्वात् । अत एव केशपर्णीत्येके । किणिनो जिहीते याति किणिही । स्पर्शात् किणोत्पादकत्वात् । आह च—

"अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः ।
अधः श(ल्यश्ल्या)श्च किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥
स एवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः ।
§पत्रपुष्पी एव शिरःकूटो मर्कटपिप्पली ॥"

अर्थेऽधामार्गवः, अपामार्गः कोशातकी च ॥

१. 'दन्त्या द्र' क. ग. पाठः. २. 'थवा मञ्जर्याः खरत्वा' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'क्' ख. पाठः.

† 'विषा चण्डा', § 'पराक्पुष्पी वशीरश्च कण्टी म'

टीका०—अपामार्गाष्टकमपामार्गे । अपपूर्वान्मृजेः घञ् । अपामार्गः । 'उपसर्गस्य घञि—' (६. ३. १२२) इति दीर्घः । प्रायः शिखरे भवतीति शैखरिकः । अध्यात्मादित्वात् ठञ् । प्रत्यग् विमुखं पुष्पमस्या इति प्रत्यक्पुष्पी§ । 'पाककर्ण—' (४. १. ६४) इत्यादिना ङीष् । क्वचित् प्रत्यक्पर्णीति पाठः । कीशपर्णी तालव्यशा । †धामार्गवेत्येकं नाम ॥

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्ङ्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्लीबालेयशाकबर्बरवर्धकाः ।

क्षीर०—हन्ति रोगं हञ्जिका । ब्राह्मणी पवित्रत्वात् । पद्मा पद्मपुष्पा । भञ्जति[1] भार्ङ्गी । भृज्जतीत्येके । अत एव[2] ब्राह्मणी । अङ्गाराभा वल्लयस्याः अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दभयोग्यत्वात् । वृणोति बर्बरो बर्बकश्च बर्बराकृतिपत्त्रो वा । आह च—

"‡भार्ङ्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ।
अङ्गारवल्ली §भङ्गी च बर्बो बर्बरकस्तथा ॥"

त्र्यर्थे ब्राह्मणी, स्पृक्का भार्ङ्गी च । आहेन्दुः—

"ब्रह्मरीतिस्तथा स्पृक्का *भार्ङ्गी च ब्राह्मणी मता" ॥

टीका०—हञ्जिकानवकं बाभ्[3]णिआठीति ख्यातायाम् । 'भार्गी गर्दभशाकश्च' इति कोशान्तरपाठाद् बालेयशाकेति गर्दभपर्यायपूर्वा पठिता ॥

माञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भाण्डी योजनवल्ल्यपि ।

क्षीर०—मञ्जे मनोज्ञे वर्णे तिष्ठतीति माञ्जिष्ठा । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इति षत्वम् । विकसति दूरं विकसा । जिङ्गति प्रसरति

१. 'भ्रजति भार्ङ्गी' ग. पाठः. २ 'ह्मी । अ' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'म्भ' च. पाठः.

§ टाबन्तं युक्तम् । † 'प्रातिपदिकनिर्देशः' । ‡ 'भार्गी', § 'फञ्जी च सैव ब्रह्मसुवर्चसा ॥', * 'भार्ङ्गी' इति धन्वन्तरिः ।

जिङ्गी । समन्ततोऽङ्गति समङ्गा । काले मिश्यते शब्द्यते कालमेशिका । भण्ड्यते भण्डीरी ‡भाण्डी च । योजनवल्ली दूरप्रसरात् । आह च—

"मञ्जिष्ठा कालमेशी च समङ्गा विकसारणा ।
मञ्जूका[1] रक्तयष्टिश्च भाण्डी योजनवल्ल्यपि ॥"

आहेन्दुः—

"विकसा कालमेशी तु कालकोष्ठी[2] तु जिङ्गिका ।
रक्ता भाण्डी करा च"

इति ॥

टीका०— मञ्जिष्ठानवकं मञ्जिष्ठायाम् । समङ्कतीति[3] समङ्गा । 'गम्भीरादयः' इति भण्डेरीरच् । गौरादिः । भण्डीरी ह्रस्वमध्यापीति रभसः । योजनं वल्ली अस्या इति योजनवल्ली ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

क्षीर०— याति प्रसरति यासः । यौति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकित्वात् । धन्वयासो मरूद्भवत्वात् । कुं नाशयति कण्टकित्वात् कुनाशकः । रोदयति रोदनी । चोदनीति सभ्याः । कच्छूरोगं राति कच्छुरा । अनन्ता समुद्रान्ता च दूरव्याप्तेः । कृच्छ्रेण लभ्यते स्पृश्यते दुरालभा । आह च—

"यासो यवासकोऽनन्ता बालपत्रो †विकञ्चकः ।
*वीरमूलः समुद्रान्तो दीर्घमूलो मरूद्भवः ॥

१. 'ञ्जु' ग., 'ञ्जू' घ., 'अरा र' क. पाठः. २. 'ष्ठी' ख. पाठः. ३. 'समङ्क' क. ख. च. ज. पाठः.

‡ 'भण्डी' इति भानुजिदीक्षितः । † 'विकण्टकः', * 'दूरमूलः' इति धन्वन्तरिः ।

धन्वयासो दुरालम्भा §ताम्रपर्णी च कच्छुरा।
दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः"॥

टीका० — यासदशकं दुरालभायाम्। यवास इति। 'यु मिश्रणे'। 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४. २) इत्यादिना आसन्। यवासो दन्त्यसः। कण्टकाचितत्वाद् दुःखेन स्पृश्यत इति दुःस्पर्शः। धन्वा मरुः तद्भवो यासो धन्वयासः। यासं इत्यस्यैव नाम। अत एव वैद्यके धन्वयवासोऽपि, 'बन्धच्छिन्नोद्भवाम्बुधरधन्वयवा(सि? स)विश्वैः' इति। कुणाशकः तालव्यशः। कण्डूरावत् कच्छुरा। दीर्घमूलत्वादनन्ता। तथा हि तन्त्रान्तरे 'दीर्घमूलो मरुभवः' इति। समुद्रस्यैवान्तो दूरतोऽस्याः इति समुद्रान्ता। दुःखेनालभ्यत इति दुरालभा। कर्मणि घञ्। आगमशासनस्यानित्यत्वाद् 'उपसर्गात् खल्घञोः' (७. १. ६७) इति नुम् न भवति। आङ्पूर्वो हि लभिः स्पर्शे। तथा च 'गात्रश्चालेभिरे भटैः' (स० १४. श्लो० ९१) इति भट्टिः॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका॥ ९२॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनी गुहा।

क्षीर० — पृश्निश्चित्रगवीव पर्णान्यस्याः पृश्निपर्णी सूक्ष्मपर्णा वा। यदाह—'पृश्निरल्पतनौ'। अङ्घ्रेर्बुध्नादारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णी। क्रोष्टुभिर्विन्ना दत्तेव क्रोष्टुपुच्छत्वात्। सिंहस्येव पुच्छोऽस्याः सिंहपुच्छी। लोकोक्त्यासिंगुच्छकः। कलशिः गह्वरीव हृतिलत्वात्(?)। धावति प्रसरति धावनी। गूहति रसं गुहा। आह च—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनिर्गुहा।
सृगालविन्ना †हृतिला पर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका"॥

१. 'सस्यं' च. ञ. पाठः. २. 'स्तद्भवः' ञ. पाठः. ३. 'सिंहगु' क. पाठः. ४. 'नातृतिकत्वा' ख., 'घृ' ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'घृ' ख. ग. ङ., 'तृ' घ. पाठः. ६. 'क' क. पाठः.

§ 'ताम्रमूली च', † 'ङ्घ्रिबला' इति धन्वन्तरिः।

टीका०— पृश्निपर्णीनवकं पीठावनीति ख्यातायाम्। केचित् पृश्निपर्णीचतुष्कं पीठावन्यां क्रोष्टुविन्नापञ्चकं काटारासिभुव इति ख्याते वदन्ति। पृश्निरल्पं तनु पर्णमस्या इति पृश्निपर्णी। पृथग् असंश्लिष्टं पर्णमस्या इति पृथक्पर्णी। क्रोष्टुभिर्विन्ना क्रोष्टुविन्ना। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२. १. ३२) इति समासः। सिंहपुच्छाकृतिः पुष्पमञ्जरी अस्या इति सिंहपुच्छी। गौरादिः॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका॥ ९३॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि।

क्षीर०—निदिह्यते निदिग्धिका। स्पृशति कण्टकैरुपतपति स्पृशी। व्याघ्री हिंसकत्वात्। कण्टकबाहुल्याद् बृंहति बृहती। कण्टकानियर्ति कण्टकारिका। प्रचोदयति कण्टकैः प्रेरयति प्रचोदनी। कोलति कुली। क्षुणत्ति क्षुद्रा हिंस्रा क्षुद्रवार्ताक्येकदेशा वा। दुःखेन स्पृश्यते दुःस्पर्शा। राष्ट्रमस्त्यस्या राष्ट्रिका। बृहती निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः। यतोऽनयोर्महान् भेदः। यदाह—

"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
‡कण्टकाली कण्टकारी धावनी दुष्प्रधर्षिणी॥
बृहती *सिंहना क्रान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली।
विपदा स्थूलगा§ण्डाकी महती तु महोटिका॥"

भागुरिर्हि द्वयोर्बृहतीत्वं मन्यते। यच्छाश्वतः—

"क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्।"

अर्थे प्रचोदनी, कण्टकारिका दुरालभा च॥

---

१. 'ती' ञ. पाठः. २, ३, ४. 'द' क. पाठः. ५. 'दबृहति बृ' ख. पाठः. ६. 'कौ लयति' ख. पाठः.

---

‡ 'कण्टालिका कण्टकिनी धा', * 'सिंहिका क्रा', § 'कण्टाकी' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — निदिग्धिकादशकं कण्टकारिकायाम् । 'स्पृशी प्रचोदनी राष्ट्री' इति रभसः । अतो हलादिः । स्पृशी । कण्टकान् (इयर्ति) करोतीति कण्टकारी । कण्टकित्वादेव दुःस्पर्शा ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रञ्जनी श्रीफली[1] तुत्था[2] द्रोणी दोला च नीलिनी ।

क्षीर० — नीली काला च वर्णे नीलात् प्राण्योषध्योर्ङीप् । क्लीतकं विनिमयोऽस्त्यस्याः क्लीतकिका । ग्रामे भवा ग्रामीणा । रञ्जयति नीलीकरोति रञ्जनी । श्रीफली[3] रम्यफला । तुत्थ(य)ते तुत्था[4] । द्रव-त्यस्याः स्पर्शाज्जनो द्रोणी । तूणीत्येके । दोल्यते दोला । मेलेत्येके । नीलोऽस्त्यस्या नीलिनी । आह च—

"नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणी ‡च शोधनी ।
तुत्था[5] श्रीफलिका *मेला सारवाही च र†ञ्जिका ॥"

द्व्यर्थे मधुपर्णी, गुडूची काश्मरी §नीलिका च । त्र्यर्थे क्लीतकिका, मधुयष्टी नीलिका च ॥

टीका० — नील्येकादशकं नील्याम् । 'नीलादोषधौ' 'प्राणिनि च' (वा० ४. १. ४२) इति ङीप् । नीली । कृष्णत्वात् काला । ग्रामे भवा ग्रामीणा । 'ग्रामाद् यखञौ' (४. २. ९४) इति खञ् । तुत्थेति । 'तुद व्यथने' । 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० २. ७) ॥

१. 'ला' ख. पाठः. २. 'च्छा' घ. ङ. पाठः. ३. 'ला' ख. पाठः. ४. 'च्छ' ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'च्छा' ङ. पाठः. ६. 'च्छा' ख. ग. घ. ङ. पाठः.

‡ 'वि', * 'मोचा भार', † 'जनी', § 'नलि' इति धन्वन्तरिः ।

अवल्गुजः सोमराजी *सुवल्ली सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेषी कृष्णफला वाकुचि[1]ः पूतिफल्यपि ।

क्षीर० — अवल्गोररम्याज्जातोऽवल्गुजः । सोमेनाह्लादेन राजते सोमराजी । कालेन मिष्यते शब्द्यते कालमेषी । कृष्णफलत्वात् । वाति कुचति सङ्कोचयतीति निर्वचनाद् वाकुचि[2]ः । पूतिः फलेष्वस्याः पूतिफली । 'पाककर्ण—'(४. १. ६४) (इति) ङीष् । त्र्यर्थे कालमेषी, मञ्जिष्ठा †बृहती वाकुचिका च ॥

टीका०— अवल्गुजाख्यकमवल्गु[3]च इति ख्याते । शोभना वल्लिरस्येति सुवल्लिः । अस्याः फलमशोभनगन्धीत्यतः पूतिफली ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
ऊषणा पिप्पली शौण्डी कोला

क्षीर० — कर्षति कृष्णा श्यामत्वाद् वा । उपकोलति संस्त्यायति उपकुल्या । विदेहदेशभवा वैदेही । मगधभवत्वाद् मागधी । चपला सरा । कणाः सन्त्यस्याः कणा । ऊषत्यूषणा । 'ऊष रुजायाम्' । उषणापि । 'उष दाहे' । तीक्ष्णतण्डुलत्वात् । पिपर्ति पिप्पली । शौण्डी शक्तत्वात् । कोला । 'कुल संस्त्याने' । आह च —

"पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला ।
उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा ॥"

इन्दुश्च —

"पिप्पली तण्डुलफला वैदेही कृष्णतण्डुला" ॥

---

१. 'ची' ख. घ. पाठः. २. 'ची' ख. पाठः. ३. 'गु' क. ख. पाठः.

---

* 'सुवल्लिः' इति भानुजिदीक्षितः । † 'स्योनाकः' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—कृष्णादशकं पिप्पल्याम्। प्रायेण कुल्यासमीपे भवतीत्युपकुल्या। प्रायो विदेहायां तीरभुक्तौ भवतीति वैदेही। मगधायामियं मागधी। चपल उष्णो रसः, तद्योगाच्चपला। ऊषणेति। 'ऊष रुजायाम्'। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ९१) इति युच्। एवं दीर्घादिः। 'अयस्तिलव्यूषणकोलभागै'रिति वैद्यके। पिप्पलीति 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४. १. ४१) इति ङीप्॥

अथ करिपिप्पली।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः पुमान्॥ ९७॥

क्षीर०—करिपिप्पली बृहत्त्वात्। गजयोग्या वा। कपिवल्ली मर्कटरोमत्वात्[1]। एवं कोलवल्ली। वस्यते छाद्यते वसिरः। चव्यफलं चैतत्॥

टीका०—करिपिप्पलीपञ्चकं हस्तिपिप्पल्याम्। वसिरो दन्त्यसः। तालव्यश इत्यन्यः॥

चव्यं तु चविका

क्षीर०—चव्यते चव्यं च्यवते वा। आह च—

"चविका कोलवल्ली तु चव्यं §च्यवनमेव च।
तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली॥"

चन्द्रनन्दनः सामान्येनाह—

"चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली।
च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली॥"

त्र्यर्थे मर्क†टवल्ली, अपामार्गो हस्तिपिप्पली स्वयंगुप्ता च। तथा वसिरः, अपामार्गः समुद्रलवणं* हस्तिपिप्पली चेति॥

---

१. 'मवत्त्वात्' ख. पाठः.

---

§ 'चविकमे', † 'टी अ', 'वल्लीकरञ्जः स्व', * 'णं पि' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — चवीद्विकं चव्याम् ।

"चव्यां तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणे"

इति रत्नमालायां स्त्रीलिङ्गः ॥

काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ।

क्षीर० — काकवर्णा चिञ्चा प्रान्तोऽस्याः काकचिञ्ची । गुञ्जति शिम्बां गुञ्जा । कृष्णं प्रान्तं लाति कृष्णला । रक्तकापि ॥

टीका ० — काकचिञ्चीत्रयं काकचिञ्चीति ख्यातायाम् । 'दुर्मषा रक्तफला चूडामणिश्च सा' इति तन्त्रान्तरम् ॥

पलङ्कषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

क्षीर० — पलं मांसं कषति पलङ्कषा । इक्षोर्गन्ध इवास्याः स्वादुकण्टकित्वादिक्षुगन्धा । शुनो दंष्ट्रेव हिंस्रत्वात् श्वदंष्ट्रा । गवां कण्टको बाधको गोकण्टकः । गोक्षुरकत्वात् । गोमहीति युक्तम् । अत एव वनशृङ्गाटो भूक्षुरश्चायम् । आह च—

"गोक्षुरः स्याद् गोक्षुरको ¶ भूक्षुरः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको *भूक्षुरकः षडन्तः क्षुरकः क्षुरः ॥
गोकण्टो †गोखुरः कण्ठी षडङ्गस्त्रिकटस्त्रिकः ।
त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्रो व्यालदंष्ट्रकः ॥"

---

१. 'म्वि' ख., 'म्व्यां' ग. पाठः. २. 'काइर्ञा' च. ज. झ., 'कार्ञा' क. ख. पाठः.

¶ 'भक्षकः स्वा', * 'भक्षटकः षडङ्गः कण्टकत्रिकः', † 'गोक्षुरः कण्टी षडङ्गः क्षुरकः क्षुरः । त्रि' इति धन्वन्तरिः ।

ऽयर्थे पलङ्कषः, लाक्षा गुग्गुलुः गोक्षुरश्च । तथा इक्षुगन्धा, विदारी कोकिला गोक्षुरश्च ॥

टीका० — पलङ्कषासप्तकं गोक्षुरके । 'पलङ्कषा गोक्षुरक' इति मूर्धन्ये रभसः । शुन इव दंष्ट्रा कर्णिकात्मा अस्या इति श्वदंष्ट्रा ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं च

क्षीर० — विशत्यन्तर्विश्वा । वेवेष्टि विषा । प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा अगदत्वात् । शृङ्गयुक्तत्वाच्छृङ्गी । आह च—

"अतिविषा †शुक्लगन्धा (?) ज्ञेया विश्वा च भङ्गुराः ।
श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा ॥
महौषधं तु विषमा"

ऽयर्थे महौषधं, *विषं शुण्ठी ‡लशुनं चेति । विषाशब्दं बुद्ध्वा भ्रान्तोऽयम् ॥

टीका० — विश्वाष्टकमतिविषेति ख्यातायाम् । विश्वाशृङ्ग्यौ तालव्यशे । अन्ये षकारा मूर्धन्याः । प्रत्याद्युपसर्गो नियमार्थः ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

क्षीर० — क्षीरमवति क्षीरावी । दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका । क्षीरकाकोलीयम् । आह च—

---

१. 'श्वदंष्ट्रा च'　२. 'षा' घ., 'षातिविषा' क. ग. पाठः.

---

† 'शुक्लकन्दा', * 'अतिविषं', ‡ 'रसोनश्च' इति धन्वन्तरिः ।

"द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ।
वयःस्था क्षीरमधुरा वीरा $क्षीराविका निका ॥"

निकेति ग्रन्थकृद् मन्यते । निकारिकेति तु वैद्याः ॥

टीका० — क्षीराबीद्वयं क्षीरावीलतायाम् । क्षीरमवति रक्षतीति क्षीरावी । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

शतमूली बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
ऋश्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।
अहेरुः

क्षीर० — शतं बहूनि मूलान्यस्याः शतमूली । बहुधा सुवति बहुसुता । न भीरुरभीरुः स्थिरपत्रा रसायनत्वाद् वा । इन्दीवर्युत्पल-पुष्पा । वृणोति वरी । ऋश्यैः प्रोक्ता श्रिता द्वीपिशत्रुत्वात् । नारायणी विष्णुजाता । शतेनावृणोति शतावरी । न हिनोत्यहेरुः, अभीरोरपभ्रं-शोऽयं वा हरमेखलानिघण्टौ दृष्टः । यदाह — सअमूली सआवरी अहेरु इति । आह च —

§"शतवीर्या शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी ।
सहस्रवीर्याभीरुश्च तुङ्गिनी बहुपुत्रिका ॥
ऋश्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्द्वीपिका †खरकण्टका ।
¶मता परुषवृन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टका" ॥

टीका० — शतमूलीदशकं शतावर्याम् । शतं मूलान्यस्या इति शत-मूली । बहुप्रतानतया बहुसुता । अभीर्वभीरुपल्ल्यहेरवो ह्रस्वाद्याः । ऋष्यप्रोक्ता मूर्धन्यषा ॥

---

१. 'व' ज. पाठः. २. 'प' क. ख. ङ. च. पाठः. ३. 'तनया' ङ. छ. पाठः.

$ 'क्षीरविषाणिका', § 'शतावर्या श', * 'रङ्गिणी व', † 'चोर्ध्वक', ¶ 'महा-पुरुषदन्ता' इति धन्वन्तरिः ।

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचम्पचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

क्षीर० — पीतो द्रुः स्कन्धोऽस्य पीतद्रुः । कालयति दोषान् कालेयकः कालीयको वा । हरिः पीतो द्रुः स्कन्धोऽस्य हरिद्रुः । दार्वी दारुहरिद्रा पिण्डहरिद्रातोऽन्या । अत्यर्थं पचति पचम्पचा । पिपर्ति रोगेभ्यः पर्जनी । आह च —

"हरिद्रा पीतिका [1] *पिण्डा रजनी §रजना निशा ।
गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी ॥
अन्या दारुहरिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनः ।
निर्दिष्टा [2] Sसा खेटकिनी स च कालेयकः स्मृतः ॥
‡कालीयको दारुनिशा दार्वी †पीतद्रुपीतके ।
कटङ्कटेरी पर्जन्या पीतदारु पचम्पचा" ॥

टीका० — पीतद्रुसप्तकं [3] दारुहरिद्रायाम् । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १. ३९) । हरिद्रुः ॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

शुक्ला हैमवती

क्षीर० — वक्त्यनया वचा वाक्पाटवकृत् । षड् ग्रन्थयः पर्वाण्यस्याः षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्याः रोमशत्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च द्वेधाऽसौ । यदाह —

१. 'तकी पि' क. ग., 'त' घ. पाठः. २. 'ष्टा खे कट' ख. पाठः. ३. 'कं ह' घ. ङ. छ. पाठः.

* 'पिङ्गा', § 'रञ्जिनी', S 'काष्ठरजनी सा च', ‡ 'कालीयकं दा', † 'पीताह्वपीतकम्' इति धन्वन्तरिः ।

"वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च रोमशा ।
अन्या श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था हैमवत्यपि ॥"

त्र्यर्थे शतपर्वा, दूर्वा ‡पाशा वचा च ॥

टीका० — वचापञ्चकं **वचायाम्** । 'वर्च परिभाषणे' । आचि[2] वचा । वचैव शुक्ला हैमवती । प्रायो हिमवति प्रभवतीति हैमवती ॥

वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ।
वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

क्षीर० — वैद्यानां मातेव रोगजित्त्वात् । हिनस्ति रोगान् सिंही । उश्यते काम्यते वाशिका । वर्षति मधु वृषः । अ(ङ्गाद्[3] ? टान्) गच्छ(ति? तो) रूषत्यटरूषः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात् सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च —

*"वाशकः सिंहपर्णी च वृषो †वर्षोऽथ सिंहिका ।
§अटरूषः सिंहमुखी भिषङ्मातारूषकः "॥

टीका० — वैद्यमात्रष्टकं **वासके** । 'दशा कशा वाशा पेशी' इत्यादि[4]लिङ्गकारिकायां वाशा तालव्यशा । 'वासायां विद्यमानायामि'ति वर्णविधौ दन्त्यसकारेऽप्युदाहृता । 'मुस्ताटरूषकमहौषधिधन्वयासैः' इति वैद्यकप्रयोगाद् अटरूषो दीर्घोकारवान् मूर्धन्यषश्चायम् । 'अटरुषकुसुमेषु भुजंगमुखचकित' इति कस्यापि प्रयोगः प्रमाणाभावाद् न प्रामाणिक इति केचित् । पुष्पं सिंहस्येवास्यमस्येति सिंहास्यः । वाजिन इव दन्तः कुसुमलक्षणोऽस्येति वाजिदन्तकः ॥

---

१. 'च भा' क. ख. ज. पाठः. २. 'च्' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ३. 'गा' क., 'हं रू' ख. पाठः. ४ 'दिनागीलि' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'जमु' क. ख. पाठः.

---

‡ 'वंशः व', * 'वासकः', † 'वासाथ', § 'आटरूपः' इति धन्वन्तरिः ।

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद् विष्णुक्रान्तापराजिता।

क्षीर०— आस्फुटत्यास्फोटा[1]। गिरिरश्मेव[2] कर्णिका अस्याः गिरिकर्णी। विष्णुक्रान्ता। अत एव रक्षाहेतुत्वादपराजिता अप्रतिहता। आह च—

"अश्वक्षुरः श्वेतपुष्पी श्वेता च गिरिकर्णिका।
कटभी $श्वेतसारा च ‡श्वेतस्यन्दापराजिता॥"

द्यर्थे आस्फोटा[3], शारिवा गिरिकर्णिका च॥

टीका०— आस्फोताचतुष्कमपराजितायाम्।
"पुमानर्काह्व आस्फोता वनमल्ल्यपराजिता"॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुः कोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः॥ १०४॥

क्षीर०— इक्षोर्गन्ध इवास्याः। स्वाद्वीत्यर्थः[4]। इक्षुसदृशकाण्डत्वाद् वा। कोकिलस्येवाक्षिण्यस्य कोकिलाक्षः। इक्षुं रातीक्षुरः। स एव लोकोक्त्या क्षुरः, पारुष्याद् वा। आह च—

"तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः।
काशः काण्डेक्षुरुद्दिष्टः काकेक्षुर्वा[5]यसेक्षुकः॥
क्षुरश्च"

इति॥

टीका०— इक्षुगन्धापञ्चकं कोइलखा इति ख्याते। इक्षुरो ह्रस्वादिः।
"नापितस्योपकरणे कोकिलाक्षेऽपि च क्षुरः।"
'पृथुको मर्म चक्षुरस्ये'ति कीचकवधयमकम्॥

---

१. 'ता' ख. ङ. छ. पाठः. २. 'श्मे' ख. पाठः. ३. 'ता' ङ. छ. पाठः. ४. 'म च' क. ख. घ. झ. पाठः. ५. 'र' छ. पाठः.

$ 'श्वेतनामा च', ‡ 'श्वेतस्पन्दा' इति धन्वन्तरिः।

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।
मिश्रेयोऽपि

क्षीर० — शालायां भवः शालेयो गुप्तत्वात् । अत एव शालीनः । शीतः शिवश्च शीतशिवः । छत्राभं पत्रमस्याः छत्रा । मस्यति परिणमते मिसिः । आह च —

"मिश्रेया तालपत्री च तालपर्णी मिसिस्तथा ।
शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः" ॥

टीका० — शालेयषट्कं हुरीति[1] ख्यातायां । 'शालेयो मधुरिकायां त्रिषु शाल्युद्भव' इति तालव्ये रुद्रः ।

"माधुर्ये ना शीतशिवः क्लीबं शैलेयसैन्धवे"

इति तालव्ये रभसः । छत्रेति । 'छद अपवारणे' । त्रन् । मिसिरिति । 'जिषु मिषु सेचने' । 'इगुपधात् किः' (उ०४. १२१) । मिसिः । पक्षे ङीष् । 'मिसिस्तु मधुरीमांस्योः' इति दन्त्यान्ते विश्वप्रकाशः ॥

अथ सिंहुण्डो वज्रश्च स्नुक् स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥
सामन्तदुग्धा

क्षीर०— सिंहुण्डः सिंहतुण्डापभ्रंशः । यद् मेखला — 'कुलीशतरुः सिंहुण्डः' । वज्रो भेदकत्वाद् । स्नौति क्षीरं स्नुक् स्नुही च । स्नुहेति वैद्याः । गुडो[2] वृत्तत्वात् । गुहेत्यपपाठः । यच्छाश्वतः —

"गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा" ।

सुधापि । आह च —

"स्नुक् *सुधा च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रकः ।

१. 'स्वी' ख., 'ह' च., 'हू' घ., 'हुवरी' ज. पाठः. २. 'डेति वृ' ख. पाठः.

* 'स्नुही च' इति धन्वन्तरिः ।

समन्तदुग्धा ‡पण्डेरा सीहुण्डो ¶वक्रकण्टकः ॥"
'वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही' इत्येके पेठुः ॥

टीका०—सिंहुण्डषट्कं सिज्य इति ख्याते । 'वज्रद्रुमसिहुण्डौ चे' ति ह्रस्वादौ रभसः । 'ष्णुह उद्गिरणे' । 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' (८. २. ३३) इति वा घत्वम् । स्नुक् । हान्ता । स्नुहीति । इगुपधलक्षणः कः । गौरादिः । 'गुड रक्षायाम्' । इगुपधलक्षणः कः ।

"गुडा स्नुहीगुडकयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः"

इत्यजयः ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुन्नपुंसकम् ॥ १०६ ॥

क्षीर०—वेल्लति वेल्लम् । विडति भिनत्ति विडङ्गं विडङ्ग इति वा । आह च—

"विडङ्गा जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला ।
*तण्डुलः कृमिहामोघा केरला मृगगामिनी" ॥

टीका०—वेल्लषट्कं विडङ्गे । 'वेल्ल धारणे' । अच् । वेल्लम् ।

"तण्डुलाख्या विडङ्गे स्याद् धान्यादिनिकरेऽपि च"

इति विश्वप्रकाशः । 'विड आक्रोशे' । '†त्रादिभ्यश्च' (उ० १. १२५) इत्यङ्गच् । विडङ्गः । बाहुलको गुणाभावः ॥

बला वाट्यालकः

---

१. 'सिं' ख. पाठः. २. 'सिं' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ३. 'धाोः अ' क. ज. पाठः.

---

‡ 'गण्डीरः सी', ¶ 'वज्रकण्टकः', * 'तण्डुली कृ' इति धन्वन्तरिः । † 'तरत्यादिभ्यश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः.

क्षीर०—बलत्यनया बला । बलकृद् वा । वटति वाट्यालकः । चन्द्रनन्दनो 'बलाभद्रौ नदीहृद्या तथा वाट्यालक' इत्याह ॥

टीका०—बेलाद्वयं वालिआंड इति ख्याते । वाटीमलतीति वाट्यालकः । स्वार्थे कः ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

क्षीर०—घण्टेव रौति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी । 'पाककर्ण—' (४. १. ६४) इति ङीष् । आह च—

"शणपुष्पी बृहत्पुष्पी †स चोक्तः शर्मकण्टकः" ॥

टीका०—घण्टारवाद्वयं घण्टारवायाम् । 'शणु दाने' । तालव्यादिः । अच् । शणस्येव पुष्पमस्या इति शणपुष्पिका । इवार्थे कः ॥

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

क्षीर०—मृद्वीका सौकुमार्यात् । गोस्तनाभा गोस्तनीति विशेषोऽपि सामान्यवृत्तिः । द्राति रसवत्त्वाद् द्राक्षा । आह च—

"द्राक्षा चारुफला कृष्णा *विलोला कालमेषिका ।
‡स्वाद्वी गुडा मधुरसा मृद्वीका गोस्तनी स्मृता" ॥

टीका०—मृद्वीकापञ्चकं द्राक्षायाम् । मृद्वीकेति । 'मृद क्षोदे' । §'पर्परीकादयश्च' (उ० ४. २०) इतीकन्वुगागमौ । स्वाद्वीति । 'वोतो गुणवचनात्' (४. १. ४४) इति ङीष् ॥

१. 'वे' घ. ङ. छ., 'वा' ज. पाठः. २. 'आ इ' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'मे' ख. पाठः. ४. 'ने । अच् । तालव्यादिः श । ' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'म' ख. पाठः.

† 'सा चोक्ता शणघण्टिका', * 'प्रियाला तापसप्रिया', ‡ 'स्वादुपाका म' इति धन्वन्तरिः । § 'पर्फरी' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।
त्रिभण्डी रोचनी

क्षीर०—सर्वास्त्वनुभूतयो यस्यां सा सर्वानुभूतिः, नानारसेत्यर्थः । सरति सरला, विरेचनीत्वात् । सरहेत्येके । त्रयः पुटाः छादका[1] अस्याः त्रिपुटा । त्रिपुटो वा । त्र्यश्रेत्येके । त्रिभिर्वर्तते[2] वर्त्यते छाद्यते वा त्रिवृता । त्रिवृच्च त्रिपुटात्वात् । त्रिभिर्भण्ड्यते[3] उत्पाद्यते त्रिभण्डी । रोचयति रुचिकर्त्री रोचनी । रेचनीत्येके§ ॥

टीका०— सर्वानुभूतिसप्तकं शुक्लेवडीति[4] ख्यातायाम् । त्रिवृत् तान्ता । रोचनीति[5] । करणे ल्युट् ॥

श्यामापालिन्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥
काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

क्षीर०— पालयति पालिनी[6] । सुषिणोति सुषेणी । आह च—

"श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा ।
कालार्धचन्द्रा ‡पालिन्दी सुषेणा कालमेष्यपि ॥
*शुक्ला चापि त्रिभण्डी स्यात् कांकाक्षी[7] सरला त्रिवृत् ।
सर्वानुभूतिस्त्रिपुटा ¶त्रियन्ता[8] कूटवाहिनी ॥
रोचनी[9] रेचनी चैव कण्ठविक्षोभणी तथा" ॥

१. 'चटिकाः', २. 'व्रियते', ३. 'त्रिर्भ' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'कृ' क. ख. च. झ., 'क' ज. पाठः. ५. 'रे' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ६. 'न्ती' क. ग. पाठः. ७. 'तार्क्ष्याक्षी' क. ग. घ. ङ. पाठः. ८. 'त्र्यश्री कूटनाशिनी' क. पाठः. ९. 'अहसी रे' क. ग. घ. ङ. पाठः.

§ अतः परं 'कृष्णामाह' इत्यधिकं ख. पुस्तके परमवतारिकात्वेन दृश्यते । ‡ 'कालिन्दी', * 'शुक्रभाण्डी त्रि', ¶ 'त्र्यस्रा कुमुदगन्धिनी' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — कृष्णायामेवास्यां श्यामासप्तकम् ।

"कृष्णत्रिवृति काला स्त्री नीलीमञ्जिष्ठयोरपि" ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

क्षीर० — यष्टीरूपं मधुकं यष्टीमधुकम् एकदेशाद् मधुकम् । क्लीबत्वं तकतीति प्रतीपवृत्तिवचनत्वात् क्लीतकं क्लीतसंज्ञं वा । आह च —

"मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा ।
* यष्टीमधुकं मधुकं यष्ट्याह्वं मधुयष्टिका ॥
तल्लक्षणं §क्लीतकं च"

इति ॥

टीका० — मधुकचतुष्कं यष्टिमधुकायाम् । मधुकं ह्रस्वमध्यम् ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा

क्षीर० — विदार्य भक्ष्यते विदारी । क्षीरेण शुक्ला । इक्षुसमगन्धा । माधुर्यात् क्षीरविदारीयं कृष्णा । भूकूश्माण्डोऽयं प्राक्षु ॥

क्रोष्टी तु या सिता ।

क्षीर० — कृष्णा च भूतकूश्माण्डा मण्डली न सृजतीति (?) । क्रोष्ट्री तु लक्षणया । आह च —

"¶ विदारी क्षीरशुक्ला तु स्वादुकन्दा सृगालिका ।
‡ऋष्यकर्मा विदारी च $क्रोष्ट्री ऋष्यविदारिका ॥"

अर्थे इक्षुगन्धा, विदारी कालाक्षको गोक्षुरश्च ॥

---

१. 'तिवृ' क. ग. घ. छ. पाठः. २. 'ष्णो भूकू', ३. 'ण्डः', ४. 'न संसृ' ख. पाठः.

---

* 'ष्टीकं मधुकं चैव य', § 'तनकं' राजनिघण्टुः. ¶ 'विदारिका मता शुक्ला स्वा', ‡ 'वृष्यकन्दा वि', $ वृष्यवल्ली विडालिका' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—या सिता शुक्ला विदारी तत्र विदारीचतुष्कम्। विदारी च[1] भूकूश्माण्डः। क्षीरशुक्लेतिच्छेदः॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका॥११०॥

क्षीर०—ऋक्षान् गन्धयत्यर्दयति ऋक्षगन्धा। आह च—

"अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्ल्यपि[2]।
क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पयस्विनी॥"

त्र्यर्थे महाश्वेता, नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च। तथा ऋक्षगन्धा, मूलकं[3] रक्तवालुकं क्षीरविदारी च। तथा क्षीरशुक्ला, क्षीरविदारी क्षीरकाकोली[4] नीलस्यन्दा चेति॥

टीका०—अन्येति शुक्लेतरविदारी तत्र क्षीरविदारीत्रयम्। महत्यश्वेता महाश्वेता। ऋक्षगन्धेतिच्छेदः॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी।

क्षीर०—लाङ्गली हलाकारा। शकुलादनी मत्स्यभक्षणा[5]। आह च—

"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी"॥

टीका०—लाङ्गलीचतुष्कं काश्वद[6] इति ख्याते। सप्तपर्णे शारद्युक्ता॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः॥१११॥

क्षीर०—खरमश्नुते खराश्वा। कारोरियं कारवी, कर्मण्येत्यर्थः। दीप्योऽग्निर्दीपनः। मीनात्यग्निमान्द्यं मयूरः। लोच्यते लुच्यते वा मस्त-

---

१. 'चाभ्रकू' घ. ङ. छ., 'चकू' क. ख. पाठः. २. 'ह' ख. पाठः. ३. 'कु' क. ग. घ. पाठः. ४. 'होली' क. ग. घ. पाठः. ५. 'णात्।' ख. पाठः. ६. 'कौ' ख. पाठः.

कोऽस्य बर्बराकारत्वाल्लोचमस्तकः । लोचमर्कट इत्येके । आह च—

"अजमोदा वस्तमोदा दी(प्ये ? प्य)को लोचमर्कटः ।
*खराश्वा कारवल्ली च मोचा हस्तिमयूरकः ॥"

स्यर्थे मयूरः, अपामार्गोऽजमोदा तुत्थकश्च ॥

टीका० —खराश्वापञ्चकं[1] मयूरशिखेति ख्यातायाम् ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्याच्चन्दनोत्पलशारिवा ।

क्षीर०—गोपायति गोपी । श्यामा श्यामवर्णा । यच्छाश्वतः—

"शारिवायां निशि श्यामा श्यामा च हरिता सिता" ।

शीर्यन्तेऽनया दोषाः शारिवा । चन्दना आह्लादनत्वात् । अनन्तेत्येके । उत्पलाभपुष्पा उत्पलशारिवा । आह च—

§"शारिवा फणिजिह्वा च गोप्यास्फोताथ चन्दना" ॥

टीका०— गोपीपञ्चकं श्यामालतायाम्[2] । नागजिह्वाप्येभिरुच्यत इति केचित् । अनन्ताद्वयमनन्तमूल इत्यन्यः । गां पाति रक्षतीति गोपी । शारिबा तालव्यादिः ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धरप्याह्वयो इमे ॥ ११२ ॥

क्षीर०— योजनीयं योगे साधु वा योग्यम् । ऋध्नोति ऋद्धिः सिध्य(त ? ती)ति सिद्धिः । वृद्धेरप्याह्वया इमे वृद्धेरोषधिविशेषस्यापि योग्यादीनि नामानि । आह च—

१. 'ह्मा' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'म' क ख. घ. च. ज. पाठः. ३. 'च ल' ख. पाठः.

* 'खराह्वा कारवी वह्निर्मोदा ह', § 'सारिवा शारदा गोपा गोपवल्ली प्रतानिका' इति धन्वन्तरिः ।

"ऋद्धिर्वृद्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं मङ्गलं वसु।
*शिवं भद्रं युगं योग्यं लक्ष्मीः सर्वजनप्रिया॥"

लक्ष्यते लक्ष्मीः॥

टीका०—योग्यचतुष्कमष्टवर्गपठितायामृद्ध्याख्यायामोषधौ वृद्ध्याख्यायां च। वृद्धिनाम्नोऽप्यौषधस्याह्वया इमे इति, योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ च। जीवकर्षभकमेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली ऋद्धिर्वृद्धिरित्यष्टवर्गः॥

**कदली वारणा वुद्वा रम्भा मोचांशुमत्फला।
काष्ठीला**

क्षीर०— केन वायुना दल्यते कदली। वारणाः पुष्यन्ते यया वारणपुपेत्येके। रमन्तेऽस्यां रम्भा। मुञ्चति त्वचं मोचा। अंशुमन्ति फलान्यस्या अंशुमत्फला भानुफलाख्या। ईषद् अष्ठीलमस्याः काष्ठीला। निस्सारेत्येके। आह च—

"कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफलेत्यपि।
§निस्सारा वारणा वुद्वा मोचा हस्तिपुषा तथा"॥

टीका०— कदलीपट्कं कदल्याम्। शीतवीर्यत्वात् कं वातं दलयतीति कदली। पचादिर्गौरादी। वुपं जलं वृणोतीति वारणवुपा। मूर्धन्यषा। दन्त्यसेति केश्चित्। पृषोदरादित्वात् तद्विपर्यासः॥

मुद्गपर्णी तु काकपर्णी सहेत्यपि॥ ११३॥

क्षीर०— सहा क्षुद्रसहाख्यात्र। त्र्यर्थे हि सहा, मुद्गपर्णी बला †नाकुली च। यतो महासहा माषपर्ण्युच्यते॥

१. 'णा। वुध्यन्ते' क. ग. घ. पाठः. २. 'च' क. ग. घ. पाठः. ३. 'तू ष्ठी' क. ग. पाठः. ४. 'सा चेति' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ५. 'केचित्' घ. ङ. छ. ज. पाठः.

* 'ऋषिसृष्टा यु'. § 'दीर्घपत्रा च निःसारा मोचा हस्तिविषाणिका॥', † 'तरणी च' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — मुद्गपर्णीत्रयं मुद्गवनीति ख्यातायाम् । मुद्गस्येव पर्णमस्या इति मुद्गपर्णी ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्डाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

क्षीर० — वार्ताकं देश्यां भण्डाकम् । कण्टकार्या अन्येयमित्ययं मन्यते । वैद्यास्त्वभिन्नामाहुः । यदाह — 'हिङ्गुली बृहती'ति ॥

टीका० — वार्ताकीपञ्चकं वातिङ्गणे । वार्ताकीति । 'वृतु वर्तने' । 'बलाकादयश्च' (उ०४. १४) इत्याकः वृद्धिश्च । 'पिप्पल्यादयश्च' (ग०४. १. ४१) इति ङीष् ।

"वातिङ्गणस्तु वार्ताकुर्वार्ताकः शाकबिल्वकः ।
भण्डाकी राजकूश्माण्डो वार्ताकी दुष्प्रधर्षिणी ॥ "

इति रभसः । 'वार्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता' इति वैद्यके स्त्रियां वार्ताकुः ॥

नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

क्षीर० — नकुलानां प्रिया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपत्त्रा । सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा । अर्धेन रास्ना अर्धेन सर्पाक्षीति गौडः । वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुल्यौ विदारीक्षीरविदारीवद् भिन्ने मन्यन्ते । आह च —

"नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका ।
सैव सर्पसुगन्धेति तथा *चानीतिपत्त्रिका ॥
अन्या †सहा सुगन्धा तु सुवहा गन्धनाकुली ।
सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दिनी" ॥

टीका० — नाकुलीनवकं §रास्नायाम् । नकुलस्य हृद्या नाकुली । अत

१. 'त्रत्वात् । सु' ख. ग. च. पाठः.

* 'विरिजप', † 'महासु' इति धन्वन्तरिः । § नवकमिति नागस्थाने रास्नापाठेन ।

एव नकुलेष्टा। 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' (उ० ३. १५) इत्यत्र रास्ना निपातिता ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११९ ॥

क्षीर० — विदार्या गन्धोऽस्त्यस्या विदारिगन्धा। अंशवः सन्त्यस्यामंशुमती। दीर्घमूलत्वात्। सालस्येव पर्णान्यस्याः सालपर्णी। आह च—

"*सालपर्णी स्थिरा सौम्या †त्रिपर्ण्या[1] त्रिगुहा ध्रुवा।
विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला $च पीतनी[2]" ॥

टीका० — विदारिगन्धापञ्चकं सालपर्ण्याम्। सालस्येव पर्णमस्या इति सालपर्णी दन्त्यसा। तालव्यशापीति कश्चित् ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च।

क्षीर० — तुण्डिकान् गवादीनीरयति कण्टकित्वात् तुण्डिकेरी। समुद्रः कण्टकैः कृतरक्षोऽन्तोऽस्यां समुद्रान्ता। दूरप्रसराद् वा। कल्पते कार्पासी। बदराणीव फलानि सन्त्यस्या बदरा। यद् माला— 'कार्पासो बदरः प्रोक्तो बादरोऽपि च'। चव्यश्च। द्व्यर्थे तुण्डिकेरी, बिम्बा कार्पासी च। त्र्यर्थे समुद्रान्ता, कार्पासी यवासकः स्पृक्का च ॥

टीका०— तुण्डिकेरीचतुष्कं कार्पास्याम्। यत्फलं कार्पासः। 'कृञः पासः' (उ० ५. ४५) कार्पासी। ह्रस्वादिरपि दृश्यते ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

क्षीर०—वने भवा सा कार्पासी भारद्वाजी भरद्वाजसृष्टेत्यागमः। भद्रापि ॥

---

१. 'तिपद्यन्ती गु' क. ग. घ. पाठः. २. 'ति' ख. ङ. पाठः.

---

* 'शालिप', † 'त्रिपर्ण्यतिगु', $ 'सुपत्रिका' इति धन्वन्तरिः।

टीका०— कार्पासस्येव वनभवा भारद्वाजी । भरद्वाजेन निर्वृत्तेत्यण् ॥

शृङ्गी तु वृषभो वृषः ॥ ११६ ॥

क्षीर०— शृङ्गाणि सन्त्यस्याः शृङ्गी । अत एव वृषाख्यः । आह च—

"ऋषभो *धूर्वहो धीरो मातृको वृषभो वृषः ।
विषाणी ¶ककुदीन्द्राक्षो वन्धुरो गोपतिः स्मृतः" ॥

टीका०— शृङ्गीत्रयमष्टवर्गपठिते ऋषभाख्यौषधे । ऋषभवृषौ मुद्गवर्ग एवोक्तौ ॥

गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

क्षीर०— गाङ्गमीरयति पवित्रत्वाद् गाङ्गेरुकी । नागानां बलकृन्नागबला । झषति हिनस्ति गन्धेन झषा । गवि जले इन्धे गवेधुका । आह च—

"गाङ्गेरुकी नागबला खर†वन्धनिका झषा ।
विश्वदेवा तथारिष्टा खण्डा ह्रस्वगवेधुका" ॥

टीका०— गाङ्गेरुकीचतुष्कं गोरक्षचाडल इति ख्याते ।

"गाङ्गेरुकी नागबला झषा गोरक्षतण्डुला"

इति कोशान्तरम् ।

"झषा नागबलायां स्याज्झषो मत्स्ये झषं विले" ॥

धामार्गवो घोषकः स्याद्

क्षीर०— धाम अर्जति धामार्गवः । घोषति शब्दायते घोषकः ॥

---

१. 'क' क. ख. च. ज. झ. पाठः. २. 'पाठ इ' झ. पाठः. ३. 'खि' क. ख. ज. झ. पाठः.

---

* 'दुर्धरो धी', ¶ 'ककुभीन्द्रा', † 'गन्धिनि' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—धामार्गवद्वयं घोष इति ख्याते । 'घुष घुष्टौ' । घञ् । घोषः । ततः स्वार्थे कः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

क्षीर०—स धामार्गवः पीतपुष्पो महाजाली । जालं वितानम् । आह च—

"धामार्गवः कोशफलो राजकोशातकी[1] तथा ।
कार्कोटकी[2] पीतपुष्पा महाजाली तथोच्यते" ॥

टीका०—स एव घोषकः पीतपुष्पो महाजाली । इत्यन्ता ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

क्षीर०—ज्यौत्स्नी रात्रौ भासनात् । पटति विस्तीर्यते पटोली । जाली सविताना ॥

टीका०—ज्यौत्स्नीत्रयं पटोलीति ख्यातायाम् ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

क्षीर०—भूमेर्जम्बूः ।

"ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका"

इत्युक्तापि भ्रान्त्यात्रोपात्ता ॥

टीका०—नादेयीद्वयं भूजम्ब्वाम् ॥

स्याल्लाङ्गली त्वग्निशिखा

क्षीर०—लाङ्गलवद् भेदनाल्लाङ्गली । अग्निशिखा स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । अग्निमुखीत्येके । आह च—

---

१. 'कस्तथा', २. 'कर्णाट' ख. पाठः.

"कलिकारी तु *फलिनी विशल्या गर्भपातिनी ।
लाङ्गल्यग्निमुखी सैरी दीप्ता§नन्तेन्दुपुष्प्यपि ॥"

अर्थे अग्निमुखी, भल्लातकी लाङ्गली च ॥

टीका०—लाङ्गलीद्वयं लाङ्गलिआ इति ख्याते विषे ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

क्षीर०— काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः काकाङ्गी । काकजङ्घेत्येके । आह (च)—

"काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा" ॥

टीका०—काकाङ्गीद्वयं काकजिङ्घी[१]ति ख्यातायाम् । काउआरोटीति ख्यातायामिति केचित् ॥

गोधापदी तु सुवहा

क्षीर०—गोधाया इव पादा अस्या गोधापदी । कुम्भपद्यादि । हंसपदी च ॥

टीका०—गोधापदीद्वयं हंसपादिकायाम् । यत्र गोहालिआया इति नीचोक्तिः । गोधाया इव पादोऽस्या इति गोधापदी । 'कुम्भपदीषु च' (५. ४. १३९) इत्यकारलोपो ङीप् च नित्यमनेनैव । 'पादः पत्' (६. ४. १३०) इति पद्भावः ॥

मुसली तालमूलिका ।

क्षीर०—मुस्यति खण्डयति दोषान् मुसली । अर्थे तालपत्री, मुसली मिश्रेया च ॥

१. 'टो' क. ख. घ. पाठः.

* 'हलिनी', § 'नक्तन्दुपुष्पिका' ॥ इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — मुसलीद्वयं **तालमूलिकायाम्** । एतत्पत्रं गवाक्स्यैव ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

क्षीर० — अजस्येव शृङ्गाण्यस्या अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गीत्यर्थः ।
"शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च †कलिङ्गा कर्कटाह्वया" ॥

टीका० — अजशृङ्गीद्वयमेणशृङ्गीति ख्यातायाम् । इयमजशृङ्गाकारा नेत्रौषधिः बहुक्षीरा सकण्टका ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

क्षीर० — गोजिह्वाभपत्त्रा । दारयति रोगान् दार्विका । ओषधिविशेषः ॥

टीका० — गोजिह्वाद्वयं **दर्विशाके** । एतत् क्षेत्र एवोत्पद्यते । गोरिव जिह्वा गोजिह्वा । दर्विः तर्दूः । तदाकारत्वाद् दर्विका ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि

क्षीर० — नागवल्ली फणिलता पातालानीतत्वात् ॥

टीका० — ताम्बूलवल्लीत्रयं **पर्णे** । ताम्बूलीति । §'तमेर्णिद् बुक् च' इति ऊलज्बुगागमौ । णित्त्वाद् वृद्धिः । नागलोकस्यैव वल्ली नागवल्ली ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

क्षीर० — द्विर्जायते द्विजा । हरति हरेणुः । रेणुका भस्मयोगात् ।

---

१. 'गु' क. ख. पाठः. २. 'कु' ख. ग. पाठः. ३. 'णसिंहीति' घ. ङ. छ. ज. पाठः. ४. 'वाताभिहितत्वा' ग. घ. ङ. पाठः.

---

† 'कुलीरा क' इति धन्वन्तरिः । § इदं 'खर्जिपिञ्जादिभ्यः—'(उ० ४ ९१) इति सूत्रे वाक्यरूपेण दृश्यते । 'तमेर्बुग् वृद्धिश्च' इति च तदानुपूर्वी ।

कुन्त्या दुर्वाससा दत्ता कौन्ती। भस्मना धूल्या गन्धयति भस्मगन्धिनी। आह च—

"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मग†र्भा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका॥"

गन्धद्रव्यं चैतत्॥

टीका०—द्विजाषट्कं [1]रेणुकायाम्। 'हृकुभ्यामेणुः' (उ० २. १)। हरेणुः।

"कलायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्"

इति रुद्रः॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम्।
वालुकं च

क्षीर०—एलावद् वलते एलावालुकम्। हरि पिङ्गं वालुकम्। ऽयर्थे सु[2]रभिगन्धि, सल्लकी सु[3]रसा एलावालुका च॥

टीका०—एलावालुकपञ्चकमेलावालुके सुगन्[4]धिद्रव्ये॥

अथ पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू॥ १२१॥

क्षीर०—पाल्यते पालङ्क्या। मुखात् कुन्द इव मुकुन्दः, मुञ्चति रसं वा। कुं द्यतीति कुन्[5]द्[6]ः। आह च—

"कुन्दुरुः स्यात् कुन्दुरुकः ‡कुन्दश्चासौ विलक्ष्यपि।
मुकुन्दस्तीक्ष्णगन्धश्च ||पालङ्क्यो भीषणो बलिः"॥

१. 'करेणु' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'भिः स', ३. 'रा ए' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'न्ध' घ. ङ. छ. पाठः. ५, ६. 'न्दु' ख. पाठः.

† 'न्धा', ‡ 'शिखरी कुन्द्रगोपुरः। सुकुन्द', || 'पालिन्दो भी' इति धन्वन्तरिः।

टीका०—पालङ्क्याचतुष्कं कुन्दुरिति[1] ख्याते सुगन्धिद्रव्ये[2]। पालङ्क्या डा-बन्ता ॥

बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च।

क्षीर०— वलते वालम्। जिह्रेतीव ह्रीबेरम्। वर्धते वर्हते वर्हिष्ठम्। उदीचीभवमुदीच्यम्। केशपर्यायं वालत्वात्। अम्बुनाम तृड्घ्नत्वात्। आह च—

"वालकं वारि तोयं च ह्रीवेरं जलजम्बु च।
केशं वज्रमुदीच्यं च *पिङ्गमागसनं रुचम्" ॥

टीका०— बालपञ्चकं वालके। बर्हिषि तिष्ठतीति बर्हिष्ठः। अम्बष्ठवत् षत्वम्। उदग्देशे भवमुदीच्यम्। 'घुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' (४. २. १०१)। केशस्य अम्बुनश्च यानि नामानि तान्यस्यापीति केशाम्बुनाम च ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयं

क्षीर०— कालमनुसरति शीतोष्णाभ्यां कालानुसार्यम्। वृद्धं कालस्थायि। अश्मनः पुष्पमश्मानं पुष्णाति वा तदूर्ध्वजत्वात्। शीतत्वेन शिवं शीतशिवम्[4]। शिलायां भवं शैलेयम्। आह च—

"शैलेयं पलितं वृद्धं जीर्णं कालानुसार्यकम्।
स्थविरं च शिलादद्रुः शिलापुष्पं शिलाभवम्" ॥

टीका०— कालानुसार्यपञ्चकं शैलजे। वृद्ध इतिच्छेदः। अश्मनः पुष्पमश्मपुष्पम्। अत एव शैलेयम्। शीतशिवं समस्तं नाम ॥

१. 'कम्बुरि' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'न्धौ। पा' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ३. 'क्र' ख. पाठः. ४. 'वम्। ध्यथे शीतशिवं सैन्धवं मिश्रेयो वेदाहुः न तु(?) शि' क. ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'ष्ठं' ख. पाठः.

* 'पिङ्गमाचमनं कच', † 'क' इति धन्वन्तरिः।

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

क्षीर० — दैत्या मुराख्या[1] दैत्यनामत्वात् । 'मुर संवेष्टने' । आह च—

"मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमालिनी ।
सुरभि‡र्भूसुगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता" ॥

टीका०— तालपर्णीपञ्चकं **मुरायाम्** । मुरो नाम दैत्यः तन्नामधेयतया दैत्या ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

क्षीर०— गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या । सुष्ठु वहति स्रवति सुवहा । सुस्रवेति वैद्याः । महदीरणमस्या महेरणा । सत्कृत्य लक्ष्यते* आस्वाद्यते गजैः सल्लकी । ह्लादोऽस्त्यस्या ह्लादिनी । आह च—

"सल्लकी वल्लकी ह्लादा सुरभिः सुस्रवा रसा ।
अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्ष्या महेरणा" ॥

टीका० — गजभक्ष्याष्टकं **सल्लक्याम्** । स्वादुत्वाद् गजानां भक्ष्या गजभक्ष्या योपधा । सुरभिः[2] पक्षे ङ्यन्ता । 'सल गतौ' । क्वुन् । सल्लकी । दन्त्यसा । गौरादिपाठान्निपातनाल्लकारद्वित्वम् । ह्लादते इति ह्लादिनी ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

क्षीर०— अग्नेर्ज्वालेव रक्ता । मद्यपाचनीत्वाद् वा । सुभिक्षा सुलभा । धातुरक्ता धातकी । धातुपुष्पीत्वात् । आह च—

---

१ 'ह्याया दै' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'भी' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'क' क. ख. पाठः.

---

‡ 'भूरिगन्धा' इति धन्वन्तरिः । * 'लायते' इति स्यात् । लातेरालोपः क्वुनः कित्त्वात् ।

"धातकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा मद्य*पाचनी ।
पार्वतीया सुभिक्षा च वह्निपुष्पा च शब्दिता" ॥

टीका०— अग्निज्वालाचतुष्कं धातक्याम् ॥

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटि[1]र्बहुला

क्षीर०—पृथ्वीका बहुफला पत्त्रैलात्वाद् वा । एवं बहुला । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बाला पुत्रीव चमत्कारात्[2] । मुखे दौर्गन्ध्यं विनयत्येला । निष्क्रान्ता कुटेः कोशान्निष्कुटिः । [3]आह च—

"†पत्त्रैला बृहदेला च §त्रिदिवा त्रिदिवोद्भवा ।
¶स्थलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका कन्यका पुटा ॥"

इति । इन्दुः त्र्यर्थे तु पृथ्वीका, हिङ्गुपत्त्रिका उपकुञ्चिका सूक्ष्मैला चेत्याह[4] । द्र्यर्थे त्रिपुटा, त्रिवृत् सूक्ष्मैला चेति । लक्ष्यश्चात्र रूपनिश्चयः ॥

टीका०—पृथ्वीकापञ्चकमेलायाम् । इल धातोरच् । एला । पक्षे ङीषि निष्कुटी ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

क्षीर०—सा एला सूक्ष्मा । उपकुञ्चत्युपकुञ्चा । तुत्था अल्पत्वात् । कुरति शब्दायते कोरङ्गी । त्रिपुटा त्र्यश्रीः । त्रुट्यति त्रुटिः सूक्ष्मत्वैकत्वात्[5] । आह च—

---

१. 'टी बहु', २. 'टा ।' क. घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'अत्र च' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'हुः', ५. 'त्वात्' क. च. पाठः.

---

* 'वासिनी', † 'भद्रैला', § 'त्रिपुटा त्रिपुटोद्भवा', ¶ 'स्थूलैला' इति धन्वन्तरिः ।

"सूक्ष्मैला द्राविडी तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटिः ।
एला कपोतवर्णा च चन्द्रबाला च निष्कुटी ॥"

अर्थे त्रिपुटा, त्रिवृत् सूक्ष्मैला च ॥

टीका० — उपकुञ्चिकापञ्चकं सूक्ष्मैलायाम् । तुत्थोक्ता ॥

व्याधिः कुष्ठं वारिभव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

क्षीर० — व्याधिः पर्यायार्थः कुष्ठत्वात् । कौ तिष्ठति कुष्ठम् । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इति षत्वम् । कुष्णाति रोगं वा । वारिषु तोयाशयेषु भवति वारिभव्यम् । 'भव्यगेय—' (३. ४. ६८) इति साधुः । वाप्यां भवं वाप्यम् । व्याप्यमित्येके । पाकलं व्याधित्वात् । पाकं लाति वा । उत्पलं दाहहृत्त्वात् । उत्पलपुष्पत्वाद् वा । आह च—

"कुष्ठं रोगो गदो व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा ।
वाप्यं वानीरजं रामं [४]कौवीरं वारिभव्यकम्" ॥

टीका० — व्याधिषट्कं रूड इति ख्याते । व्याधिनामतया व्याधिः । तथा च रभसः —

"कौबेरं भागुरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्वयम्"

इति । 'कुष निष्कर्षे' । 'हनिकुषि—' (उ०. २. २) इत्यादिना क्थन् । कुष्ठम् ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी

क्षीर० — शङ्खिनी शौक्ल्यात् । चोरपुष्पी धनहरीत्वात् । रात्रौ विकासाद् वा । केशाः सन्त्यस्याः केशिनी । चन्द्रनन्दनोऽत्र —

---

१. 'त्रिपुटा त्रु' ख. घ. ङ. पाठः. २. 'व्यमिति' क. पाठः. ३. 'व्या' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'तिरजं' क. ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'वे' ज., 'श्वे' घ. ङ. छ., 'श्वे' क. ख. झ. पाठः. ६. 'र' क. ख. पाठः.

---

[४] 'कौबेरं' इति धन्वन्तरिः ।

"चण्डा धनहरी चोरपुष्पी सैव च तस्करी ।
तथा निशाचरी च स्यात् केशिनी ग्रन्थिकेत्यपि" ॥

टीका० — शङ्खिनीत्रयं चोरवल्लीति ख्यातायाम् ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटामलाज्झटा ताडी शिवा तामलकीति च ।

क्षीर० — वितुद्यते वितुन्नकः । झटा सङ्घातोऽस्त्यस्या झटा । अमला आमलकीत्वात् । अज्झटा आश्चर्यकारिसङ्घाता । अदाश्चर्येऽद्भुतवत् । ताडयति मलं ताडी । आमलकीत्वाच्छिवा । ताम्यतीति तामलकी । आह च —

"तामल¶क्युत्तमा ताडी तमालं ‡तुमुलाकिनी ।
§वितुन्नकस्त्वज्झटा च झटा चामलकीति च" ॥

टीका० — वितुन्नषट्कं भूम्यामलक्याम् । विपूर्वात् तुदेः क्तः । ततः कन् । वितुन्नकम् । अज्झटा अकारादिः । तामलकी तकारादिः ।

"तामलक्यज्झटा सूक्ष्मफला क्षेत्रामलक्यपि"

इति रत्नमाला ॥

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यम्

क्षीर० — प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येव दाहहृत्त्वात् प्रपौण्डरीकम् । अस्यैकदेशानुकाराल्लोके पौण्डर्यम् । आह च —

"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं †पौण्डर्यं पौण्डरीयकम्" ।

स्थलपद्ममिति गौडः ॥

¶ 'क्यजटा ता', ‡ 'तु तमालिनी'. § 'वितुन्नभूता तमकं भूधात्री म्वामलक्यपि'.
† 'पुण्डर्यः पुण्ड' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — प्रपौण्डरीकद्वयं पुण्डरीकवृक्षे ।

"सालपुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीयकम्"

इति रभसः ॥

अथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दीवृक्षः

क्षीर० — तुद्यते तुन्नः । कुबेरः कुत्सितदेहः । अत एव कुणिः । णिस्थाने निं पेठुः । कच्यते कच्छः । आह च —

"*कुनिस्तुन्नक आपीतस्तुनिकः कच्छकस्तथा ।
§कुबेरकः §कान्तलको नन्दीवृक्षोऽथ ¶नन्दकः ॥"

अश्वत्थाकारोऽयम् ॥

टीका० — तुन्नषट्कं क्षीरवति नन्दीवृक्षे । अ(ग्रे?श्वत्थ)वृक्ष इति केचित् । तदुक्तम् —

"अश्वत्थसदृशाकारो नन्दीवृक्ष उदाहृतः"

इति ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

क्षीर० — रक्ष्यन्तेऽस्या राक्षसी । क्षियति वसत्यस्मिन् गन्धः क्षेमः । दुष्पत्रश्चोरकत्वात् । गणं हासयति गणहासकः । कोहनत्वात् । आह च —

१. 'तु' क. ख. पाठः. २. 'नः' ख. पाठः. ३. 'गृ' क. ख., 'गलत्र' च. झ. पाठः. ४, ५. 'प्पु' ग. घ. पाठः.

* 'तूणिस्तूणीकमापीतस्तूणिकः कनक', § 'कुठेरकः', § 'कान्तल', ¶ 'नन्दिकः' इति धन्वन्तरिः ।

"चौरकः शङ्कितश्चण्डा दुष्पत्रः क्षेमको रिपुः ।
गणहासः †कोहनकः कितवः §कुलकोरकः ॥"

गन्धद्रव्यं चैतत् ॥

टीका०— राक्षसीपट्कं चोरनाम्नि गन्धद्रव्ये ॥

व्यालायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

क्षीर०— व्यालायुधं व्याघ्रनखत्वात् । चक्रं मलं धूपद्रव्यैः करोति चक्रकारकम् । आह च—

"नखमन्यद् व्याघ्रनखं पुटं व्याघ्रायुधं मतम् ।
‡व्यश्रं व्याघ्रतलं पादं कूटस्थं *चक्रकारकम्" ॥

टीका०— व्याघ्रायुधचतुष्कं व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये ॥

सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥
धमन्यञ्जनकेशी च

क्षीर०— नली इयं विद्रुमलताभा । कपोताङ्घ्रिर्नलिकत्वात् । नटति वायुना नर्तकीत्वात् । धमनी सौषिर्यात् । अञ्जनाभकेशा अञ्जनकेशी । आह च—

"नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली ।
सुषिरा धमनी शून्या §निर्मन्थ्या नर्तकी नटी" ॥

टीका०— शुषिरापञ्चकं नालीनाम्नि गन्धद्रव्ये ॥

हनुहट्टविलासिनी ।

---

१. 'ष्पु' ग. घ. पाठः. २. 'न्थ्या नर्तकिर्ना न' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

† 'कोपनकः', § 'फलचोर' ‡ 'अस्रं व्या', * 'वज्रका'. § 'निर्मथ्या' इति धन्वन्तरिः ।

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

क्षीर०— हन्ति हनुः तीक्ष्णाग्रत्वात् । हट्टे विलसति हट्टविलासिनी वेश्येव । नखयोगाच्छुक्त्याकृतिः । अत एव शङ्खः । खुरिति विलिखति खुरः । प्राणिशफत्वाद् वा । कोलदलं बदरीपत्राख्ययेन्दुनोक्तत्वात् । न खनति नखम् । आह च—

"नखः कररुहः शिल्पी करजोऽथ खुरः †शिफः ।
शुक्तिः शङ्खश्चलः कोशी हनुर्नागहनुः सहः" ॥

टीका० — धमनीचतुष्कं हट्टविलासिन्याम् । तरणिवद् धमनिः । 'कृदिकारादक्तिनः' (ग० ४. १. ४५) इति ङीपपि ।

"हनुर्हट्टविलासिन्यां कपोलावयवेऽपि च"

इति । शुक्तिपञ्चकं नखाख्ये गन्धद्रव्ये । कोलदलं बदरीपत्रकमित्यर्थः ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

क्षीर०— आढकी सङ्ख्याधान्याख्या । तुवरीत्वात् तुवरो हि कषायो रसः । कर्षति काक्षी । प्रशस्ता मृद् मृत्स्ना । 'सस्नौ प्रशंसायाम्' (५. ४. ४०) । म्रियतेऽनेन मृता हेम(?) मृतालकम् । सुराष्ट्रदेशे जाता । आह च—

---

१. 'च ॥ अ' क. ख. पाठः. २. 'लि' घ. ङ. छ., 'ला' झ. पाठः. ३. 'त्रमि' झ. पाठः. ४. 'न हे' ख. पाठः.

---

† 'शफः' इति धन्वन्तरिः । इदं 'मृत्स्ना' इत्यस्मादनन्तरं पाठ्यं भाति ।

"सौराष्ट्री चामृता *मङ्गः काक्षी काञ्छी सुराष्ट्रजा ।
अजिता तुवरी §स्तुल्या मृत्सा मृत्स्ना मृतालकम्" ॥

टीका०— आढकीषट्कं ड्डुमरीति ख्यातायाम् । तुवररसयोगात् तुवरिका । मृताल(क)मित्येकं नाम । तथा च—

"अजाता तुवरी स्तुल्या मृत्सा मृत्स्ना मृतालकम्"

इति । द्वितकारं मृत्तालकमित्यन्यः । नामद्वयमिति केचित् ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
प्लवगोपुरगोनन्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

क्षीर०— कुटन् नटति कुटन्नटं, कुटन्नटापि । दशपुरे भवं दाशपुरम् । दाशान् पिपर्ति वा कैवर्तीमुस्तकत्वात् । प्लवते लघुत्वात् प्लवम् । अत एव गोनन्दम् । आह च—

"परिप्लवं प्लवं वन्यं †गोपुरं स्यात् कुटन्नटम् ।
‡शतपुष्पं दाशपुरं ¶गोनन्दं जीर्णबुध्नकम्" ॥

टीका०— कुटन्नटाष्टकं कैवर्तीमुस्तके । यत्र नालूकीति प्रसिद्धिः । तदुक्तं—

"परिप्लवं प्लवं वन्यं (स्यात्) कुटन्नटसंज्ञकम् ।
जायते मुस्तकाकारं शैवालयवसञ्चये ॥"

वने पानीये जातं वानेयम् ।

१. 'ताला परिस्तु' ख. पाठः. २. 'तु' ङ. छ. पाठः. ३. 'म् । द्वि' ञ. पाठः. ४. 'टम् । द' ख. पाठः. ५. 'क इति ख्याते । य' घ. ङ. छ. पाठः.

* सञ्ज्ञाकाङ्क्षा', § 'तुल्या मृ', † 'गोपुरं स्या', ‡ 'सित', ¶ 'गोनर्दं जीर्णपुष्पकम् । ' इति धन्वन्तरिः ।

" कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शोणके ना कुटन्नटम्"

इति ॥

ग्रन्थिपर्णं शुकबर्हं पुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

क्षीर०— ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णम् । ग्रन्थीन् पिपर्ति वा ग्रन्थिमत्त्वात् । शुकस्येव बर्हाणि पर्णान्यस्य शुकबर्हम् । शुकं बर्हमिति पदैकदेशत्वाद् वा द्वे संज्ञे । पुष्प्यति पुष्पम् । विकचाख्यम् । स्थूणाया इदं रूपं स्थौणेयम् । कुक्कुरं श्वाकृति । आह च—

" स्थौणेयकं †बर्हिचूडं शुकपुच्छं शुकच्छदम् ।
‡ विकचं शुकबर्हं च हरितं शीर्णरोमकम्" ॥

टीका०— ग्रन्थिपर्णपट्कं ग्रन्थिपर्णे । ग्रन्थिषु पर्णान्यस्येति ग्रन्थिपर्णम् । 'शुच शोके' । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० २. ४२) इत्यनेन शुको निपातितः । बर्हिःपुष्पं नामैकमिति केचित् ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

क्षीर०— मरुन्मालेति स्रङ्मारुताख्ये द्वे एव संज्ञे एते । अयं तु तुशब्दादेकं मन्यते । मरुत्सहिता माला वा । पिशुना गन्धसूचना । स्पृशति गन्धैः स्पृक्का । देवी देवपुत्रीत्वात् । वधूः आशावधूत्वात् । कोटिभिर्वर्षति मधु कोटिवर्षा । लङ्कायामूयते लङ्कोयिका, समुद्रान्तत्वात् । अन्यः—

" स्पृक्का माला पङ्कमुष्टिर्नीली देवी लता गुरुः ।
देवपुत्री च लङ्कोयी शीता पङ्कजमुष्टिका ॥

१. 'गु' ग. घ. पाठः.

† 'बर्हिचू', ‡ 'विकर्ण शु' इति धन्वन्तरिः ।

सङ्घारुता कोटिवर्षा निर्माल्याशावधूः स्मृता ॥"

धन्वन्तरिश्च—

"§ स्पृक्का स्पृग् ब्राह्मणी देवी ‡लता लङ्कोयिकेत्यपि ।
पञ्चमुष्टिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः ॥"

त्र्यर्थे समुद्रान्ता, कार्पासी यवासकः स्पृक्का च ॥

टीका०—मरुद्द्दशकं पिडीक इति ख्यातं । मरुन्मालेत्येकवचनेनद्वि-वचनान्तपाठभेदात् सङ्घातविगृहीतम् ।

"स्पृक्का स्रग् ब्राह्मणी देवी माला लङ्कोयिका मरुत् ।
पञ्चमुस्तिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः ॥"

इति कोशान्तरम् । 'पिश अवयवे' । ¶'क्षिपिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३.५५) इत्युनन् । पिशुना । लघुशब्द उक्तः । देवी कोटिवर्षेति च पदम् । वर्षेति नामो-दधौ पृथगपि ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशामिषी ।

क्षीर०—जटाः सन्त्यस्या जटा जटिला च । अत एव तपस्वि-नी । समांसत्वान्मांसी । अत एवामिषी । आह च —

"जटा च पिशिती पेशी क्रव्यादी च तपस्विनी ।
द्वितीया गन्ध*मांस्यन्या भूतकेशी जटा स्मृता ॥
पिशाची पूतना केशी भूतकेशी च लोमशा" ॥

१. 'नान्त' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'पृक्का स्र' क. ख. झ. पाठः.

§ 'स्पृक्कासृग', ‡ 'मालाली कोटिका मता । पञ्चमुष्टि' इति मुद्रितधन्वन्तरिपाठः । ¶ 'क्षुधिपिशि' इति मुद्रितोणादिपाठः । * 'मांसी स्यात् केशी भूतजटा' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—तपस्विनीषट्कं मांसीनाम्नि गन्धद्रव्ये। मधुरिकायां मिसीशब्द उक्तः। जटा अर्शआदिः। जटिला पिच्छादिः। लोमशा लोमादिः॥

त्वक् पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

क्षीर०—त्वग् वृक्षशकलत्वात्। पत्राकृति पत्रम्। उत्कटं चमत्कारात्। भृङ्गं कार्ष्ण्यतैक्ष्ण्याभ्याम्। चोचमग्निचोदकम्। वराङ्गं त्वग्रूपम्। आह च—

"त्वचं वराङ्गं भृङ्गं त्वक् चोचं *शकटमुत्कटम्"॥

टीका०—त्वक्पत्रषट्कं[1] गुडत्वचि। रभसकोशे त्वगपि पृथगस्य नाम। तथा च—'त्वचि वराङ्गकमि'त्यादि॥

कच्छूरको द्राविडकः काल्यको वेधमुख्यकः।

क्षीर०—कृन्तति त्वग्दोषं कच्छूरकः हरिद्राभः। द्रावयति द्राविडकः। कल्यकारी काल्य(क)ः। आह च—

†"कच्छूरो गन्धमूलं च द्राविडः §काल्य एव च।
वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्यचित् ‡सम्मता शटी"॥

टीका०—कर्बुरचतुष्कं हरिद्राभे। कचोलभलतीति ख्यातायाम्। प्रायो द्रविडदेशे भवतीति[2] द्राविडकः॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

---

१. 'ष्कं क', २. 'ति द्रा' घ. ङ. छ. पाठः·

---

* 'शकलम्', † 'कर्चूरो', § काऱ्र्य एव', ‡ 'सम्मतः सठी॥' इति धन्वन्तरिः।

क्षीर० — ओषं धयत्योषधिः फलपाकान्ता जातिः । सैवेष्टा रोगहृत् । सर्वमिति क्षौद्रघृततैलाद्यमप्यौषधम् । 'ओषधेरजातौ' (५. ४. ३७) इत्यण् ॥

टीका० — ओषध्यो जातिमात्रे स्युरित्यस्यार्थः—लतादिजातय ओषध्यः, न तु त्रिफलाकल्कादयः । 'उष दाहे' । घञ् । ओषो (धी)यते अस्य ओषधिः । पक्षे ङीषपि । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्—'(१. २. ५८) इति बहुवचनम् । अजातावित्यादि । लतादिजातेरन्यत्र यत्किमपि रोगापनयनकरं तदौषधम् । 'ओषधेरजातौ' (५. ४. ३७) इत्यण् ॥

तद्विशेषान् शाकादीनाह —

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

क्षीर० — शक्यतेऽनेन भोक्तुं शाकम् । श्यति देहं वा । पत्रं निम्बादेः । पुष्पं कोविदारादेः । आदिशब्दात् फलं वार्ताकादेः । मूलं मूलकबिसादेः । कन्दं सूरणादेः । अङ्कुरो वंशादेः । आह च —

"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढकाः ।
त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम्" ॥

अविरूढकं तालास्थिमज्जेति गौडाः । वयं तु क्षेत्रोद्धृतस्य फलमूलादेः (सदा ?) नवोद्भिन्नानङ्कुरान् विरूढाख्यान् बुध्यामहे । कवकं छत्रिका ॥

टीका० — पत्रपुष्पादि च शाकाख्यं शाकनामकम् । आदिना अग्रमध्यादीनां ग्रहणम् । तदुक्तम् —

"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥"

---

१. 'वौषधं रो', २. 'ण्डास्थिरू', ३. 'तम् ॥ 'अस्थिरू', ४. 'स्वेदस्रवद्धि' ख. पाठः.

मूलं मूलकादिः । करीरं वंशस्य । अग्रं वेत्रादि । फलं कर्कटीकूश्माण्डादि[1] । काण्डं ताडोपलादि । अधिरूढं तालबीजाङ्कुरादि । त्वक् कदल्यादि । पुष्पं वज्रासनादि । कबकं कोण्डूकम् । 'शो तनूकरणे' । 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ० ३. ४३) इति बाहुलकः कन् । शाकम् ॥

शाकविशेषमाह —

तण्डुलीयोऽपमारिषः ।

क्षीर० — ताडयति दोषांस्तण्डुलीयः । लघुतण्डुलाभबीजो वा । अपमृषत्यपमारिषः । आह च —

"तण्डुलीयक उद्दिष्ट*श्चण्डालो[2] तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो मेघनादो घन§स्वरः" ॥

टीका० — तण्डुलीयद्वयं खोडिआशाक इति ख्याते ॥

विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥ १३६ ॥

क्षीर० — लाङ्गली इयं पूर्वोक्तापि शाकत्वादिहोपात्ता ॥

टीका० — विशल्यापञ्चकमग्निशिखायाम् ।

"तिन्दुकाकारपत्रस्तु विटपोऽग्निशिखा मता"

इत्यस्या रूपम् ॥

स्याद् वृष्यगन्धा[3] छगलाण्ड्यावेगी वृद्धदारकः ।
जुङ्गः

क्षीर० — वृष्यवद् गन्धयति वृष्यगन्धा । ऋक्षगन्धेति च पाठभेदः । छगलस्येवाण्डान्यस्थीन्यस्याः, छगलाण्डी । आवेगी वृष्यत्वात् । उद्वे-

---

१. 'र्ते' क. ख. पाठः. २. 'ता' ख. पाठः. ३. 'ऋक्षग', ४. 'ऋक्षव' क. ग. घ. पाठः. ५. 'वृष्यग' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'स्तण्डुलस्तण्डुलीयकः । ', § 'स्वनः' इति धन्वन्तरिः ।

जको वा । वृद्धं वृद्धत्वं दारयति वृद्धदारकः । वृद्धं दारकीकुरुते वा । जुङ्गति वृङ्क्ते दोषान् जुङ्गः । 'जुगि वर्जने' । आह च —

"वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णवालुकः ।
*अन्तःकोरकपुष्पी स्या†दजाण्डीछगलाण्ड्यपि ॥"

ऋयर्थे वृष्यगन्धा, वद्धदारकः पिण्डालकं विदारी च ॥

टीका० — ऋक्षगन्धापञ्चकं वृद्धदारके । छगलान्त्री आवेगीति च-च्छेदः । जुङ्गश्चवर्गादिः ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयःस्था सोमवल्लरी ॥ १३७॥

क्षीर० — ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्याक्षी मत्स्याक्षिपुष्पा । वयसः स्थैर्यकृत् । ऋयर्थे सोमवल्ली, वाकुची गुडूची ब्राह्मी च ॥

टीका० — ब्राह्मीचतुष्कं सोमलतायाम् । ब्राह्मीशाक इति केचित् ।

"ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याक्षी ब्रह्मी तत् सोमवल्लरी"

इति शब्दार्णवः । अतो ह्रस्वादिरपि । ब्रह्मी ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

क्षीर० — हिमावती हिमवज्जातत्वात् । आह च —

"क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी ¶पटुपर्णी च ‡कर्शनी ।
तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ।
§स्वर्णक्षीरा स्वर्णवती सुवर्णक्षीरिकापि च ॥"

---

१. 'र्शि'

---

* 'वृद्धः कोटरपु', † दजान्त्री छगलान्त्र्यपि', ¶ 'कटु', ‡ 'घर्षिणी', § 'सर्वक्षीरी स्वर्णदुग्धा सु' इति धन्वन्तरिः ।

ऽयर्थे हैमवती, *हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥

टीका० — पटुपर्णीचतुष्कं स्वर्णक्षीरिकायाम् । अमरावतीवद्धिमावती ।

"हेमपीतं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा"

इत्यस्या रूपम् ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

क्षीर० — हयपुच्छाकृतिः । कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । महासहेति मुद्गपर्यायः । सहाया भिन्नेयम् । आह च —

"माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा ।
आर्द्रमाषा सिंह‡वृन्ता मांसमाषाश्वपुच्छिका" ॥

टीका० — हयपुच्छीचतुष्कं माषपर्ण्याम् । अम्लानेऽपि महासहोक्ता ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

क्षीर० — तुण्डिकेरी ओष्ठोपमफलत्वाद् बिम्बामिव बिम्बी । आह च —

"बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा ।
ओष्ठोपमफला §गोह्ला[1] पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥"

द्वयर्थे तुण्डिकेरी, बिम्बी कार्पासी च ॥

टीका० — तुण्डिकेरीचतुष्कं तेलाकोच[2] इति ख्याते ॥

बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

---

1. 'गोष्ठा पी' ख., 'गोणा पी' ग. घ. पाठः. २. 'ल' झ. ञ. पाठः.

---

* 'सीहुण्डः ह', ‡ 'विन्ना मांस मासाश्व', § 'गोह्ला पी' इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर० — बर्बरा कुटिलह्रस्वकेशाभा । अत एव कबरी । आह च—

"अजगन्धा खरपुष्पा बस्तगन्धा*मगन्धिका ।
†कबरी बर्बरा गन्धा तुङ्गी ‡पीतमयूरकः ॥"

टीका० — बर्बरापञ्चकं [1]बार्वारीति ख्याते शाके ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।

क्षीर० — रसयते रास्ना । आह च—

"रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसनी रसा"

ऽयर्थे सुवहा, रास्ना शेफालिका नाकुली च ॥

टीका० — एलापर्णीचतुष्कमेलापर्णीति ख्यातायाम् । इयं क्षुद्राम्लफला । नाकुल्यां रास्नोक्ता ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥

क्षीर० — चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति चाङ्गेरी । चुक्रन्ते व्यथन्तेऽस्याश्चुक्रिका । अम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठा । अम्लेन लुनात्यम्ललोणिका । अपभ्रष्टोऽयम् । आह च—

"क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका" ।

ऽयर्थे अम्बष्ठा, पाठा माचिका चाङ्गेरी च । तथा चुक्रिका, अम्लिका चाङ्गेरी षण्डाकी चेति ॥

टीका० — [2]चाङ्गेरीपञ्चकं [3]विरोलीति ख्यातायाम् ॥

---

१. 'बार्वारप' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'ला' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'रेगर्ली' ङ. छ. पाठः.

---

* 'विगन्धिका', † 'कार्वा ब', ‡ 'पुनैमयूरिका ।' इति धन्वन्तरिः ।

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

क्षीर० — आह च —

"*चुक्रोऽम्लवेतसो भीमो रसालो§ऽम्बिलवेतसः ।
रक्त+स्रावो वेत¶सालः शतवेधी च §वेधकः ॥"

त्र्यर्थे चुक्रकः, वृक्षाम्लोऽम्लवेतसश्चुक्रश्च । तथा सहस्रवेधी, अम्लवेतसो हिङ्गुः कस्तूरी च ॥

टीका० — सहस्रवेधीचतुष्कमम्लवेतसे शुक्र इति ख्याते । सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधी । ताच्छीलिको णिनिः एवं शतवेधी ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरीत्यपि ॥ १४१ ॥

क्षीर० — नमस्कारी अञ्जलिरूपपत्रत्वात् । गण्डेषु ग्रन्थिषु कृष्णा गण्डकाली । समान्यङ्गान्यस्याः समङ्गा । खदिरी कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात् । आह च —

"रक्तपादी शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका ।
नमस्कारी †गण्डकाली राम्ना खदिरिकेत्यपि" ॥

टीका० — नमस्कारीचतुष्कं खइरीति ख्याते शाके ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुःस्रवा ।

क्षीर० — जीवन्त्यनया जीवन्ती । आह च —

"जीवन्ती जीवनीया च ‡जीवा जीवनवर्धनी ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥"

१. 'क' ग. पाठः. २. 'काकसूर्चा च' क.ग., ३, ४. 'बदरी', ५. 'बदरि' ख. पाठः.

* 'अम्लोऽम्ल', § 'म्लो वीरवे', + 'स्रावी', ¶ 'साम्लः', § 'भेदकः', † 'गन्धकारी स्पर्शसंकोचपर्णिका ॥', ‡ 'जीवनी जवव' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— जीवन्ती(पञ्चकं? षट्कं) जीवन्तीति[1] ख्यातायाम् । इयं च पवनालप्रख्यच्छविः । मधुः स्त्रीलिङ्गा ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

क्षीर०— कूर्चे शीर्षोऽस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गाभः । जीवयति जीवकः । जीवतीति वा दीर्घायुष्ट्वात् । आह च—

"जीवकः शृङ्गकः †सर्जो[2] दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः ।
ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदश्चिरजीव्यपि" ॥

टीका०— कूर्चशीर्षपञ्चकमष्टवर्गपठिते जीवके । ह्रस्वाङ्गेतिच्छेदः ॥

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

क्षीर०— किरातदेशे भवस्तिक्तरसः किराततिक्तः । अनार्यः किरातः । आह च—

"किराततिक्तको हैमः §काण्डतिक्तः किरातकः ।
भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः" ॥

टीका०— किराततिक्तत्रयं चिरायित[3] इति ख्याते । किरातदेशजस्तिक्तः किराततिक्तः । अनार्या म्लेच्छाः, तेषां तिक्तोऽनार्यतिक्तः ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ॥ १४३ ॥

क्षीर०— सपति समवैति सप्तला । सातं सुखं लाति सातला । भूरयः फेनाभा बिन्दवोऽस्या भूरिफेना । चर्मेव कसति वर्धते चर्मकसा ।

---

१. 'न्त्येव ख्या' क. ख. च. पाठः. २. 'र्गो' ख. पाठः. ३. 'चरायिक इ' ख. पाठः.

---

† 'क्ष्वेडो दी', § 'काण्डास्तिक्तः', इति धन्वन्तरिः ।

चर्मकषेत्येके। आह च—

"सातला सप्तला सारी *बिन्दुला विमलामला।
बहुफेना चर्मकसा फेनादीप्ता $सनालिका॥"

टीका०— सप्तलापञ्चकं पाश्चात्ये सप्तलाख्ये गन्धद्रव्ये। चर्मघासस्य नामेत्यन्यः। चर्मकषा मूर्धन्यषा॥

वायसोली स्वादुरसा वयःस्था

क्षीर०— वायसवद्वलीयते वायसोली काकोल्याख्या। काये तिष्ठतीति कायस्था विज्ञाने। आह च—

"काकोली मधुरा शुक्ला क्षीरा ध्वाङ्क्षोडिका मता।
†कायस्था स्वादुमांसी च वायसोली च ‡कायिका॥"

द्व्यर्थे स्वादुरसा, **पृथ्वीका शतावरी काकोली च॥

टीका०— वायसोलीत्रयमष्टवर्गपठितकाकोल्याम्॥

अथ मकूलकः।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि॥ १४४॥

क्षीर०— मङ्क्यते चित्रत्वान्मकूलकः। नियतः कुम्भो निकुम्भः। दन्ताभा दाम्यन्त्यनया दोषा वा दन्ती। आह च—

"¶दन्तशीघ्रा निकुम्भा स्यादुपचित्रा मकूलकः।
तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च §घुणप्रिया॥"

द्व्यर्थे प्रत्यक्श्रेणी, द्रवन्ती दन्ती च॥

---

* 'विदुला', $ 'मरालि', † 'वयःस्था', ‡ 'कर्णिका', ** 'मृद्वीका', ¶ 'दन्ती', § 'गुण' इति धन्वन्तरिः।

टीका०— मुकूलकपञ्चकं दन्तिमूले ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यमानिका ।

क्षीर०— अजवन्मोदो गन्धो यस्या अजमोदा । ब्रह्मदर्भा । यच्छत्यग्निमान्द्यं यमानिका । इयमशाके पूर्वोक्तापीह शाकत्वात् पुनरुक्ता । यवानीं मत्वा ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । आह च—

"यवानी दीप्यको दीप्यो यवासाह्वयनामकः ।
यमानिकोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपनी" ॥

पूर्वोक्ता हि खराश्वैवाजमोदा ब्रह्मकुशा च । तथाच वैद्याः—

"अजमोदा ब्रह्मकुशा खराश्वा चोलमर्कटः ।
पल्लीमोदा बस्तमोदा सैव हस्तिमयूरकः" ॥

टीका०— अजमोदाचतुष्कं यवानिकायां । द्विविधा यवानी । एका गन्धद्रव्यम् । अपरा क्षेत्रयवानी च । अविशेषादुभयोरिदमिष्यते । दुष्टो यवो यवानी । 'इन्द्रवरुण—' (४. १. ४९) इत्यादिना 'यवाद् दोषे' (वा०४. १. ४९) इति वचनाद् ङीपानुकौ ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

क्षीर०— पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । यतः पद्मवर्णं लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान् । यदाह—

"मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् ।
काश्मीरं पुष्करजटाचीरं तत् ‡पद्मवर्णकम्" ॥

१. 'धू' घ. च. पाठः. २. 'यमातिशाके पू' ग. घ. ङ. पाठः.

‡ 'फलपत्रकम्' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — पौष्करे मूले पुष्करमूल इति वणिजां ख्याते पौष्करत्रयम् ॥

अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

क्षीर० — अत्यर्थं[1] चरति व्याप्नोतीत्यतिचरा । पद्माभा च । चरति चारटी । आह च —

"पद्मचारिण्यतिचरा पद्मा पद्मवतीति[2] च ।
चारटी[3] गन्धमूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा*सुपुष्पिका ॥"

व्यथे अव्यथा, हरीतकी महाश्रमणी पद्मचारिणी च ॥

टीका० — अव्यथापञ्चकं पद्मचारिण्यामुत्तरापथख्यातायाम् । चारटीति । चरेर्ण्यन्तात् 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२) । 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४. १. ४१) इति ङीप् ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि[4] ॥ १४६ ॥

क्षीर० — कम्पिल्यदेशे भवः काम्पिल्यः । चन्द्रो ह्लादनात्, क्षैण्याद्वा[5] । रेचनीति सभ्यः पाठः । यदाह —

"‡काम्पिल्यकोऽथ रक्ताङ्गो रेची रेचनकस्तथा ।
¶चरको लोहिताङ्गश्च §कर्कशो रक्तचूर्णकः ॥"

इन्दुः —

"कर्कशाख्यः करम्भः स्यात् स काम्पिल्यः पटोदकः" ॥

टीका० — काम्पिल्यपञ्चकं शुण्डारोपणीति[6] ख्यातायाम् । अस्याश्च वल्कलचूर्णं सिन्दूरवद् रक्तम् । अतोऽसौ रक्ताङ्गो रक्तचूर्णश्च । कम्पिल्लशब्दाद्

---

१. 'न्तं' ख. पाठः. २. 'चरा ।' ३. 'णी' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'रे' ख. पाठः. ५. 'षैकनी' ख. पाठः. ६. 'गु' ज. पाठः.

---

* 'सुपुष्पिका ।', ‡ 'कम्पिल्लको', ¶ 'रञ्जनो लो', § 'कम्पिल्लो र' इति धन्वन्तरिः ।

'वुञ्छण'दिना सङ्काशादिपाठाद् ण्यः। काम्पिल्यः॥

प्रपुन्नाटस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः।

पद्माट उरणाक्षश्च

क्षीर०—प्रपुनाति, पुनरटति वा प्रपुन्नाटः। एडवन्मेषाक्षत्वाद्[1] गज्यते शब्द्यते एडगजः। चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृद्राति चक्रमर्दकः। पद्मवदटति पद्माटः। उरणवन्मेषवदक्षीण्यस्य उरणाक्षः। यद् वैद्याः[2]—

"चक्रमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुन्नाटश्च नामतः।
एकरेणो दद्रुहरो मेषाक्ष्येडगजश्च सः" ॥

टीका०—प्रपुन्नाटषट्कमेडघ्न्याम्[3]। प्रपुन्नाट एकनकार इति केचित्। कृमिघ्नवद् दद्रुघ्नः। इको ह्रस्वादिसूत्रेण पूर्वपदह्रस्वत्वम्। चक्राकारतया चक्रं[4] दद्रूः। तन्मर्दनाच्चक्रमर्दकः। उरणाख्यो मेषनामा॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः॥ १४७॥

क्षीर०—पिपर्ति धातून् पलाण्डुः॥

टीका०—पलाण्डुद्वयं पलाण्डौ। बाहुलकात् पलेराण्डुः। पलाण्डुः। शोभनं कन्दं मूलमस्येति सुकन्दः। ततः कन्॥

लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरिते

क्षीर०—तत्र नीले पलाण्डौ। लतार्को लतार्काख्यः। दुष्टो द्रुमोऽपवित्रत्वाद् दुर्द्रुमः। धन्वन्तरिस्त्वभेदेनाह—

"पलाण्डुर्यवनेष्टश्च सुकन्दो मुखदूषणः।
हरिणोऽन्यः पलाण्डुश्च लतार्को दुर्द्रुमश्च सः॥"

यत् सुश्रुतः—

---

१. 'इव मेषा' ख. पाठः.　२. 'इन्द्रायः' ख. पाठः.　३. 'घ्याम्।' ज. पाठः.
४. 'क्रम्। त' क. ख पाठः.

"लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।
हिरण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्का चापवारिता ॥
गृञ्जनो लवणेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ॥"

टीका० — लतार्कद्वयं हरितपलाण्डौ ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

क्षीर०— महदौषधं सर्वरोगजित्त्वात् । लसतिच्छिनत्ति रोगान् लशुनम् । गृज्यते कुत्सितं शब्द्यते गृञ्जनः । न रिष्यत्यरिष्टः । रसोनः पञ्चरसत्वात् । आह च —

"रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ।
महाकन्दो रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ॥"

महौषधगृञ्जनादीनामाकृतिभेदेऽपि रसाद्यैक्यादभेदं मन्यन्ते ॥

टीका०— महौषधषट्कं [2]रसाउण इति ख्याते । 'अश भोजने' । अशेर्लश्च' (उ० ३. ५७) इत्युनन् लशादेशः । लशुनम् । तालव्यवत् । अम्लरसेनोनो रसोनः । ततः स्वार्थिकः कः । गृञ्जनारिष्टे द्वे नामनी ॥

पुनर्नवा तु शोफघ्नी

क्षीर०— पुनर्नवो विशाखत्वात् । आह च —

"पुनर्नवो विशाखश्च कठिल्लः [4]‡सशिलाटकः ।
वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः ॥"

---

१. 'पताकद्व' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'सुराउ' ङ. छ., 'सराउ' घ., 'रत्साउ' च. पाठः. ३. 'म्री ॥' ज. पाठः. ४. 'ठि' ख. पाठः. ५. 'कुटिल्ल' ग. घ. ङ. पाठः.

---

‡ 'शशिवाटिका' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — पुनर्नवाद्वयं पुलिनेव इति ख्याते । पुनर्नवेति क्षुभ्नादिगणत्वाभावः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

क्षीर० — वितुद्यते वितुन्नं नाम शाकम् । निषीदन्त्यस्मिन् गुणाः सुनिषण्णकम् । आह च —

"शितिवार[*] स्वनवकः शल्या च सुनिषण्णकः ।"

शाकभेदोऽयम् । यदाहुः —

"पाठा शूका शटी शाकं वास्तुकः सुनिषण्णकम् ।

विबन्धघ्नमविस्रंसि वन्धोद्भेदि तु वास्तुकम्" ॥

टीका० — वितुन्नद्वयं गुरमुनीति ख्याते । भूम्यामलक्यां वितुन्नमुक्तम् । सुनिषण्णकमिति । 'सदिरप्रतेः' (८. ३. ६६) इति धातुसकारे षत्वम् ॥

स्याद् धातकः शीतलोऽपराजिताशनपर्ण्यपि ॥ १४९॥

क्षीर० — शीतलधातक इत्येका संज्ञा । यद् धन्वन्तरिः — 'गुणवर्णकः शीतलधातक' इत्याह । अपराजिता शीतलधातकः । द्व्यर्थेषु च अपराजिता, शीतलधातको गिरिकर्णिका च इति ॥

टीका० — धातकचतुष्कमसनपर्णिकायाम् । इयं चासनपत्रसमाना ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

क्षीर० — कटत्यावृणोति कटभी । पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मत्यग्न्याभत्वात् । लता दूरप्रसारात् । आह च —

---

१. 'न इ' च. पाठः. २. 'सुपत्रः श' ग. ङ., 'न' घ. पाठः. ३. 'शु' ख. पाठः. ४. 'दकवा' घ. पाठः. ५. 'गुणप' घ. पाठः. ६. 'पर्णा शी' घ, 'पर्णशी' क. ख. पाठः. ७. 'प' घ. पाठः. ८ 'रणा ।' ख. पाठः.

---

* 'रः सूचिपत्रः सूक्ष्मपत्रः सु'. 'धातको पि' इति धन्वन्तरिः ।

"ज्योतिष्मती तु कटभी स्यात् सुवर्णलतेति च ।
‡सज्योतिष्काग्निभासा च लवणोक्ता तु §दुर्दिना ॥"

ञ्यर्थे (लता), प्रियङ्गुः शारिवा ज्योतिष्मतीति च । त्र्यर्थे पारावतपदी, ज्योतिष्मती काकजङ्घा च ॥

टीका० — पारावताङ्घ्रिपञ्चकं ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

"जीवन्ती पीततैला च चन्द्रलेख्या च सोच्यते"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात् त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

क्षीर० — वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह च —

"त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका ।
*बलभद्रा बला देवा वार्षिकं गिरिसनुजम्" ॥

टीका० — वार्षिकचतुष्कं त्रायमाणेति ख्यातायाम् ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ।

क्षीर० — वाराही वराहक्रान्ता । अत एव घृष्टिर्घर्षणात् । ञ्यर्थे बदरा, सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च ॥

टीका० — विष्वक्सेनप्रियाचतुष्कं वाराह्याम् । वराहकान्तायामिति केचित् ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

क्षीर० — मर्कति सम्पृच्यते मार्कवः । भृङ्गवद् राजते, भृङ्गवद् रञ्जयति वा कृष्णीकरोति भृङ्गराजः । भृङ्गरजोऽपि । आह च —

---

1. 'गृ' क. ख. पाठः. २. 'हाक्रान्ता' घ. ङ. छ., 'हक्रान्ता' क. ख. च. पाठः.

---

‡ 'ज्योतिष्कायाग्नि', § 'दुर्जना', * 'बलदेवा बलभद्रा वार्षि', इति धन्वन्तरिः ।

"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
* अङ्गारकस्त्वेकरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः" ॥

टीका० — मार्कवद्वयं भृङ्गराजे ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

क्षीर० — काकवन्माचयति वर्णेन सम्पृच्यते काकमाची । अत एव वायसी । कालमाच्यपि । आह च —

"काकमाची §ध्वान्तमाची ‡काकमाह्वा च वायसी" ॥

टीका० — काकमाचीद्वयं काकमायीति ख्यातायाम् ॥

शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।
अवाक्पुष्पी कारवी च

क्षीर० — शतपुष्पा बहुपुष्पा । सितच्छत्राभा । अवाञ्च्यधोमुखानि पुष्पाण्यस्या अवाक्पुष्पी । कारोरियं कारवी । कर्मण्या । आह च —

"शतपुष्पा मिसिर्घोषा †[1]माडका माधवी ¶सहा ।
अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता" ॥

टीका० — शतपुष्पासप्तकं स[2]वुप्येति ख्याते शाके । केचिदवाक्पुष्पीद्वयं हेठामुण्डीति ख्यातायां वदन्ति । 'पाककर्णपर्ण — '(४. १. ६४) इत्यादिना ङीप् । अवाक्पुष्पी ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटम्भरा राजबला भद्रबलेति च ।

क्षीर० — सरति वातसङ्कोचो[3] न प्रवर्तते, दूरमनया सरणा । स-

---

१. 'साधका' ख. पाठः. २. 'लु' ङ. पाठः. ३. 'चनचव' ख. पाठः.

---

* 'भृङ्गारको भृङ्गरेणुभृङ्गा', § 'ध्वाङ्क्षमा', ‡ 'काकाह्वा चैव वा', † 'पीतिका', ¶ 'शिफा ।' इति धन्वन्तरिः ।

रणीति युक्तः पाठः। कटं बिभर्ति कटम्भरा। राजरूपा मुख्या बला बलकृत्। आह च —

"प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा।
चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका"॥

टीका० — सरणापञ्चकं [1]भादालीति ख्यातायाम्॥

जनी जनूका जननी जन्तुकृच्चक्रवर्तिनी॥ १५३॥
संस्पर्शा

क्षीर० — जायतेऽस्या जन्तुः जनी। जनूं करोति जनूका, जननी च। सम्यक् स्पर्शोऽस्याः संस्पर्शा। आह च —

"*जनूकारा च जनुकृज्जननी जन्तुकारिका।
संस्पर्शा च जनी चैव जनूका चक्रवर्तिनी"॥

टीका० — जनीषट्कं जनीत्येव ख्याते सुगन्धिद्रव्ये॥

अथ षटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि।

कच्छूरोऽपि पलाशोऽपि

क्षीर० — षड्ग्रन्थिकैकदेशः षटीति मूर्धन्यादिमाहुः। पलाशाः सन्त्यस्य पलाशः। आह च —

"‡षटी षडी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका।
सुगन्धमूला गन्धाली §सुगन्धा सुव्रता वधूः॥"

कस्यचित् सम्मतः शटीति। कच्छूरस्य षटीत्वं, षट्याः कच्छूरत्वं चेतीह कच्छूरोपादानम्। अर्थे षटी, गन्धपलाशः कच्छूर इति॥

---

१. 'भ' ङ. छ., 'भादार्गी' घ. पाठः

---

* जन्तुकारी जन्तुकृष्णा जतुका रञ्जनी स्मृता। जननी चैव संहर्षा जन्तुका च',
‡ 'सटी सडी प', § 'षड्गन्धा' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — शटीपञ्चकं शट्याम्। 'सती गन्धशटी शटी' इति रभसः। शुणीशटीशरदशोक'[1] इति शभेदः। कच्चूरो दीर्घवच्चवर्गीयमध्यः॥

कारवेल्लः कटिल्लकः॥ १५४॥

सुषवी च

क्षीर० — कारेण वेल्लति कारवेल्लः। कटिं लाति कटिल्लकः। कटत्यावृणोति वा। सुष्ठु सूयते सुषवी॥

टीका० — कारवेलत्रयं करवेल[2] इति ख्याते। सुशवीति[3]। 'शर्व गतौ'। तालव्यादिः। अच्। एतच्चोपाध्यायसर्वस्वे दामोदरेणोक्तम्॥

अथ कुलकः पटोलस्तिक्तकः पटुः।

क्षीर० — कोलति संस्त्यायति कुलकः। कुत्सितं लक्यते* स्वाद्यते वा। पटति सरत्वात् पटोलः। तिक्तो रसेन। पटुर्देहपटुत्वकृत्। लवणानुसर इत्येके। आह च —

"पटोलः कुलकस्तिक्तः पटुकः कर्कशच्छदः"॥

टीका० — कुलकचतुष्कं पटोले। 'अट पट गतौ'। '$कपिकलिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' (उ० १. ६९)। पटोलः॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

क्षीर० — कौ ऊष्माणमण्डयति, कुत्सित ऊष्मा अण्डे बीजेऽस्य[6] वा पित्तकारित्वात् कूश्माण्डः। कुष्यते वा करोति वा तृप्तिं कर्कश्चासावियर्ति आरुः वस्तिशोधन(स ? क)रत्वात् कर्कारुः॥

---

१. 'कोश' इ' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'वि' ख. झ., 'विल्ल इ' घ., 'फल' ज. पाठः. ३. 'वी' ज. पाठः. ४. 'च' ख. ज. पाठः. ५. 'न्धि' क. ज. झ. पाठः. ६. 'ण्डेषु बीजेष्वस्य' ख. पाठः.

---

* सल्लकशब्देऽपि लकधातुरुक्तः। स तु मृग्यः। † 'कः प्रोक्तः पाण्डुकः' इति धन्वन्तरिः। $ 'कपिगडि' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० — कूश्माण्डद्वयं कूष्माण्डे ॥

एर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

क्षीर० — आ ईर्यते एर्वारुः । कटुचिर्भिटी । 'उर्वारुकमिव बन्धनाद्' इति श्रुतेरुर्वारुः । स्वादुचिर्भिटीमाहुः । हस्वः कर्कः कर्कटी । ग्रामटीवल्लौकिकष्टप्रत्ययः ॥

टीका० — उर्वारुद्वयं कर्कट्याम् ।

"उर्वारुरिति ह्रस्वोऽयंमु(रं ? रु) बीजं प्रचक्षते ।
आरुश्चारुरिति स्मृत्या उर्वारुरिति कथ्यते ॥"

इति धातुपारायणम् । 'उन्मत्तो धुत्तूरः उर्वारुः कर्कटी स्याद्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोशः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

क्षीर० — इष्यते इक्ष्वाकुः । क्षत्रियधनत्वात् । कटुका तुम्बी 'तुबि अर्दने' । आह च —

"कटुका *फलिनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा ।
इक्ष्वाकुः क्षत्रिय†धनास्तिक्तबीजो महा‡बलः" ॥

टीका० — इक्ष्वाकुद्वयं तितिलाबू इति ख्यातायाम् ॥

तुम्ब्यलाबूरुभे समे ।

क्षीर० — न लम्ब्यतेऽलाबूः । कांक्षा नञ् । न लाति वान्तर्जलम् इति स्त्रीत्वेनार्थितोऽपि समे । अत्रेन्द्राद्याः —

१. 'द्व', २. 'द्व' ख. पाठः. ३. 'यं गुरं' घ. ङ. छ., 'यमिरं' क. ख. ज. पाठः. ४. 'गु', ५. 'स्तू' क. ख. पाठः. ६. 'तिलबू' च., 'तिलम्बू इ' घ. पाठः. ७. 'अल्पार्थे न' ख. पाठः. ८. 'नापि' ख. पाठः.

* 'लाम्बुनी', † 'वरा तिक्त', ‡ 'फला' इति धन्वन्तरिः ।

"अलाबूस्तुम्बुकः प्रोक्तो लेजालाबूरलाबुनी।
भक्षालाबुर्महातुम्बूः" ॥

टीका० — तुम्बीद्वयमलाब्वाम्। तुम्बी। 'तुबि तुबि अर्दने'। पचादिगौरादी। 'नञि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १. ९०) इति ऊः। अलाबूः। ह्रस्वादिदीर्घान्ता। आङ्पूर्वा दीर्घादिरिति कलापाः॥

चित्रा गवाक्षी गोतुम्बी

क्षीर०— गोतुम्बापभ्रंशोऽयम्। गवाक्षीत्वात्। आह च—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी ‡द्राक्षा इन्द्रवारुर्विषादिनी।
गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि॥"

अर्थे चित्रा, *विशाला द्रवन्ती चेति। विशालायाश्चित्रात्वाद् भ्रान्तोऽत्र ग्रन्थकृत्। गवाक्षीविशेषोऽपि वा विशालेति न दोषः॥

टीका० — चित्रात्रयं गोतुम्बायाम्॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

क्षीर०— विशाला महाफलत्वात्। इन्द्रवदक्षैर्वृणोति इन्द्रवारुणी। आह च—

"अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला।
आत्मरक्षा चित्रफला †थबुसी त्रपुसी च सा"॥

---

१ 'जलला' ख. पाठः. २. 'बू', ३. 'म्बा' ख. पाठः. ४. 'र्वाद् दी' क. ख. घ. ङ. छ. ज. पाठः. ५. 'षो वा' ख., 'पोऽपि न वा वि' ग. घ. पाठः. ६. 'तुम्बिनी त्र' ख. पाठः.

---

‡ 'न्द्राह्वाथेन्द्रवारुर्मृगादनी', * 'इन्द्रवारुणी बृहद्दन्ती', † 'त्रपुसी त्रपुसा च सा' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — विशालाद्वयं गोरक्षकर्कट्याम् ॥

अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः

क्षीर० — सु ऊर्यते प्रेर्यते सूरणः । कन्दति त्विष्यते कन्दो मूलविशेषः ॥

टीका० — अर्शोघ्नत्रय मोल्ल इति ख्याते ॥

गण्डीरो[1] ना समष्ठिला ।

क्षीर० — गण्डी सृक्कणी ईरयति गण्डीरः । पुंसि । सम्यगस्थीनि लाति समष्ठिला । साण्डत्वात् । समष्ठिला च शाकम् । यन्माला — 'गण्डीरो ना समष्ठीला' ॥

टीका० — गण्डीरद्वयं शुण्ठीआ इति ख्याते शाके ॥

कलम्ब्यपोदका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १८७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युः

क्षीर० — कं[3] लम्बतेऽस्याः कलम्बी । अपगतोदका जाङ्गलत्वाद् अपोदका । मत्स्यकालीति धन्वन्तरिसंज्ञितम् । मूलकत्वादुपदंशत्वे ह्यस्य शाकत्वम् । 'यो ह्युभयोर्भवति, लभते सोऽन्यतरव्यपदेश'मिति । हिलाद् वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका । वसन्त्यस्मिन् गुणा वास्तुकं *(शाकभेदाः स्युः?) क्षारपत्राख्यम् । कलम्ब्याद्याः पञ्चैते शाकप्रकाराः । 'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य वा । यन्माला —

१. 'मौ' ख. घ. ङ. छ. पाठः. २. 'रस्तु स' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'क' ग. घ ङ. पाठः. ४. 'मनुप, ५. 'प्य' क. ग. घ. ङ. पाठः.

* धनूरेखान्तर्गतं 'पञ्चैते' इत्यतः परं पाठ्यम् इति भाति ।

"मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्यपोदका ।
चाङ्गेरी हिममोचा च कलम्बी शाकजातयः" ॥

टीका० — कलम्ब्यादयः पञ्च प्रत्येकं स्वनामप्रसिद्धाः शाकविशेषाः । के जले लम्बत इति कलम्बी । पचादिर्गौरादी । उपशब्दोऽधिकार्थः । अधिकमुदकमस्या इत्युपोदिका । [1]चोव इति ख्याता । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६. ३. ५७) । वुन् । *[2]हि[3]लमोचा । हिलमञ्चीति ख्याता । मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूल रोहणे' । चुरादिः । पचाद्यच् । ततः 'स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्' (५. ४. ३) । वास्तुप्रभवत्वाद् वास्तुकम् । 'रम्या वास्तुकवास्तवस्तर्वैकिका' इति प्रयोगोऽपि । वस्तेरुलूकादित्वाद् ऊकञि वास्तूको दीर्घमध्योऽपीत्युणादिः ।

"पटोलपत्रवास्तूकं काकमाचीयवर्जनात्"

इति वैद्यकप्रयोगः ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।
सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

क्षीर०— दूरं वाति, दूर्व्यते पशुभिर्वा दूर्वा । *भृगोरियं भार्गवी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरप्रसरणात् । नीलदूर्वेयम् । यदाह —

"नीलदूर्वा स्मृता शष्पं शाद्वलं हरिता तथा ।
शतपर्वा $शातवीर्या शतवल्ल्य[‡]सिता लता ।
सहस्रवीर्यानन्ता च [6]§दुर्दना भार्गवी रुहा" ॥

१. 'पो' ज., 'वो' ख., 'चोन्' क., 'वोप इ' च., 'अपोथ इ' झ. पाठः. २, ३. 'भि' क. ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'यमिता इ' क., 'यकिता इ' ङ. छ. ज. पाठः. ५. 'पर्व्यसि' ख. पाठः. ६. 'वे' ख. पाठः.

* 'पदद्वयमिदं व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । $ 'शीत', ‡ 'पि शीतला ।' § 'दुर्मना' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—दूर्वाषट्कं दूर्वायाम् । दूर्वेति । 'उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । 'उपधायां च' (८. २. ७८) इति दीर्घः । शतं पर्वाण्यस्या इति शतपर्विका । 'शेषाद् विभाषा' (५. ४. १५४) इति कप् ।

"सहस्रवीर्यानन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

क्षीर०— गोरिव लोमान्यस्य गोलोमी । आह च—

"श्वेतदूर्वा च गोलोमी श्वेत*[1]गर्भा सिता लता" ।

नीलश्वेतयोः पर्यायविपर्ययोऽद्रे[2]ष्यः ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

क्षीर०— कुरून् देशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोऽम्बुधरत्वात् । मुस्यति खण्डयति रोगान् मुस्ता । लक्ष्ये त्रिलिङ्गः ॥

टीका० —गोलोमीचतुष्कं श्वेतदूर्वायाम् । कुरुविन्दचतुष्कं मुस्तके । मेघनामा मेघपर्यायसंज्ञकः ॥

स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा

क्षीर०—गुणैर्द्रान्ति रोगा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिरभेदेनाह—

"मुस्तमम्बुधरो मेघो घनो राजकशेरुकः ।
भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गाङ्गेयः कुरुविन्दकः" ॥

---

१. 'भर्गा सि' ख. पाठः. २. 'न्वे' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'दण्डा सि' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—भद्रमुस्तकद्वयं नागरमुस्तके ॥

चूडाला चक्रलोच्चटा ।

क्षीर०— उच्चटत्युपलमुच्चटा । चक्राङ्कोऽयम् ॥

टीका०— मृडालत्रयं उच्चडे इति ख्याते । अयमल्पपत्रस्तृणविशेषः ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

क्षीर०— वन्यते वंशः । त्वचि सारत्वात् त्वक्सारः । 'सृ स्थिरे' (३.३.१७) । घञ् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इति सप्तम्या वा अलुक् । कर्म इयर्ति कर्मारः । तृणानां ध्वज इव मुख्यः । यवाभं फलमस्य यवफलः । वेणते, वयति (वा) वातेन वेणुः । मा क्रियतेऽनेन मस्करः । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६.१.१५४) । तेजयति तेजनः । शर्थे तेजनः, शरो वेणुश्च ॥

टीका०—वंशदशकं वंशे । 'वृकृभृवमिकुभ्यः शन्' । वंशः । त्वगेव सारोऽस्येति त्वक्सारः । 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' (६. ३. ९) इत्यलुकि त्वचिसारः । शतपर्वा नान्तः । यव इव फलमस्येति यवफलः । 'अज गतिक्षेपणयोः' । *'अजिवृजिरीभ्यो निच्च' (उ० ३. ३८) इति करणे नुः । 'अजेर्व्यघञपोः' (२. ४. ५६) इति वीभावः । गुणः । (वेणुः) । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६. १. १५४) इति सुटा मस्करः । अपरं पातालवर्ग उक्तम् । 'तिज निशाने' । ल्युट् । तेजनः ॥

---

१. 'भृ' ज., 'भृटाल' च., 'भृढाल' झ. पाठः. २. 'ट' झ., 'ल' ज. पाठः. ३. 'अम' घ. ङ. छ., 'अघम' ज. पाठः. ४. 'शकन्' ज. 'शक्' च. झ. पाठः. ५. 'क्' क. पाठः. ६. 'वि' ङ. छ. पाठः.

---

* 'अजिवृरीभ्यो निच्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धुताः ॥ १६१ ॥

क्षीर०— कीति चकति कीचकः । कीचेति कायति वा ॥

टीका०— ये कीटादिभिः कृतरन्ध्रपङ्क्तयो वेणवः शब्दं कुर्वन्ति, ते कीचकाः ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

क्षीर०— ग्रथ्यते ग्रन्थिः । पर्वति पर्व । पिपर्ति परुः ॥

टीका०— ग्रन्थित्रयं ग्रन्थौ । एतच्च क्रमादागतम् । 'ग्रथ ग्रन्थ सन्दर्भे' । इः । ग्रन्थिः । पर्व नान्तम् । परुः सान्तम् । यस्तु रत्नकोशे पुंस्काण्डे पठ्यते —'मज्जा सारो ग्रन्थिः परुः परागः कुसुमरेणुः' इति स उदन्तः ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

क्षीर०— गुन्द्रो दर्भविशेषे रूढः । यदाहुः— 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' । तेजयति निशिनोति तेजनः । शृणाति पारुष्याच्छरः ॥

टीका०— गुर्म्फत्रयं शरे । शृणातेः पचाद्यच् । शरः ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

क्षीर०— नडत्यर्दति नडः । 'नल गन्धे' । धमनोऽन्तःसुषिरत्वात् । धमिः सौत्रः । यथा—'धाम्नो धातं काञ्चनस्येव राशिः'[1]। पोटेन संश्लेषेण गलति पोटगलः । आह च—

"नलो नटो नडश्चैव स च पोटगलः स्मृतः ।
धमनो नर्त*कश्चेति" ॥

---

१. 'म्भ' क. घ. झ. पाठः.

---

* 'को रन्ध्री' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— नडत्रयं नले ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

क्षीर०— काशते काशः कोकिलाक्षपर्यायः। इक्षुगन्धेत्येके। अ-र्थे पोटगलः, काशो नडश्च ॥

टीका०— काशत्रयं काशे। 'काशृ दीप्तौ'। तालव्यान्तः। पचाद्यच्। अपचयविवक्षायां गौरादित्वान्ङीष् काशीति च ॥

पुंभूम्नि तु बल्वजाः।

क्षीर०— बलन्ते बल्वजाः। तृणविशेषाः ॥

टीका०— बौल्ब[3] इति ख्याते बल्वजाः ॥

रसाल इक्षुः

क्षीर०— रस्यते रसालः। इष्यते इक्षुः ॥

टीका०— रसालद्वयमिक्षौ। आम्रे रसाल उक्तः। इष्यते सर्वैरिति इक्षुः। 'इषेः क्सुः' (उ० ३. १५८) ॥

तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकाद्यः ॥ १६३ ॥

क्षीर०— पुण्ड्रदेशजत्वात्, पौण्ड्रोऽपि। कान्तमूषमियर्ति[4] कान्तारकः। कान्तारका भोगा अस्य वा। आदिशब्दात् कोशकराद्याः। आह च—

---

१. 'वयवचि' च., 'पिच' ज. पाठः. २. 'र्मा' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'बाष्प इ' क., 'बाल्ल इ' ख., 'बव्ब इ' झ, 'बाल्व इ' ज. पाठः. ४. 'मीरयति का' क. ग. घ. ङ. पाठः.

"इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणु†निस्मृतिः ।
इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः ॥
अन्यः §कोशकरादिः स्यादिक्षुयोनीक्षु*पालिका ।
तथान्य इक्षुगन्धा स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः" ॥

टीका०— इक्षुविशेषे प्रत्येकं पुण्ड्र(क?)द्वयम् । आदिना कोशकारग्रहणम् ॥

स्याद् वीरणं वीरतरं

क्षीर०— वीरयते[1] वीरणम् । तृणभेदः ॥

टीका०— वीरणद्वयं वीयण इति ख्याते ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं

क्षीर०— अस्य वीरणस्य मूलम् । उश्यते काम्यते उशीरम् । अभयं रोगहृत्त्वात् । आह च —

"उशी$रममृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् ।
रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरण¶मूलिका" ॥

नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

क्षीर०— न द्यति नडदम् । अपारुष्यात् । नलति वा । अत एवामृणालमहिंस्रम् । जले आशेते जलाशयम् । शीतवीर्यत्वात्[2] । लाति दो-

१. 'ति', २. 'द्रा ।' ख. पाठः.

† 'निस्वनः', § 'करकशाली स्या', * 'वालिका' $ 'रं च मृ', ¶ 'मूलकम्' इति धन्वन्तरिः ।

षान् ला मज्जा सारोऽस्य लामज्जकम्। लघुगुणेन लीयते लघुलयम्। अवलीयते दाहोऽनेनावदाहम्। इष्टं कापथमस्याधोवातकृत्त्वादिष्टकापथम्। आह च—

"लामज्जकं *संरालं स्यादमृणालं लयं लघु।
इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम्"॥

द्व्यर्थेऽमृणालं, लामज्जकमुशीरं च। तथा सेव्यं, लामज्जकमुशीरं चेति। अवदाहमवदत्तमाहुः। तच्चोशीरं नलदम्। यदिन्दुः—'अवदत्तं रणप्रियम्'। ग्रन्थकृत्तु सेव्यामृणालयोर्नलदोशीरैकार्थत्वाद् भ्रान्तः॥

टीका०— उशीरदशकं वीरणमूले। 'वश कान्तौ'। 'वशः कित्' (उ० ४. ३१)। ईरन्। सम्प्रसारणम्। उशीरम्। 'बहुलवचनात् षत्वे मूर्धन्यषमपी'ति काचिदुणादिवृत्तिः। लघुलयं नामद्वयमिति केचित्। अवदाहमिष्टकापथमितिच्छेदः॥

नलादयस्तृणं

क्षीर०— तृणजातीया इत्यर्थः। तृण्यतेऽद्यते पशुभिस्तृणम्॥

टीका०— नलादयो नलकाशादिस्तृणजातिप्रभेदः॥

गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि॥ १६५॥

क्षीर०— गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ। गीर्यते गर्मुत्। श्यामं वर्णमकति श्यामाकः। प्रमुखशब्दान्नीवाराद्याः। तृणगर्मुती एकार्थे इत्येके॥

---

१. 'सु' ख. पाठः.　२. 'द्व' घ. पाठः.

---

* 'सनालं' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — न केवलमेते, गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि **तृणम्** । गिरतेः 'ग्रो मुट् च' (उ० १. १००) इति उतिप्रत्ययमुडागमाभ्यां गर्मुत् । कानासिडा इत्यस्य प्रसिद्धिः । मयण इति केचित् । 'श्यैङ् गतौ' । 'बलाकादयश्च' (उ० ३. १७५) इत्याकन्मुडागमौ । श्यामाकः ।

"तृणधान्यं तु नीवारः श्यामाकं श्यामको भवेत्"

इति शाश्वतः । प्रमुखशब्देन कोद्रवादीनां ग्रहणम् ॥

अस्त्री कुशः कुथो दर्भः पवित्रम्

क्षीर० — कौ शेते कुशः । कोथति कुथः । दृणाति पारुष्याद् दर्भः । दृभ्यते वा । पूयतेऽनेन पवित्रम् । 'सग्रन्थि पवित्रकम्' इति स्मृतिः ॥

टीका० — कुशचतुष्कं कुशे । वंशवत् कुशः । * 'दृदलिभ्यां भः' (उ० ३. १५२) । दर्भः । 'पुवः संज्ञायाम्' (३. २. १८५) इतीत्रः । पवित्रम् ॥

अथ कत्तृणम् ।

पौरं सौगन्धिकं ध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

क्षीर० — कुत्सितं तृणं कत्तृणम् । 'तृणे च जातौ' (६. ३. १०३) इति कोः कत् । पुरे भवं पौरम् । सुग(न्धि ? न्धः) प्रयोज(नं सुरभिः ? न-मस्य) । ध्यायते पशुभिर्ध्यामम् । धूसरवर्णं वा । देवैर्जग्धमिव जर्जरत्वात् । यत्र तत्र रोहति रौहिषम् । 'रुहेर्वृद्धिश्च'‡ दीचाम्' (उ० १. ५०) । आह च—

"कत्तृणं §शकलिर्भूरिर्भूतिकं रौहिषं नलम् ।

१. 'न्थिकं पवित्रम् इ' ख. पाठः.

* 'दृदलिभ्यां दः', ‡ 'श्च' इति मुद्रितोणादिपाठः । § 'सकलं भूतिर्भूतिदं रोहिषं तृणम् । ध्यामकं श्यामकं पौरं पाटलं देवदंशकम् ॥' इति धन्वन्तरिः ।

व्यापकं क्रामकं पौरं पुद्गलं देवजग्धकम् ॥"

त्र्यर्थे सौगन्धिकं, नीलपद्मं कत्तृणं गन्धपाषाणं च ॥

टीका०—कत्तृणषट्कं रामकर्पूराख्यतृणे। कुत्सितं तृणं कत्तृणम्। 'तृणे च जातौ' (६. ३. १०३) इति कोः कद्भावः। 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १. ५०) इति टिषच्। रौहिषम्।

"कत्तृणे रौहिषं क्लीबं पुल्लिङ्गो हरिणान्तरे"

इति मूर्धन्ये रभसः ॥

छत्रातिच्छत्रवालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणौ ।

क्षीर०—छत्राकारस्तृणविशेषश्छत्रा। अतिक्रान्तश्छत्रमतिच्छत्रः। छत्रातिच्छत्रमित्येके। पारुष्याद् वालं हन्ति वालघ्नः। मालारूपाणि तृणान्यत्र मालातृणकः। भुवस्तृणं भूस्तृणम्। पारस्करादित्वात् सुट्, भूरव्ययं वा। आह च—

*"भूस्तृणे रौहिणे भूतिर्भूतिको[1]ऽथ कुटुम्बकाः।
मालातृ‡णश्च वालघ्नश्छत्रातिच्छत्रकस्तथा" ॥

टीका०— छत्रातिच्छत्रद्वयं छत्राकारे सुगन्धाख्ये द्रव्ये। तदुक्तं—

"सुगन्धाख्यं च कटुकं छत्रातिच्छत्रकं तथा।
छत्रकार इति ख्यातो मूले छत्रेव चाकृतिः ॥"

इति।

"आतपत्रं मतं छत्रं छत्रा मधुरिका मता।
अतिच्छत्रोऽपिच्छत्रा स्याच्छत्रा धान्याकमप्यथ ॥"

---

१. 'रिकंथ' ग. घ. पाठः.

---

* 'भूतृणो रौहिषो भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बकः', ‡ 'णः प्रलम्बश्चच्छत्रोऽतिच्छ' इति धन्वन्तरिः।

इति रुद्रः । अतिच्छत्रेति पृथगपि । वालं केशं हन्तीति वालघ्नः । कृमिघ्नवत् । पृषोदरादित्वाद् षत्वम् । मालातृणकद्वयं [1]**गाडथेढ** इति ख्याते **इ[2]क्कतडपत्रसमाने** । रामकर्पूरं बहुपर्वकाण्डं कर्पूरगन्धि च । अतो भेदः । भूस्तृणमिति पारस्करादिः ॥

शष्पं बालतृणं घासो यवसं

क्षीर०— **शस्यते शष्पम्** । **'शसु हिंसायाम्'** । **बालं नवम्** । **घस्यतेऽद्यते घासः** । **यूयते यवसम्** ॥

टीका० — शष्पद्वयं **नवतृणे** । शष्पमिति । 'शसु हिंसायाम्' । *'खष्पशिष्पशष्पबाष्पपुष्पपर्परूपकूर्पशिल्पतल्पाः' (उ० ३. २८) इति पप्रत्ययः । अन्त्यस्य च षत्वम् । [3]एवं तालव्यादिरोष्ठ्योपधश्च । अमरमालायां तु पुंस्युक्तः । घासद्वयं **गवादीनामदनीये** । अदेः कर्मणि 'घञपोश्च' (२. ४. ३८) इति घस्लादेशः । घासः । यौतेर्वेतसवदसुन् । यवसः । द्वौ दन्त्यसौ । उणादौ यावसो वृद्धोऽपि दर्शितः ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

क्षीर०— **अर्ज्यतेऽर्जुनम्** । **'यवसं च तृणमर्जुनम्' इति भागुरिः** ॥

टीका० — तृणद्वयं **सामान्यतृणे** । तिण इति ख्याते इति केचित् । 'तृण अदने' । 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कर्मणि कः । तृणम् । 'अर्ज सर्ज अर्जने' । 'तृणाख्यायां ‡णित्' (उ० ३. ५९) इत्युनन् । अर्जुनम् ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

क्षीर०— **पाशादित्वाद् यः** ॥

---

१. 'गन्धथेढ इ' ज., 'गान्धथेश इ' घ., 'गान्धिघ्ने इ' ञ. पाठः. २. 'ककड' ख., 'क्कड' ञ. पाठः. ३. 'अयं ता' घ. ङ. छ. पाठः.

---

* 'खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः', ‡ 'चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० —तृणमेलके तृण्या । पाशादित्वाद् यः ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

क्षीर०— प्राग्वद् यः ॥

टीका०— नडसंहतौ नड्या ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

क्षीर०— तृणराजस्तृणद्रुममध्ये मुख्यत्वात् । तलति प्रतिष्ठति बहुमूलत्वात् तालः । भूमिपिशाचो देश्याम् ॥

टीका० —तृणराजद्वयं ताले । तृणराजनामेत्यर्थः । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' । घञ् । तालः ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १३८ ॥

क्षीर० —नालिकान् नालयुक्तान् पुष्पादीन् ईरयति नालिकेरः । हलाकारपत्रशाखत्वाल्लाङ्गली । तत्फलं वा ॥

टीका० —नालिकेरद्वयं नालिकेरे । 'नालिकेरजा जारकेलिना' इति विदग्धे गतप्रत्यागतम् । वासवदत्तायां तु—महावीरैरिव नारिकेलिधरैरुपवनपादपैः' उपशोभितम् इति सम्बन्धः । अथवा प्रथमो डकारः, द्वितीयो लकारः, तृतीयो रेफः । तथा च द्विरूपकोशः — 'नारिकेलादिषु त्रैधम्' इति । लाङ्गली नान्तः ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

क्षीर० —घुणन्ति भ्रमन्त्यनया घोण्टा । पवनेन पूगः । क्रामति क्रमुकः । गुवन्त्यनेन स्रंसकत्वाद् गुवाकः । खानि प्रीणाति खपुरः ॥

---

१. 'ज्यः ।', २., ३. 'कुः' क. ङ. घ. ज. झ. पाठः. ४. 'णयति' ख. पाठः.

टीका० — घोण्टापञ्चकं गुवाके । *'छापूञ्खलिभ्यः कित्' (उ० १. १२९) इति पुनातेर्गन्प्रत्ययः । पूगः । 'गुपू रक्षणे' । 'बलाकादयश्च' (उ० ३. १७९) इत्याकः, अन्तस्य च वत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । 'गुवागोऽपि[1] च गूवाक' इति तारपालः ॥

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

क्षीर० — अस्य पूगस्य फलम् । उद्गतो वेगोऽस्योद्वेगम् । ‡स्रंसकत्वात् ॥

टीका० — उद्वेगं फलमेव, न तरुः । 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' इति क्लीबत्वम् ॥

एते च

क्षीर० — पूगादयः शब्दाः फलवृत्तयोऽपि क्लीबे । 'फले लुक्' (४. ३. १६३) । घोण्टा तु 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४. ३. १६७) इति लुक् । 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति वृक्षे फले च स्त्रियाम् ॥

हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥ १६९½ ॥

क्षीर० — एते तालनालिकेरपूगास्त्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूराद्याश्चत्वारस्तृणप्रधाना वृक्षाः । ताली जात्यन्तरम् । एवं खर्जूरी

---

१. 'गूवाकोऽपि' ञ. पाठः.

---

* 'छापूखडिभ्यः कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः । ‡ 'पदादस्मादनन्तरं 'पूगादयः' इत्यादिव्याख्यावाक्यानि योजयित्वा 'एते च हिन्ताल' इति पठनीयं भाति ।

भूमिखर्जूरः । हिनोति वर्धते हिन्तालः । ख(र्जुरी ?र्जती)ति खर्जूरः । 'खर्ज व्यथने' । [1]केत्यते ज्ञायते गन्धेन केतकी । ताडयति ताडी ॥

इति वनौषधिवर्गः ॥

टीका० — एते तालनालिकेरगुवाकादयस्त्रयो हिन्तालसहिताश्चत्वारः । खर्जूरादयश्चत्वारः । एवमष्टौ तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते । 'खर्ज मार्जने' । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१) । खर्जूरः । [2]तैडेश्चौरादिकादच् । गौरादि ङीष् । [3]ताली । स्वल्पः खर्जूरः खर्जूरी । गौरादिः । इयं प्रसिद्धैव ॥

इति वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे

वनौषधिवर्गः ॥

अथ सिंहादिवर्गः ।

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

क्षीर० — हिनस्ति सिंहः । मृगाणां द्वीप्यादिशशान्तानामिन्द्रः । पञ्चास्यो विस्तृतास्यः । 'पाचि विस्तारवचने' । कर्मणि घञर्थे कः । मुखपादैर्योद्धृत्वाद्वा । हर्यक्षः कपिलाक्षः । अत एव हरिः । हरत्याकर्षति वा । कण्ठीरवो दे[4]श्याम् ॥

टीका० — सिंहषट्कं सिंहे । हिनस्ति मृगानिति सिंहः । 'तृह हिंसि हिंसायाम्' । पचादिः । पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्यासः । मृगाः पशवः, तेषामिन्द्रो राजा मृगेन्द्रः । विस्तृतमुखत्वात् पञ्चास्यः । 'पाचि विस्तारवचने' ।

---

१. 'कम्यते' ख. पाठः. २. 'न', ३. 'ना' ङ. छ. पाठः. ४. 'श्यः' घ. ङ. पाठः,

घञर्थे कः । हरिणी पिङ्गले अक्षिणी अस्येति हर्यक्षः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' (५. ४. ११३) इति समासान्तः षच् । के शिरसि सरतीति केसरः, सटा । तद्योगात् केसरी । अत इनिः । 'आपिङ्गललोलकेसरं रामबलम्' (स० १३. श्लो० ३१) इति भाषासमावेशे भट्टिः । हरति मृगानिति हरिः । §इः (उ० ४. १४०) इति इः ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

क्षीर०—शृणाति शार्दूलः । द्वौ वर्णावीयते, द्वीपोऽस्त्यस्य वा तन्निवासित्वाद् द्वीपी । व्याजिघ्रति व्याघ्रः । चित्रकायः पञ्चशिखश्च ॥

टीका०—शार्दूलत्रयं **व्याघ्रे** । शृणातीति शार्दूलः । 'शॄ हिंसायाम्' । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१) । 'कमेर्दुक् चे'त्यनुवर्तमाने शृणातेर्दीर्घश्च' इत्युलच् दुगागमो दीर्घश्च । द्वीपं चर्म, तद्योगाद् द्वीपी । अत इनिः । क्वचिद् व्याघ्रद्वीपिनोर्भेद उक्तः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति कः । 'द्वीपिव्याघ्रयोरल्पमहत्तया भेदः' इति चाणक्यटीकाकृतोक्तम् ॥

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

क्षीर०—तरं क्षिणोति मार्गं रुणद्धि तरक्षुः । अरण्यश्वा तरक्षुरित्येके । वृकोऽपि ॥

टीका०—तरक्षुद्वयं **स्वल्पव्याघ्रे** । अयं कुक्कुरप्रायो व्याघ्रपुच्छश्च । तरन् प्लवन् क्षिणोति हिनस्तीति तरक्षुः । 'तरिनम्योर्डुवः' इति बाहुलको डुः । मृगादनो नन्द्यादिः ॥

---

१. 'णो' ख. ग. पाठः. २. 'र्णौ पीय' ख. पाठः.

---

§ 'अच इः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

क्षीर०— वरमाहन्ति वराहः । सूयतेऽत्यर्थं सूकरः । घर्षति घृष्टिः । पीनत्वात् कोलः । 'कुल संस्त्याने' । पोत्रं मुखाग्रमस्य पोत्री । किरति क्ष्मां किरः । 'इगुपध—' (३. १. १३५) इति कः । केटति किटिः । 'किट गतौ' । 'क्रुड घनत्वे' । अस्मात् क्रोडः ।

"कुद्दालः (पुंसि) मुस्तादो दंष्ट्रास्त्रो मुखलाङ्गलः"

इति भुग्नः ॥

टीका०— वराहद्वादशकं **सूकरे** । वरमाहन्तीति वराहः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति डः । 'शुचः करः शूकरः' इति पृषोदरादित्वाद् धातुप्रदीपे तालव्य उक्तः । 'नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणीमण्डलः' इति वासवदत्तायां दन्त्यः ।

"तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्बशूकरपांशवः"

इति पुरुषोत्तमः । घर्षतीति घृष्टिः । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३. ३. १७४) इति कर्तरि क्तिच् । बदर्यां कोल उक्तः । पोत्रं सूकरमुखम् । तद्योगात् पोत्री । किरतीति किरः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५) । गिरिवत् किरिः । क्वचित् किटिरिति पाठः । सोऽपि 'इगुपधात् [१]किः' (उ० ४. १२१) इत्यनेन साधुरिति चान्द्राः । दंष्ट्रिघोणिनौ व्रीह्यादी । क्रोशतीति क्रोडः । पृषोदरादिः । कर्मण्यणि भूदारः ॥

कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।
मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

---

१ 'कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

क्षीर०— कम्पते चलति कपिः । प्लवैर्गच्छति प्लवङ्गः । 'गमेः सुपि खश्च डित्' । डे प्लवगः । 'गमश्च' (३. २. ४७) इति खचि प्लवङ्गमोऽपि । शाखासञ्चारी मृगः शाखामृगः । वलयो मुखेऽस्य वलीमुखः मृगयते मृगः । म्रियते मर्कटः, कुम्भकर्णनिर्गीर्यत्वात् । वा न रमते वानरः । पक्षे नरो वेति वा । चिकेति जानाति कीशः । कीशब्दमीष्टे वा । वने ओकोऽस्य वनौकाः । हरिर्नानार्थे । कृष्णमुखो गोलाङ्गूलः । कापेयं चापलादिकम् ॥

टीका०— कपिनवकं मर्कटे । चलस्वभावात् कपिः । '*अभिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४. १४५) इति किः । प्रवप्लवौ गतिविशेषौ । ताभ्यां गच्छतीति प्लवङ्गः[1] प्लवगः । प्रवङ्गः प्रवगश्च भुजङ्गभुजगवद्[2] व्युत्पद्यौ । शाखाप्रसक्तो मृगः शाखामृगः । शाकपार्थिवादिः । श्लथं चर्म वली । सा मुखेऽस्येति वलीमुखः । मर्केः सौत्राद् गत्यर्थात् 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२) मर्कटः । नर इव वानरः । वाशब्द इवार्थे । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । को वातः । तदपत्यं किः । स एवेशोऽस्येति कीशः । दिवौकोवद् वनौकाः ॥

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभालूकाः

क्षीर०— भल्लति हिनस्ति भल्लुकः । दीर्घमध्योऽपि । लक्ष्यं त्वत्र[3] —'दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनाम्' । ऋक्ष्णोति ऋक्षः । अच्छ आभिमुख्येन भल्लति अच्छभल्लः । अच्छेत्याभिमुख्यार्थोऽव्ययम् । भलति भालूकः । भाल्लूकोऽपि ॥

टीका० — भल्लूकचतुष्कं भाल्लूके[4] । 'भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु' ।

१. 'ङ्गमः प्रवङ्गमः । प्र' क. ख. पाठः. २. 'ङ्गमभुजङ्गव' क. ख. पाठः. ३. 'च— द' ङ. पाठः. ४. 'ल्ल' क. ख. घ. ङ. च. छ. पाठः.

* 'कुडिक........' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यूकञ् । 'उपधोपधत्वाद् वृद्ध्यभावः' इति धातुप्रदीपे भल्लूकोऽत्र(द्धौ ? द्धो)दीर्घमध्यो व्युत्पादितः । केचिच्छन्दोभङ्गभिया ह्रस्वमध्यमव्युत्पन्नं भल्लुकं पठन्ति । 'ऋषि गतौ' । 'ऋषेर्जातौ' (उ० ३. ६७) इति सः, किच्च । ऋक्षः । अच्छभल्लेति सङ्घातविगृहीतम् । तथा च हर्षचरिते—'अच्छभल्लचर्मनिर्मितेन भल्लीप्रायप्रभूते'त्यादि । 'अच्छौ निर्मलभल्लूकावि'त्यन्यः । 'भल्लौ भाल्लूकबाणौ स्तः' इति धरणिश्च । भाल्लूक इति । पूर्ववदूकञ् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः ।

"खड्गी गण्डी गण्डकः स्याद् ऋक्षभाल्लूक[2]भल्लुकाः"

इति विक्रमादित्यः ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

क्षीर०—गण्डति संहन्यते गण्डकः । खेडति भिनत्ति खड्गः । खड्गं शृङ्गमस्यास्ति खड्गी । वाध्रीणसो[4]ऽपि ॥

टीका०—गण्डकत्रयं गण्डके । 'गडि वदनैकदेशे' । कुन् । गण्डकः । अर्शआद्यचि खड्गः । अस्य शृङ्गं खड्गः । तद्योगात् खड्गी ॥

लुलापो[5] महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

क्षीर०—लुडति पङ्के लुलापः[6] । महति मह्यां शेते वा महिषः । महोऽपि । वाहं हयसमूहं द्वेष्टि वाहद्विषत् । 'द्विषोऽमित्रे' (३. २. १३१) इति शतृप्रत्ययः । वाहं द्विषन्नित्येके । घर्मार्तः कं जलमासरति कासारः । ईषत् सरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्दान्तैर्भाति सीरिभः कुटुम्बी, तस्यायं सैरिभः । रजस्वलोऽपि ॥

टीका०—लुलापपञ्चकं महिषे । अप्सु लुलतीति लुलापः । 'लुठ संश्लेषणे' । लुड इत्येके । वर्णदेशनायां पवर्गान्त उदाहृतः । इगुपधलक्षणः कः ।

१. 'लू' घ. ङ. छ. झ. पाठः. २ 'भल्लूक' झ. पाठः. ३. 'लू' ङ. छ. पाठः. ४. 'बाध्रण' ख., 'वाध्राण' घ. ङ. पाठः. ५. 'पो' ग. ङ. पाठः. ६. 'पः' ग. घ. ङ. पाठः.

लडयोरेकत्वस्मरणम् । पृषोदरादित्वादत्वम् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । 'मह पूजायाम्' । 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १. ४८) । महिषः । मूर्धन्यषः । वाहोऽश्वः । तस्य द्विषन् अरिः । वाहद्विषन् । के जले सरतीति कासरः । 'अन्येषामपि —' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । वर्णदेशनायां सैरिभो दन्त्यादौ पठितः ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

क्षीर० — शिनोति शिवा । शकुनावेदनी वा । सृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः । यच्छाश्वतः —

"शिवः कीलं शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा" ।

गां मिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगान् धुर्वति मृगधूर्तकः । असृगालाति सृगालः । सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्टा । फे इत्यव्यक्तं राति फेरुः । फेरवश्च । जमति जम्बुकः । †जम्बवश्च सर्वभक्षत्वात् । 'जमु अदने' । फेरुण्डोऽपि ॥

टीका० — शिवादशकं सृगाले । चतुष्पदजातीनां द्विलिङ्गतेति वक्ष्यति । तदपवादोऽयम् । शिवेति । सृगाल्यां सृगाले च शिवाशब्दः स्त्रियामित्यर्थः । भूरि अनन्ता मायास्येति भूरिमायः । गां मिनोतीति गोमायुः । गोः पूर्वो मायुर्गोमायुरित्यन्ये । 'कृवापा —' (उ० १. १) इत्यादिना उण् । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' (६. १. ५०) इत्यात्वम् । आतो युक् । मृगेषु वन्यपशुषु धूर्तकः मृगधूर्तकः ।

"शृगालो वञ्चके दैत्यविशेषे ‡म + लुं? स्त्रियाम्"

इति तालव्यादौ रभसः । "रणं सृगालीपरिगतमप्यसृगालीशोभितम्" इति कुमारे

१. 'पृ' क. ख. पाठः. २. कः । 'स' ख. पाठः. ३. 'थू' च. पाठः. ४. 'री' घ. ङ. छ. पाठः.

† 'जम्बूकश्च' इति भानुजिदीक्षितः । ‡ 'शृगालो वञ्चके दैत्यभेदे ना डमरे स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

चरिते दन्त्यादिः। 'वञ्चु कौटिल्ये'। ण्वुल्। वञ्चकः। क्रोष्टेति। 'क्रुश आह्वाने रोदने च'। सेतुवत् तुन्। तृज्वद्भावः। अनङादेशः। फे इति रवोऽस्य फेरवः॥

ओतुर्बिलालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक्।

क्षीर०—बिशन् आलात्याखून् बिलालः। बिलान्यलति पर्याप्नोति वा, बिलति भिनत्त्याखून् वा। बिट आलमस्य। अशुचित्वाद्वा। 'बिड आक्रोशे' अस्माद्वा। आखुभ्यो गृहं मार्ष्टि मार्जारः। वृषानाखून् दशति वृषदंशः। आखुभोजी॥

टीका०—ओतुपञ्चकं बिडाले। 'अव रक्षणे'। सेतुवत् तुन्। 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' (६. ४. २०) इति वकारस्योपधायाश्च ऊठ् आदेशः। गुणः। स्त्रियामप्योतुः। 'बिड आक्रोशे'। *'तमिबिडिमृणिविशिकुलकीलपञ्चिभ्यः' (उ० १. ११५) इति कालन्। 'मृजू शुद्धौ'। कजिमृजिभ्यां चित्' (उ० ३. १३७) इत्यारन्। 'मृजेर्वृद्धिः' (७. २. ११४) इति वृद्धिः। मार्जारः। वृषमाखुं दशतीति वृषदंशकः। कर्मण्यणन्तात् स्वार्थे कः। आखुभुग्। जान्तः॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे॥ ६॥

क्षीर०—जलेशयादन्ये बिलेशया गौधेयाः। अहेर्गोधायां जातो जात्यन्तरमित्येके। 'गोधाया ढ्रक्' (४. १. १२९)। 'आरगुदीचाम्' (४. १. १३०)। शुभ्रादित्वाद् ढक्॥

टीका०—गौधेरत्रयं स्थूलगोधिकात्मजे। 'गोधाया ढ्रक्' (४. १. १२९) इति ढ्रक्। ढस्य एयः। 'लोपो व्योर्वलि' (६. १. ६६) इति यकारलोपः।

---

१. 'ञ्च' ज., 'चु' क. पाठः. २. 'हिनस्त्याखू' ख. पाठः. ३. 'ञ्जि' ङ. ञ, 'ञ्चि' छ. पाठः. ४. 'पृ' घ. च. पाठः.

---

* 'तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

'यस्येति च' (६. ४. १४८) इत्याकारलोपः । गौधेरः । 'आरगुदीचाम्'(४. १. १३०) इत्यारक् । गौधारः । शुभ्रादित्वाद् ढक् । गौधेयः ॥

श्वावित् तु शल्यः

क्षीर — श्वानं विध्यति श्वावित् । 'नहिवृतिवृषि —' (६. ३. ११६) इति दीर्घः । शलति शल्यानि किरति वा शल्यको बिलेशयः ॥

टीका० — श्वाविद्द्वयं **सेज्जके**[1] । श्वानं विध्यतीति श्वावित् । धान्तः । तालव्यादिश्चे[2] । व्यधेः क्विप् । नहिवृति —' (६. ३. ११६) इत्यादिना दीर्घः । 'शल शल्ल आशुगमने' । सानसिधर्णस्यादिना यप्रत्ययेन[3] शल्यो निपातितः ॥

तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

क्षीर० — **तस्य लोम्नि शलल्याद्याख्या । यन्माला — 'श्वाविच्छलाका शलली' । 'शल गतौ' ॥**

टीका० — शललीत्रयं **श्वाविल्लोम्नि** । यत्र सोर्ज्जकाटि[4] इति प्रसिद्धिः । 'शल हुल पत्ल गतौ' । वृषादिकलच् । गौरादिङीप् । शलली । स्त्रीत्वाभावे शललम् । पचाद्यचि शलम् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

क्षीर० — **वातं प्रमिमीते वाताभिमुखवर्धनात् ॥**

टीका० — वातप्रमीद्वयं **वावटहरिण**[5] इति ख्याते । 'वातप्रमीः' (उ० ४. १) इत्यनेनैव सूत्रेण वातोपपदात् प्रपूर्वान्माङो निपातितः । 'वातप्रमी-

---

१. 'सै' ख. पाठः. २. 'श्च । व्यायः व्य' ङ छ. पाठः. ३. 'न नि' ङ. छ पाठः. ४. 'ज्जाकाशी इ' ज. 'पाठः. ५ 'र ट्' ख., 'र' क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः.

वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'वातप्रमीः स्त्रियां लक्ष्मीवद्' इति पुरुषोत्तमः ।

"अमा वातप्रमीं विद्याच्छसा वातप्रमीरिति ।
ङौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामण्या सदृशं स्मृतम्" ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

क्षीर० — कोकते गृह्णाति, कवते वा[1] कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः । ईहां मृगयते वा । इडां वर्कते इडावृकः । एतदेवैकदेशेन वृक इत्युक्तः । आरण्यश्वेत्येके । 'कुक वृक आदाने' ॥

टीका० — कोकत्रयं **कोके** । अयं कुक्कुरप्रमाणः[3] । कपिलवर्णः । 'कुक वृक आदाने' । अचि कोकः । ईहते काङ्क्षते मृगानिति ईहामृगः । कर्मण्यण् (३. २. १) । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । 'अन्येषामपि' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । वृणातेः 'सृवृसि*भृशुषिमुषिभ्यः †कित्' (उ०३. ४१) इति कः । वृकः ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

क्षीर० — मृग्यते व्याधैर्मृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः । वातमयते वातायुः । 'वानं शुष्कमयते वानायु'रित्येके । ह्रियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः अजिनयोनिः ॥

टीका० — मृगपञ्चकं **हरिणे** । व्याधैर्मृग्यत इति मृगः । 'मृग अन्वेषणे' । चुरादिणिचि[4] कर्मणि घञ् । अथवा 'गरच्' (३. ३. ५६) । अदन्तत्वान्निगुपधत्वाल्लघूपधगुणाभावः । 'कुरच्छेदने' । 'त्रादिभ्यश्च' (उ० १. १२५) इत्यङ्गच् । कुरङ्गः । वातमेतीति वातायुः । बाहुलकाद् ञुण् । पाण्डौ हरिण

१. 'वा याति वा कौ' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ईहस्पृहस्ये' ख. पाठः. ३. 'णपिङ्गल' घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'दिः । णि' ङ. छ. पाठः.

* 'भू', † 'कक् इ' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

उक्तः । हरिणस्य [1]चर्मण उपयुज्यमानस्य योनिः अजिनयोनिः । 'जिनो बुद्धो रुरुरूप उत्पत्तिस्थानमेषामिति (अ?) जिनयोनयः' इत्यन्यः ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

क्षीर०— विकारेऽवयवे च ('एण्याढञ्') (४. ३. १५९) इति ढञ् ॥

टीका० — एणो हरिणविशेषो वक्ष्यते । स्त्रियामेणी । तस्याश्चर्मादि ऐणेयम् । विकारार्थे 'एण्या ढञ्' (४. ३. १५९) इति ढञ ॥

एणस्यैणम्

क्षीर०— विकारादौ 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४. ३. १५४) ॥

टीका० — एणस्य पुरुषस्य मांसादिकं विकार ऐणम् । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४. ३. १५४) ॥

उभे त्रिषु ॥ ८ ॥

क्षीर०— ऐणेयमैणं च वाच्यलिङ्गे ॥

टीका० — उभे ऐणेयैणे त्रिषु । ऐणेयं चर्म । ऐणेयी त्वक् । ऐणेयः पादः ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

क्षीर०— के दलति कदली । कन्दे लीयते कन्दली । [2]ई(ञ ?न्न)न्तौ । चिनोति चीनः । चामति चमूरुः । प्रीयते प्रियकः । समूयते समूरुः । चित्रवर्णः । एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥

टीका०— कदल्यादयः षड् **मृगजातयः** । यथा मृगशब्दः सामान्यपशौ हरिणे च [3]वर्तते, यथावा लोहशब्दः सुवर्णादौ लोहे च, तथाजिनयोनिश-

१. 'च कर्म' ङ. छ. पाठः. २. 'लीङ् गतौ । चि' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. ते, त' घ. ङ. छ. पाठः.

ब्दोऽपि मृगसामान्ये मृगविशेषे च। अभक्ष्यत्वाद् अजिनार्थमेवोत्पत्तिरस्य । कद-ल्युक्ता । कन्दलीति । 'कन्दि क्रन्दि क्लन्दि आह्वाने रोदने च' । वृषादिकलच् । गौरादिङीष् ।

"त्रिलिङ्गं कन्दलं चीनं समूरुः प्रियकस्तथा ।
चमूरुः कन्दली नारी षडिमेऽजिनजन्तवः ॥"

इत्यमरमाला । 'चिञ् चयने' । 'सुञो दीर्घश्च' (उ० ३. १३) इति बाहुल-कों[1] नः दीर्घश्च[2] । चीनः ॥

कृष्णशाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ।
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

क्षीर०— अमी मृगविशेषाः । कृष्णेन शारः शबलः । रौतीति[3] रुरुः । न्यञ्चति न्यङ्कुः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । रमते रज्यते वा र-ङ्कुः । शं वृणोति शम्बरः । रोहिषाख्ये तृणे भवः रौहिषः । पृषतो बि-न्दुभिश्चित्रः । मत्वर्थीयोऽच् । एत्येणः । ऋष्यत्यृश्यः । 'ऋष गतौ' इत्य-स्मान्मूर्धन्यः षः स्यात् । रोहितो रक्तत्वात् । चामति चमरः ॥

टीका०— कृष्णशाराद(यस्त्रयो ? यो द्वा)दश प्रत्येकं स्वनामप्रसिद्धा हरिण-विशेषाः । कृष्णः शारो वर्णोऽस्येति कृष्णशारः । वर्णवाची शारशब्दस्तालव्या-दिः । स च शृणातेर्घञा साध्यः । न्यङ्कुः । नाडॆण्ण इति ख्यातः । 'नावञ्चेः' (उ० १. १७) इत्युः । 'न्यङ्क्वादीनां च' (७. ३. ५३) इति कुत्वम् । 'रञ्ज रागे' । न्यङ्कुवद् रङ्कुः । सम्बरो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्चेति कामदेवनाम्नि व्युत्पादितः । एतस्य ककुदि[6] लम्बमानं रोम भवति । 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १. ५०) इति टिषच् । रौहिषः । मूर्धन्यषः । गौरिव कर्णोऽस्य गोकर्णः । गोन इति ख्यातः । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३. १११) इत्यतच् । पृषतः । 'पृषतो बिन्दु-चित्रितः' इति माधवः ।

---

१. 'ङ्नः' ङ. छ. पाठः. २. 'श्चेति ची' क. पाठः. ३. 'रौति' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'णो' क. ख. पाठः. ५. 'डुनाड इ' ज. पाठः. ६. 'द्वि' क. ख. पाठः.

BIRLA C

"पृषन्मृगे †(++) क्लीबं पृषतोऽप्यनयोर्नरि"

इति रभसः। एणः सुनयनः स्वल्पमृगः। ऋश्यो नीलवर्णो घोटकप्रमाणः त्रिशृङ्गः। अस्य मृगी रोहिन्नामधेया। तथा च 'पुमान् स्त्रिया' (१. २. ६७) इत्यत्र भाष्यम्— 'हंसस्य वरटा, कच्छपस्य डुलिः, ऋश्यस्य रोहिद्' इति।

"गतो रोहिद्भूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा"

इति महिम्नः स्तोत्रं च। 'बलवदृश्यादृश्ये' इति वृन्दावने पादान्तयमकात् तालव्यवानृश्यः। रोहितो घोटकरूपोऽश्वमृगः। तथा च 'रोहितोऽश्वमृग' इति कोष्ठाध्यक्षप्रधानटीका। महिषाकृतिश्चमरः। यत्पुच्छं चामरम्। 'अर्तिक*मिचमिभ्रमिदेविवाशिवंसिभ्यश्चित्' (उ० ३. १३२) इत्यरन्॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः।
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः॥ ११॥

क्षीर०— गन्धयत्यर्दयति गन्धर्वः। शृणाति शरभः। रमन्तेऽस्मिन् रामः। सरति सृमरः। गुवति गवते वा गवयः। शशति प्लुत्या गच्छति शशः। आदिशब्दाद् धुक्यादयः। गवाद्या वक्ष्यमाणाः। पाश्यन्ते पाशैः पशवः॥

टीका०— गन्धर्वादयः षड्, मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्याश्चमरान्ता अतिक्रान्ता ये, ये च वैश्यवर्गोक्ता गवोष्ट्रादयः, ते पशुशब्दवाच्याः। गन्धर्व उक्तः। शृणातेः 'कृशृशलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३. १२२)। शरभः।

"अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः"

इति महाभारतेऽस्य रूपम्।

"उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव"

१. 'टप्र', २. 'क', ३. 'भिः' ङ. छ. पाठः. ४. 'तं' क. ख. पाठः. ५. 'ता' घ. ङ. छ. पाठः. ६. 'धुलुक' क. ग. ङ. पाठः. ७. 'ते च प' घ. ङ. छ. पाठः.

† 'पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना' इति मेदिनी। * 'भिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

इति बाणप्रयोगाद् ऊर्ध्वं पादचतुष्टयमस्येति । राम उक्तः । सर्तेः 'सृघस्यदः क्मरच्' (३. २. १६०) । सृमरः । यथा गौः, गवयस्तथा । 'शश प्लुतगतौ' । अच् । शशः । द्वितालव्यः ॥

उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः

क्षीर० — उन्दयत्युन्दुरुः । अदन्तोऽपि । मूषति मूषिकः । आ खनत्याखुः । पुंध्वजोऽपि स्त्रियाम् । खनको गुहाशयो गर्तादश्च ।

"चुच्छुन्दरी गन्धमूषी दीर्घा चेति तु मूषिका ।"

पृषो नानार्थे ॥

टीका० — उन्दुरुत्रयमुन्दुरौ । 'उन्दुरुरुन्दूरुरुन्दरः' इति शब्दार्णवः । मुष्णातीति मूषिकः । 'मूषेर्दीर्घश्च' (उ० २. ४४) इति किकन् दीर्घत्वं च । 'खनु अवदारणे' । आङ्परयोः 'खनिशृभ्यां डिच्च' (उ० १. ३४) इत्युः । आखुः ॥

गिरिका बालमूषिका ।

क्षीर० — गिरति गिरिका । 'खटाखुर्बालमूषिका' इति भुग्नः ॥

टीका० — गिरिकाद्वयं लिङ्गलीति ख्यातायाम् । मूषिकेति । अजादिषु चटका मूषिका इति ज्ञापकात् टाप् ॥

सरटः कृकलासः स्याद्

क्षीर० — सरति सरटः । कृकं शिरोग्रीवं लासयति कृकलासः । कृकिलास इत्यपपाठः । प्रतिसूर्यः शयानकश्च जाहको गात्रसङ्कोची हलो लाङ्गलिकेति च वाच्यम् ॥

---

१. 'पदम' ङ. छ., 'पादम' घ. पाठः. २. 'उदुरुरूदरुरुदरः' घ. पाठः. ३. 'रुन्दुःदुरुरुदरः' ङ. छ. पाठः. ४. 'ति' च. पाठः. ५. 'सोऽथ मु' ख. ङ. पाठः. ६. 'ल' क. ग. पाठः. ७. 'ला लङ्गलिकेति वा' क. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका० —सरटद्वयं कृकलासे। *'सर्तेरटन्' (उ० ४. ८१)। सरटः। कृकेण कण्ठेन लसति क्रीडतीति कृकलासः। घञन्तः॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

क्षीर० — मुस्यति भिनत्ति मुसली। 'मुस खण्डने'। मुशलीति गौडः। शिखी कलाङ्गश्च। गृहगोलिकेति सभ्यः पाठः। यस्या [1]घरघोलीति प्रसिद्धिः॥

टीका० — मुसलीद्वयं जेठि इति ख्यातायाम्। 'ज्येष्ठा स्याद् गृहगोधिका' इति वोपालितः। मुसली दन्त्यसा। ङ्यन्ता। वर्णदेशनायां 'मूर्धन्यमध्योऽपि मुषलो दृश्यत' इत्युक्तम्॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः।

क्षीर० —लूयते लूता। तन्तून् वयति तन्तुवायः। ऊर्णा नाभावस्योर्णनाभः। मर्कट इवारोहावरोहणान्मर्कटकः। जा[3]लको जालकारश्च॥

टीका० — लूताचतुष्कं कीटमर्कटे। लूतेति। 'हसिमृ[4]ग्रिणवामिदमिल्लूपूधूर्विभ्यस्तन्' (उ० ३. ८६)। तन्तून् वयत इति तन्तुवायः। 'ह्वावामश्च' (३. २. २) इति वेञः कर्मण्युपपदेऽण्। 'आतो युक्—' (७. ३. ३३)। ऊर्णाकृतिस्तन्तुरूर्णा। सा नाभावस्येत्यूर्णनाभः। 'ङ्याप्योः —' (६. ३. ६३) इत्यादिना ह्रस्वत्वम्। समासान्तः 'अच्' (५. ४. ७५) इति योगविभागादच्। एतदुक्तं भाष्ये। तथा च माघः— 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभे[5]द्†' (स० ३. श्लो० ६५) इति। मर्कटक इत्यल्पार्थे कन्॥

---

१. 'न क्री' ङ. छ. पाठः. २. 'स्स' क. ग. घ. पाठः. ३. 'लिका जा' ख. पाठः. ४ 'विवृग्रि' छ. पाठः. ५. 'भेः इ' घ. ङ. च. छ. झ. पाठः.

---

* 'सर्तेरटिः' इति मुद्रितोणादिपाठः। † 'नाभेरिति' माघे पाठो दृश्यते।

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

क्षीर०—नीलतीति नीलङ्गुः । क्रामति क्रिमिः । 'क्रमितमि-*स्तमिस्तम्बामत इच्च' । (उ० ४. १२३) । कर्णजलूकोऽपि ॥

टीका०—नीलङ्गुद्वयमतिक्षुद्रे जन्तुमात्रे । ‡ 'खरुशङ्कुपीसुनीलङ्गु-लिगु[1]हिङ्गुः' (उ० १. ३७) इत्यनेन लगेर्धातोर्ह्रस्वमध्यो नीलङ्गुः कुप्रत्ययेन निपातितः । 'क्रमिगमिनमितमिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४. १२३) इत्यनेन क्रमतेः किः । धात्वकारस्येकारः । क्रिमिः । साहचर्यात् पुलिङ्गौ । 'संसारपङ्क[2]क्रिमेः' इति नारकस्तुतौ प्रयोगः ।

"द्रुमामये भवेत् पुंसि कीटं च कृमि च क्रिमिः"

इति रभसः । तथा च

"लुम्पन्ति कीटकृमयः परितस्तथैते"

इति शिष्टप्रयोगश्च ॥

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

क्षीर०—शतं पादा अस्याः शतपदी । 'कुम्भपदीषु च' (५. ४. १३९) इति साधुः । उभे द्वे स्त्रियाम् ॥

टीका०—कर्णजलौकाद्वयं कानाजुन्[3]तीति ख्यातायाम् । जलौकाशब्देन टाबन्तेन सकारान्तेन वा समासः । † शतपादिति । गोधापदीतिवत् कुम्भपद्यादिष्वभावाद् न ङीप् । 'शतपात् कर्णजलौके'ति भागुरिः ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्याद्

---

१. 'ह्री' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'ङ्कः' ङ. छ. पाठः. ३. 'त्री' ज. पाठः.

---

* 'शतिस्तम्भामत', ‡ 'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु' इति मुद्रितोणादिपाठः । † अयं शब्दः कुम्भपद्यादिषु परिगणितः । अनुसरति च परिगणनं भानुजिदीक्षितः ।

क्षीर० — वृश्चति वृश्चिकः । 'ओव्रश्चू छेदने'। शूकः कण्टकः, तत्प्रधानः कीटः । भ्रमरभेदोऽयम् ॥

टीका० — वृश्चिकद्वयं शुआंउड[1] इति ख्याते । 'ओ व्रश्चू छेदने'। 'वृश्चिकृषोः किकन्' (उ० २. ४२) । 'स्तोःश्चुना श्चुः' (८. ४. ४०) इति श्चुत्वम् । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । वृश्चिकः । शूकाकारं लोम शूकः । तालव्यादिः । अभेदोपचारात् । शूकश्चासौ कीटश्चेति शूककीटः ॥

आलिद्रूणौ तु वृश्चिके ।

क्षीर० — आलमनर्थोऽस्त्यत्राली । द्रूणति द्रूणः । 'द्रूण हिंसायाम्'[2] । द्रुण इत्येके । विषकीटोऽयम् ॥

टीका० — अलित्रयं वृश्चिके ।

"अलं वृश्चिकलाङ्गूलं द्रुण आडी तु वृश्चिकः"

इति हलायुधः । 'भृङ्गवृश्चिकयोरली' ति ह्रस्वादौ रभसः । अलयोगादली । इन्नन्तः । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' । इगुपधलक्षणः कः । द्रुणः ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

क्षीर० — परापतोऽयं[3] पारावतः । 'जपादित्वाद् वत्वम्(?) । रक्तकश्च । केन पवते कपोतः । 'कस्य वायोः पोतः' इत्यागमः । आरण्योऽयम् । आद्यस्तु गृहकपोतः । अयं त्वभेदं मन्यते ॥

टीका० — पारापतत्रयं पारापते । पारादप्यापततीति पचाद्यच् । पारापतः । 'खगे द्वौ प्रथमे नर्लें' इत्युत्पलिनी (?) । तदा पृषोदरादित्वात्

---

१. 'आड' ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'याम् । कद्रु' क ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'व' क. घ. च. झ. पाठः, ४. 'ग' क. ख. घ. च. पाठः,

वत्वम्। कलरव इति बहुव्रीहिः। 'कबृ वर्णे'। 'कबेरोतच् पश्च' (उ० १. १५) इत्योतच् पश्चान्तादेशः। कपोतः॥

अथ शशादनः॥ १४॥

पत्री श्येनः

क्षीर०—पत्री, सामान्यमपि विशेषे वर्तते। यच्छाश्वतः—

"श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपक्षिणौ"।

माला च—'श्येनः पत्री शशादनः'। श्यायते श्येनः॥

टीका०—शशादनत्रयं श्येने। श्येनशब्दश्च सञ्चारणसामलादौ प्रसिद्धः। तन्मध्ये कोऽपि शशमप्यत्तीति शशादनः। साहचर्यादन्येऽपि। पत्रं पक्षोऽस्यास्तीति पत्री। प्रशंसायामिनिः। 'श्यैङ् गतौ'। 'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' (उ० २. ४८)। श्येनः॥

उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ।

क्षीर०—उलति नेत्राभ्यां वहत्युलूकः। 'ऊर्ध्वोल्लोकनादि'ति निरुक्तम्। पेचयति पीयते वा पेचकः॥

टीका०—उलूकत्रयं पेचके। 'उच समवाये'। 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१)। इत्यूकः चकारस्य च लकारः। उलूकः। पचतेश्छन्दस्यमिपच्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्[1]। पेचकः॥

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः

क्षीर०—व्याजिघ्रन्नटति व्याघ्राटः। भरद्वाजस्यापत्यं, भरद्वाजोऽस्य वा भरद्वाजः। चाटकेराख्यः॥

टीका०—व्याघ्राटद्वयं कर्णचटके। कचित् करटाख्यः। व्याघ्रमटतीति 'कर्मण्यण्' (३. २. १)॥

---

१. 'व्यम्॥' ङ. छ. पाठः.

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १९ ॥

क्षीर॰ — खं जनयति ॥

टीका॰ — खञ्जरीटद्वयं खञ्जने । खञ्जनो नन्द्यादिः ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्याद्

क्षीर॰ — लोहवर्णं पृष्ठमस्य । कङ्कते कङ्कः ॥

टीका॰ — लोहपृष्ठद्वयं कङ्के । दृढत्वाल्लोहमिव पृष्ठमस्य[2] लोहपृष्ठः । 'काकि वकि गत्यर्थे' दण्डकः । पचादिः । कङ्कः ॥

अथ चाषः किकीदिविः ।

क्षीर॰ — चषति चाषः । किकीति दीव्यति वाशते किकीदिविः । द्वे नामनी इत्येके । किकिदिविरित्यन्ये[3] ॥

टीका॰ — चाषद्वयं सुवर्णचटके । 'चष भक्षणे' । मूर्धन्यान्तः । कर्मणि घञ्[4] । चाषः । 'इक्षुपक्षिभिदोश्चासः' इति तु दन्त्यान्ते रभसः । *'कृपिसृपिच्छविकिकिदीविः' (उ॰४. ५७) इत्यनेन किकिदीविर्निपातितः । अत्र दीकार एव दीर्घः । तथा च रत्नकोशे आर्या— 'किकिदीविश्चासः स्याद्' इति । अन्यथार्याभङ्गः । 'किकिदिविसंज्ञश्चासः' इति वोपालितेन सर्वं ह्रस्वमुक्तम् । 'चाषः किकीदिविः स्मृतः' इति व्याडिना द्वितीयो दीर्घ उक्तः ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

क्षीर॰ — के लिङ्गं चूडास्य कलिङ्गः । भृङ्गवत् कृष्णः । धूम्येवाटति धूम्याटः । धूम्य आटश्च पदैकदेशत्वात् ॥

---

१. 'रीति' ख. पाठः. २. 'स्येति लो' क. ख. च. झ. पाठः. ३. 'कीदीवि' ख. ग. ङ. पाठः. ४. 'ञ् । इ' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'षः' क. ख. झ. पाठः.

---

* 'कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिविः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — पिच्छेति ख्याते कलिङ्गत्रयम्। कलिं गहनं गच्छतीति कलिङ्गः। पृषोदरादिः। '‡भृञो नुम् च' (उ० १. १३०) इति नुम्। भृङ्गः। धूमसंहतिर्धूम्या। तामटतीति धूम्याटः। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)॥

अथ स्याच्छतपत्रकः॥ १६॥
दार्वाघाटः

क्षीर० — शतं बहवः पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्रकः। दार्वा-हन्ति दार्वाघाटः। 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा० ३. २. ४९)॥

टीका० — काण्टोकेति[1] ख्याते शतपत्रकद्वयम्। उत्पतनसाधनं शतं पत्राण्यस्येति शतपत्रः। दारु आहन्तीति दार्वाघाटः। हन्तेराङ्पूर्वाद् दारूपपदे 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा० ३. २. ४९) इत्युपसङ्ख्यानादण् नकारस्य च टकारः॥

अथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः।

क्षीर० — सरति, सरणमङ्गति वा सारङ्गः। सह आरङ्गति वा। यूथचारित्वात्। स्तोकं कायति वाशते याचते वा स्तोककः। चतते याचते चातकः॥

टीका० — शारङ्गत्रयं चातके। 'शॄ हिंसायाम्'। '†शॄस्वृञां वृद्धिश्च' (उ०१. १२७) इत्यङ्गच्। एवमुणादौ तालव्यादिः शारङ्गः।

"वारणवराहहरिवरगोगणसारङ्गसङ्कुलमहासालम्" (स० १३. श्लो० ३८)

इति भट्टिभाषासमावेशे दन्त्यादिः। स्तोकमेव कं शिरोऽस्येति स्तोककः। धातुप्रदीपे तु[2] — 'ष्टुच प्रसादे'। कर्मणि घञ्। इत्येवं स्तोकः साधितः। ततः स्वार्थे कः।

---

१. 'भुटोके' ङ., 'उटोके' छ., 'ङ्केटके' ज., 'टोखेति' च. पाठः. २. 'व' क. घ. ज. झ. पाठः.

---

‡ 'भृञः किनुट् च', † 'स्वृञोर्वृद्धिश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

"सारङ्गः स्तोककः स्तोकोऽहिवर्णो वाग्ग्रहोऽम्बुपः"

इति केसरमालापि । 'चदे चते याचने' । ण्वुल् । चातकः ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

क्षीर०— कृकेण शिरोग्रीवेण वक्ति कृकवाकुः । कुगुच्चारणेन कुटति कुक्कुटः । शिखी कालश्च ॥

टीका० — कृकवाकुचतुष्कं कुक्कुटे । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । 'कृके वचः कश्च' (उ०१. ६) इति ञुण्, कश्चान्तादेशः । ताम्रवच्चूडा अस्येति ताम्रचूडः । 'कुक वृक आदाने' । क्विप् । कुक् । 'कुट कौटिल्ये' । कुटतीति कुटः । पचाद्यच् । तस्य 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' (१. २. १) इति ङिद्वद्भावान्न लघूपधगुणः । कुक् चासौ कुटश्चेति कुक्कुटः ॥

चटकः कलविङ्कः[1] स्यात्

क्षीर०— चटति भिनत्त्याहारं चटकः । कं शिरो लुनाति चलति कलविङ्कः[2] ॥

टीका०— गमडेति ख्याते [3]चटकद्वयम् । चटेः कुन् चटकः ॥

तस्य स्त्री चटका

क्षीर० — 'अजाद्यतष्टाप्' (४. १. ४) । क्षिपकादित्वादित्वाभावः ॥

टीका० — तस्य चटकस्य स्त्री चटका । 'अजाद्यतष्टाप्' (४. १. ४) ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

क्षीर० — चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् । 'चटकाया ऐरक्' (४. १. १२८) । 'चटकाच्च' इत्युपसङ्ख्यानात् ॥

१., २. 'पि' ग. ङ. पाठः. ३. 'चा' ङ. छ. पाठः.

टीका० — तयोश्चटकाचटकयोः पुमपत्ये चाटकैरः। 'चटकाया ऐरक्' (४. १. १२८)॥

स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८॥

क्षीर० — स्त्री च तदपत्यं च तत्। 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः। (वा० ४. १. १२८)। 'लुक् तद्धितलुकि' (१. २. ४९) इति टापो लुक्यपि स्त्रीत्वाट्टाप्॥

टीका० — चटकाचटकयोः स्त्र्यपत्ये चटकेत्येव स्यात्। 'स्त्रियामपत्ये लुग् वक्तव्यः' (वा० ४. १. १२८) इत्यैरक्प्रत्ययस्य लुक्। ततष्टाप्॥

कर्करेटुः करेटुः स्यात्

क्षीर० — कर्केति रेटते, केति रेटते वाशते॥

टीका० — काङ्करेटु इति ख्याते कर्करेटुद्वयम्। कर्कः सिताश्व इव रेटतीति कर्करेटुः। वृक्षादीनां शिरसि रेटतीति करेटुः। 'रेट परिभाषणे'। 'कृपावा —' (उ० १. १) इत्यादिना बाहुलक उण्।

"कर्करेटुः करेटुः स्यात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः"

इति पुंस्काण्डेऽमरमाला।

"स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगा"

इति स्त्रीपुंसत्वमपि केचिन्मन्यन्ते॥

कृकणक्रकरौ समौ।

क्षीर० — कृकं नयति कृकणः। कृ इति कणति वा कृकणः। क्रेति करोति वाशते क्रकरः॥

टीका० — कयरेति ख्याते कृकणद्वयम्। कृकेण गलेन अणतीति कृकणः। पचादिः। 'अण शब्दार्थः'॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

क्षीर० — परभृतः काकीपुष्टत्वात् । कोकते चित्तं गृह्णाति कोकिलः । अपि कायति पिकः । जलकण्ठस्ताम्राक्षश्च ॥

टीका० — वनप्रियचतुष्कं कोकिले । 'वा प्रियस्य' (वा० २.२.३५) इत्यनेन प्रियवण इत्यपि । विजातीयेन भृतः पुष्टः परभृतः । 'कुक अदने' । सलिलवद् बाहुलक इलच् । कोकिलः । अपिहितः कायतीति पिकः । कप्रत्ययान्तः । अपिरन्तर्धौ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

क्षीर० — काशब्दं कायति, ककते वा लौल्यात् काकः । केति रटति करटः । नास्ति रिष्टं हिंसास्य मृतभुक्त्वाद् वा अरिष्टः । बलिभिः पुष्टो वैश्वदेवभागभुक्त्वाद्[1] बलिपुष्टः । सकृत् प्रजायते सकृत्प्रजः । एकाण्डप्रसवात् । ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति ध्वाङ्क्षः । आत्मानं स्वं नाम घोषयत्यात्मघोषः । काकेति वाशनात् । परान् पिकान् बिभर्ति परभृत् । वय एव वायसः । प्रज्ञादित्वादण् वयते वा । एकदृष्टिश्चिरजीवी मौकलिकश्च ॥

टीका० — काकदशकं काके । का इति शब्दं कायतीति काकः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३.२.३)। कम् आत्मानं रटतीति करटः । अत एवात्मानं घोषयतीत्यात्मघोषोऽपि । 'कर्मण्यण्' (३.२.१) । रिष्टं मरणलक्षणम् । तदस्य नास्तीत्यरिष्टः । बलिना पुष्टो बलिपुष्टः । सकृदेकवारं प्रजा सन्ततिरस्येति सकृत्प्रजः । 'ध्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवाशिते' । पचाद्यच् । ध्वाङ्क्षः । परं कोकिलं बिभर्ति पुष्णातीति परभृत् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३.२.१०१) इति क्विप् । वय एव वायसः । प्रज्ञादित्वादण् ॥

---

१. 'गार्हत्वाद्' ख. पाठः.

द्रोणकाकस्तु काकोलः

क्षीर० — वृद्धकाकोऽद्रिकाको वा। यदाहुः —

"द्रोणकाको वृद्धकाकोऽप्यद्रिकाको वनाश्रयः"।

'द्रुण हिंसायाम्'। द्रोणोऽपि॥

टीका० — डाढकाकेति[1] ख्याते द्रोणकाकद्वयम्। विषपर्याये काकोल उक्तः॥

दात्यूहः कालकण्ठकः।

क्षीर० — द्वितीयं तृतीयं वा रूपं वहति दित्यवाट्। तस्यापत्यं दात्यूहः। 'देविकाशिंशपा —' (७. ३. १) इत्यात्वम्। कालः कण्ठोऽस्य कालकण्ठकः। कालाः कण्टका रोमोद्भेदा अस्य वा कालकण्टकः। जलरङ्कोऽपि[2]॥

टीका० — डाऊकेति[3] ख्याते दात्यूहद्वयम्। कल एव कालः। स्वार्थेऽण्। कालोऽव्यक्तध्वनिः कण्ठेऽस्येति कालकण्ठः॥

आतापिचिल्लौ[4]

क्षीर० — आतापिचिल्लौ सिंहावलोकितेन समावित्येव। आतापयत्यातापिः[5]। चिल्लति चिल्लः। 'चिल्ल शैथिल्ये'॥

टीका० — आतापिद्वयं चिल्ले। 'तापृ पूजादौ'। आवश्यके णिनिः आतायी। 'चिल्ल शैथिल्ये'। अच्। चिल्लः॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

---

१. 'सा' च. ज., 'ढका' ङ. छ. पाठः. २. 'जो' क. ग. ङ. पाठः. ३. 'ढाके' ङ. छ., 'धातुके' ज. पाठः. ४. 'ण्ठो' ङ. छ. पाठः. ५. 'तपत्या' ख. पाठः.

क्षीर० — समावित्येव । दक्षते दाक्षाय्यः । †'हृदयदक्षिस्पृहिभ्य आय्यः' (उ०३. ९६) । ततोऽपत्येऽण् । गृध्यति मांसे गृध्रः ॥

टीका०— दाक्षाय्यद्वयं गृध्रे ॥

कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

क्षीर० — कीशब्दमीरयति कीरः । शुको नीलत्वात् । शुवतीत्येके । प्रियदर्शनोऽपि ॥

टीका० — कीरद्वयं शुके । कीति शब्दं रायतीति कीरः । 'रै शब्दे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । 'शुक गतौ' । तालव्यादिः । इगुपधलक्षणः कः । शुकः ॥

क्रुङ् क्रौञ्चः

क्षीर०— क्रुञ्चति क्रुङ् । प्रज्ञादित्वाद् वा अण् । स्त्रियामजादित्वात् क्रुञ्चा ॥

टीका० — क्रौञ्चे क्रुङ्द्वयम् । क्वचिद् ढेकेति ख्यातः । क्रुङ् इति । 'क्रुञ्चु कौटिल्याल्पीभावयोः' । ऋत्विगादिना क्विन् । निपातनान्न नकारलोपः । संयोगान्तलोपः 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (८. २. ६२) इति कुत्वं ङकारः । स्त्रियां क्रुञ्चा । हलन्तादप्यजादिगणपाठाट्टाप् । क्रुञ्चाया अपत्यं क्रौञ्चः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इति ढकि प्राप्ते

"वडवाया वृषे वाच्ये अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः"

इत्यण् ॥

अथ बकः कह्वः

क्षीर० — वक्ति वकः । न्यङ्क्वादि । बकोटोऽपि । के जले, केन वा ह्वयते कह्वः ॥

---

१. 'द' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. २. 'करोति' ङ. छ., 'कारयती' च. ज. पाठः. ३. 'क्रे' क. ख. च. पाठः. ४. 'त्वात् क्वि' क. ख. पाठः.

---

† 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य.' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — बकद्वयं बके । 'बक कौटिल्ये' । अच् । क इति शब्दं ह्वयत इति कह्वः । 'ह्वेञ् स्पर्धायामाह्वाने च' । 'सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' इति डः ॥

पुष्कराह्वस्तु सारसः ।

क्षीर० — सरसिभवोनाह्वयते सरसि(?) भवः सारसः । लक्ष्मणाख्यो, विलीनाङ्गो, दीर्घजङ्घश्च ॥

टीका० — पुष्कराह्वद्वयं सारसे । पुष्कराह्वः पद्मनामा । 'सारसवत्ता विहता' इति वासवदत्ता । अतो द्विदन्त्यः सारसः ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

क्षीर० — कवते वाशते कोकः । चकते चक्रः । चक्रेति वाक आख्या अस्य चक्रवाकः । रथाङ्गश्चक्रमाह्वयो नामास्य रथाङ्गाह्वयः, रथाङ्गनामा च ॥

टीका० — चक्रवाके कोकचतुष्कम् । पूर्ववत् कोकचक्रौ । चक्रेण चक्रशब्देनोच्यत इति चक्रवाकः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३. ३. १९) इति घञ् । चक्रं रथाङ्गमुच्यते । तस्याह्वयो रथाङ्गाह्वयः, स नामास्येति रथाङ्गाह्वयनामकः ॥

कादम्बः कलहंसः स्याद्

क्षीर० — कदम्बस्यायं सञ्चारित्वात् कादम्बः । कलो मधुरवाग् हंसः ॥

टीका० — कायम्बेति ख्याते कादम्बद्वयम् । नीपे कादम्ब उक्तः ॥

---

१. 'यां शब्दे च' क. ख. च., 'यां वाचि । स' ज. पाठः.　२. 'वः सा' ख. पाठः.
३. 'ह्वयो ली' ख. पाठः.　४. 'न्त्यः ॥' क. ख. झ. पाठः.

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

क्षीर०— उच्चैः क्रोशत्युत्क्रोशः । कुरति कुररः । 'कुर शब्दे' । कुरेति शब्दं राति वा ॥

टीका०— कुर्[1]लेति ख्याते उत्क्रोशद्वयम् । उच्चैः शब्दायत इत्युत्क्रोशः । पचादिः । 'कु शब्दे' । 'कुवः क्ररन्' (उ० ३. १३३) कुररः ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

क्षीर०— हन्ति त[2]मोऽच्छत्वाद् हंसः । अत एव श्वेतगरुतः । श्वेता गरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत् । सा[3]मान्येनावयवान्तरस्य नानात्वात् । तद् वक्ष्यते राजहंसा इत्यादि । चक्रमिवाङ्गमेषां, चक्रवन्मण्डलीकृतपक्षा आसत इति । वक्राङ्ग इत्येके । मानसाख्ये देवसरसि ओकोऽस्य मानसौकाः ॥

टीका०— हंसचतुष्कं हंसे । हन्तेः 'वृतृवदिहनिकमि§कषियुमुचिभ्यः सः' (उ० ३.६२) । हंसः । द[4]न्त्यसः । श्वेतगरुतः श्वेतपक्षाः । चक्रवाकस्येवाङ्गमस्येति चक्राङ्गः ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

क्षीर०— चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया ॥

टीका०— ये लोहितैश्चञ्चुचरणैर्लक्षिताः, सिताश्च शरीरेण, ते राजहंसाः । चञ्चुचरणैरिति । प्राण्यङ्गत्वाद् बहुवचनस्याप्राप्तिः । अतः कृतद्वन्द्वैकवद्भावस्यैकशेषः । यथा---

---

१. 'क' ञ. पाठः. २. 'गच्छति हंसः । श्वे', ३. 'चक्राङ्गो वृत्तत्वात् । वक्रा' ख. घ. पाठः. ४. 'सः । द' ङ. छ. पाठः.

---

§ 'कशिभ्यः सः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"ग्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते"

इति ॥

मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते

क्षीर०— मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मल्लिकाकाराक्षाः शुक्लापाङ्गत्वात् ॥

टीका०— ते हंसाः मलिनैः किञ्चिद् धूम्रैश्चञ्चुचरणैर्लक्षिता मल्लिकनामानः। 'मल मल्ल धारणे'। 'इन्' (उ० ४. ११९) इतीन्। ततः कन्।

"मल्लिको हंसभेदे ना तृणशूल्यां तु मल्लिका"

इत्यर्धनारीश्वरः। मल्लिकाक्षः क्षान्त इति केचित्।

"भूषिते परितो यस्य लोचने कृष्णराजिभिः।
कृष्णं च तारकामात्रं मल्लिकाक्षः स उच्यते॥"

इत्यश्वभेदो हंसभेदश्च। एतच्छब्दार्णव उक्तम्।

"एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष"

इति भवभूत्यनुप्रासोऽपि ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

क्षीर०— ते कृष्णैश्चञ्चुचरणैः। धृतराष्ट्रे अमात्ये भवाः धार्तराष्ट्राः। राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात् ॥

टीका०— सितेतरैः कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्लक्षिता हंसा धार्तराष्ट्राः। शिवादित्वादण् ॥

शरारिराटिरातिश्च

क्षीर०— शृणोत्येनां शरारिः। अटत्याटिः। अतत्यातिः। एताः स्त्रियाम् ॥

---

१. 'न्यं' अ. पाठः. २. 'णो' ग. पाठः. ३. 'त्यनेन वा श' ख. पाठः. ४. 'नादातिः' क. छ. पाठः.

टीका० — शरारित्रयं शरारौ । शृणोतेर्बाहुलक आरिः । शरारिः । 'स्वरमिव शरालिकमितमच्छोदं नाम सर' इति कादम्बरी । अटतेराङ्पूर्वाद् 'इन्' (उ० ४. ११९) इतीन् । आटिः । 'अत सातत्यगमने' । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४. १३२) इतीण् । आतिः । स्त्रियां ङ्यन्तापीति केचित् ॥

बलाका बिसकण्ठिका ।

क्षीर० — बलाहकान् कायति, बलेन अकति याति वा बलाका । बिसमिव कण्ठोऽस्या बिसकण्ठिका । बिसकामुकेत्येके । शरारिका[1] गौरा पीतपदेति वाच्यम् ॥

टीका० — स्वल्पबकजातौ बलाकाद्वयम् । 'बल बल्ल संवरणे' । 'बलाकादयश्च' (उ०४. १४) इत्याकः । मृणालवत् कण्ठोऽस्या इति बिसकण्ठिका । दन्त्यसा ॥

हंसस्य योषिद् वरटा

क्षीर० — व्रियते वरटा । स्त्रीविषयत्वाज्जातेर्ङीष् नास्ति । वरलापि ॥

टीका० — हंस्यां वरटा । वृणातेः 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०४. ८२)

"वरला हंसकान्ता स्याद् वारला वरटा मता" ॥

इति हलायुधे त्रैरूप्यम् ॥

सारसस्य[2] तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

क्षीर० — योषिदित्येव । लक्ष्मणीत्येके । अत एव लक्ष्मणाख्यासौ ॥

टीका० — सारसयोषिति लक्ष्मणा ।

" वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानाम् "

---

१. 'शारिका गौरादि पिकप' ख. पाठः. २. 'स्य तु ल' ङ. छ. पाठः.

इति माघे मकारवान् । कादम्बर्यां तु — 'महापुरुषमिव प्रकटमीनमकरशङ्खलक्षणम्' इत्यच्छोदवर्णनायां मकाररहितोऽपि ॥

जतुकाजिनपत्त्रा स्यात्

क्षीर० — जतिव कृष्णपिङ्गत्वाद् जतुका । अजिनं पत्त्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्त्रा । चर्मचटकत्वात् ॥

टीका० — जतुकाद्वयं चर्मचटके ।

"रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्"

इति चवर्गादौ रभसः ।

"निशाशश्वद्व्यापिस्थितघनजतूकापटलजम्"

इति विभाकरवर्मा । चर्मैव पक्षोऽस्या अजिनपत्रा ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

क्षीर० — परमुष्णमस्याः परोष्णी । शीतासहत्वात् । परं विरुद्धं वा तेजसान्धकार(चर)त्वात् । तैलं पिबतीव तैलपायिका । नित्यमास्यविकासात् । चतुःसंज्ञेत्येके । मुखविष्ठा विगुदिका निशाटनी च ॥

टीका० — परोष्णीद्वयं तैलाम्बू इति ख्यातायाम् । नासाच्छिन्निकाया वाजगुडीति ख्यातायां तैलाम्बूसदृशायां वेति केचित् ॥

वर्वणा मक्षिका नीला

क्षीर० — वृणोति वर्वणा । मक्ष्यन्ते रुष्यन्तेऽस्यै मक्षिका ॥

टीका० — नीलकाचवर्णा गोमयादिमक्षिका वर्वणाख्या । 'जानपद —' (४. १. ४२) इत्यादिना प्राणिवृत्तेर्ङीष्विधानान्नीलीति पाठः । नीलेति लेख-

---

१. 'ति ते', २. 'के । तैलस्यातिजनपक्षत्वात् मुखविष्ठावद् गुलिका' क. पाठः.

कदोषः । 'वर्वणा नीलमक्षिका' इत्यमरमाला । अतो नीलमक्षिकेति सविशेषणं[1] नाम ॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

क्षीर० — सरति घातयति सरघा ॥

टीका० — सरघाद्वयं मधुमक्षिकायाम् । सरघा दन्त्यादिः ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्

क्षीर० — पतति पतनमङ्गति वा पतङ्गिका । पुत् कुत्सितं तनोति पुत्तिका । मधुमक्षिकाभेदोऽयम् । यन्निमिः —

"माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
भ्रामरं तु भवेच्छुक्लं क्षौद्रं तु कपिलं भवेत्" ॥

टीका० — पतङ्गिकाद्वयं पुत्तिकाख्यमधुमक्षिकाविशेषे । तथा च वैद्यके — 'पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं मधु' इत्युक्तम् ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

क्षीर० — दशति दंशः ॥

टीका० — डाश इति ख्याते दंशद्वयम । दशतीति दंशः । पचादिः ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

क्षीर० — दंशी दंशजातीया । जातेर्ङीप् ॥

टीका० — तज्जातिः क्षुद्रा कुर्जाति ख्याता दंशी ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

---

१ क ङ छ पाठः ।

क्षीर० — गन्धयत्यर्दयति गन्धोली। गन्धालीत्येके। वृणोति वरटा। तैलाटाख्या॥

टीका० — गन्धोलीद्वयं वरलीति ख्यातायाम्।

"वरटा वरटीर्दंश्योस्तत्पतौ वरटः स्मृतः"

इति तारपालः॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः।

क्षीर० — आकृत्या भृङ्गमियर्ति भृङ्गारी। चीति रौति चीरुका। चीति रिणाति चीरी। झिल्ल्याद्यभेदात् तत्तुल्यशब्दा झिल्लिका। 'केऽणः' (७.४.१३) इति ह्रस्वः। 'झिल्लिकाझङ्कृतीनाम्' इति तु लक्ष्यम्॥

टीका० — भृङ्गारीचतुष्कं चिल्लीति ख्यातायाम्। 'चिरुका ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च' इति वर्णविवेकः। †'शुसिचिमिञां दीर्घश्च' (उ० २.२८) इति चिञो रक्, दीर्घश्च, ङीप् च। चीरी॥

समौ पतङ्गशलभौ

क्षीर० — शलति शमं लभतेऽग्नौ वा शलभः॥

टीका० — पतङ्गद्वयं फडिङ्ग इति ख्याते। 'पतरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १.१२४) इत्यङ्गच्। पतङ्गः। 'शल गतौ'। तालव्यादिः। शरभवच्छलभः॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः॥ २८॥

क्षीर० — खे द्योतते खद्योतः। ज्योतिरियङ्गते चलतीति ज्योतिरिङ्गणः। इन्द्रगोपको ज्योतिर्माली कीटमणिश्च॥

१. 'चीरिकाय' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'का। चकारेण चोत्यण इन्दिन्दिरो लक्ष्मदेश्याम। के' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'पडिङ्ग' च. पाठः.

† 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० — खद्योतद्वयं ज्योतिरिङ्गणीति[1] ख्याते । खे द्योतत इति खद्योतः । पचादिः । ज्योतिस्तारका, तद्वद् इङ्गति गच्छतीति ज्योतिरिङ्गणः । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' (३.२.१४८) । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८.४.३) इति णत्वम् ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

क्षीर० — मधु व्रतयति भुङ्क्ते मधुव्रतः । अलत्यली, अलिश्च । द्वौ रेफौ स्तोऽस्य द्विरेफः । †भृजति, बिभर्ति वा भृङ्गः । 'भृजी भर्जने' । षट् पदानि चरणान्यस्य षट्पदः । भ्रमति भ्रमरः । चञ्चलीकभसलेन्दिन्दिरलोलम्बा देश्याम् ॥

टीका० — मधुव्रताद्येकादशकं भ्रमरे । मधु करोतीति मधुकरः । तथाच वैद्यके — 'पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं मधु' इति । *मधु व्रतयति भुङ्क्ते इति मधुव्रतः । §व्रताद् भोजने तन्निवृत्तौ वा (वा० ३.१.२१) 'मुण्डमिश्र —' (३.१.२१) इति णिजन्तात् 'कर्मण्यण्' (३.२.१) । मधुलिट्पुष्पलिहौ हकारान्तौ, क्विबन्तौ च । अलति अवश्यं भूषयतीत्यली । नान्तः । ह्रस्वादिः । भ्रमर इति नाम्नि द्वौ रेफावस्येति द्विरेफः । भृञो गन्प्रत्ययेन भृङ्गः । 'अर्तिकमिचमिभ्रमिदेविवाशिवासिभ्यश्चित्' (उ० ३.१३२) इत्यरन् । भ्रमरः । अलिरिति ह्रस्वादिः । 'इन्' (उ० ४.११८) इनीन् । स्वरार्थो नः ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

1. 'ज्योतिरिङ्गणी' क. ङ. छ पाठः. 'अर्द्दार्हर्णी' ज पाठः.

† 'भर्जत' इति स्यात् । * व्युत्क्रमेण व्याचष्टे । § 'व्रताद् भोजनतन्निवृत्त्योः' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

क्षीर० — मीनात्यहिं मयूरः । बर्हमस्यास्ति । 'फलबर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५. २. १२२) । इनिश्च । शिखा अस्यास्ति शिखावलः । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५. २. ११३) । शिखी । व्रीह्यादित्वादिनिः । मेघनादमनुलसति नृत्यत्यवश्यं मेघनादानुलासी । चन्द्रकी शुक्लापाङ्गश्च ॥

टीका० — मयूरनवकं मयूरे । 'मय गतौ' । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१) । मयूरः । बर्हयोगाद् बर्हिणः । फलिनवदिनच् । बाधिकागादिनिः । बर्हीं । नान्तः । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५. २. ११३) वलच् । शिखावलः । शिखिकेकिनोर्व्रीह्यादित्वादिनिः । मेघनादानन्तरं नर्तितुं शीलमस्येति मेघनादानुलासी । नान्तः ॥

केका वाणी मयूरस्य

क्षीर० — के मूर्ध्नि कायति केका ॥

टीका० — मयूरध्वनौ केका ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

क्षीर० — चन्द्रप्रतिकृतिश्चन्द्रकः[1] । मेचको मिश्रवर्णत्वात् । यत् कात्यः —

"बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः" ॥

टीका० — मेचकद्वयं मयूरपिच्छस्थेऽक्षिसंस्थाने ॥

शिखा चूडा

क्षीर० — मयूरस्येत्येव । अन्यत्रोपचारात् ॥

टीका० — शिखाद्वयं मयूरशिरस्थचूडायाम् । ज्वालायां शिखोक्ता ॥

---

१. 'प्रकृतिराह्लादकत्वाच्चन्द्र' क. ग. घ ङ. पाठः.

शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

क्षीर० — शिखाभिर्डयते शिखण्डः । पिच्छति पिच्छम् । बर्हते नृत्तेनोर्ध्वीभवति बर्हम् । प्रचलाकोऽपि । कलापो नानार्थे ॥

टीका० — शिखण्डत्रयं मयूरपिच्छे ।

"मारुतयोगाद् गुणवन्नवशाशिखण्डानां
शुक्लापाङ्गविलम्बिनवशाशिखण्डानाम्"

इति वृन्दावनयमकम् । 'बर्ह बल्ह परिभाषणादौ' । घञ् । बर्हः ।

"सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हः"

इति कालिदासः । अतः पुल्लिङ्गोऽपि ॥

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसङ्गमाः ।

क्षीर० — खे गच्छति खगः । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ३. २. ४८) इति डः । विहायसा गच्छति । 'गमेः सुपि खच् वक्तव्यः' (वा० ३. २. ३८) 'विहायसो विह च' । 'डे च' । ख(श्च ? च्च) डित्' । विजिहीते विहायाः । यच्छाश्वतः

"विदुर्विहायसं व्योम पक्षिणश्च विहायसः" ।

शक्नोतीति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३. ४९) । पतत्यनेन पतत्रं पत्रं पक्षः । 'पुंसि संज्ञायां घः' (३. ३. ११८) पतन्गच्छति पतगः । पततीति पतत् । पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथः । नग ओकोऽस्य नगौकाः । वाजो वेगोऽस्यास्ति वाजी । विकिरति पांसून् विकिरः । 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' (६. १. १५०) । वाति, वयति वा विः । 'वेञो डित्*' ।

१. 'ड' क. ख पाठः. २. 'तं' ख ङ. पाठः. ३. 'नाथः इ' ड. छ. पाठः. ४. 'डिः ।' क. ग. घ. पाठः.

* 'डिच्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

(उ० ४. ७३) । पतत्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतत्री । * 'पतेरत्रिनिः' (उ० ४. ७०) । पतेरत्रिरिति भ्रान्त्या ग्रन्थकृदिदन्तं मन्यते । पतितुमिच्छन् पित्सन् । 'सनि मीमा—' (७. ४. ५४) इतीसभ्यासलोपौ । नभसा गच्छति नभसङ्गमः । गमेः सुप्युपसङ्ख्यानात् खच् । 'वाचंयमपुरन्दरौ च' (६. ३. ६९) इति चकारान्मुमागमः । 'अत्यविचमितमिरभिलभिन§भिपनिपणिभ्योऽसच्' (उ० ३. ११७) इति नभसशब्दोऽस्तीत्येके। पतङ्गो नानार्थे ॥

टीका०—खगादयः सप्तविंशतिः सामान्यपक्षिणि । खे गच्छतीति खगः । डप्रकरणे 'अन्यत्रापि—'(वा० ३. २. ४८) इति डः । 'विहायसो विह च' (वा० ३. २. ३८) इति खच् । 'खच्च डिच्च¶ भवतीति वक्तव्यम्' (वा० ३. २. ३८) इति खचो डित्त्वम् । विहङ्गः । 'ड च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा० ३. २. ३८) इति विहादेशः । विहगः । 'विहायसो विह च' इति खच् । विहङ्गमः । विहायाः सान्तः । विपूर्वाज्जहातेः 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि णिच्च' (उ० ४. २२२) इत्यसुन् । णित्त्वाद् युगागमः । 'शक्लृ शक्तौ' । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३. ४९) इति उन, उन्त, उन्ति, उनिप्रत्ययाः कर्तव्याः । अतः शकुनशकुन्तशकुन्तिशकुनयः । प्रथममण्डेन जायते, ततः शावकेन । अतो द्विजः । (पतत्र)पत्रयोगात् पतत्रिपत्रिणौ । अत इनिः । पतन् उड्डयमानो गच्छति पतगः । पृषोदरादिः । पतन् शत्रन्तः । पत्रमेव रथ इवास्येति पत्ररथः । नगाः वृक्षाः, तदोकसो नगौकसः । वजत्यनेनेति वाजः । 'वज व्रज गतौ' । घञ् । वाजः । तद्योगाद् वाजी । किरतेः इगुपधलक्षणः कः । विकिरः । विरिति । 'वेञो डिः' (उ० ४. ७३) 'विष्किरः शकुनि‡विकिरो वा' (६. १. १५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः सेवसित—' (८. ३. ७०) इति षत्वम् । विष्किरः । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४. ७०) । पतत्रिः । इदन्तः । गरुत्मान् उक्तः । पित्सन्त इति । पतेः सन् शतृप्रत्ययश्च । 'सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' (७. ४. ५४)इतीस् । अभ्यासलोपश्च ।

---

* 'पतेरत्रिन्', § 'भितपिपतिपनिपणिमहिभ्य' इति मुद्रितोणादिपाठः । ¶ 'डिद्वा वाच्यः' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः । ‡ 'च्च', इति मुद्रितोणादिपाठः । $ 'नौ वा' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

नभसोऽकारान्तोऽप्युणादावुक्तः । तस्माद् 'गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम्' (वा० ३. २. ३७) इति खच् । नभसङ्गमः ॥

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुक्कुटो लावो जीवञ्जीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

क्षीर०— पक्षिविशेषाः । हारिणं वर्णमितो हारीतः । मज्जति मद्गुः । जलकाकः । न्यङ्क्वादिः । करण्डे भवं कारण्डं पञ्जरवन्तं वाति कारण्डवः । प्लवते प्लवः । तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः । कुक्शब्दं कोटति कुक्कुटः । लाति लूयते वा लावः । जीवेन सहचरेण जीवति जीवञ्जीवः । बाहुलकत्वात् खच् । चकते ज्योत्स्नया तृप्यति चकोरः । को यजते कोयष्टिकः । पक्षिविशेषः । टिट्टिशब्दं भाषते टिट्टिभकः । वर्तेत इति वर्तकः । ‡'शकुने साधुः (?) प्राचाम्' (७. ३. ४५) इति । पक्षे वर्तिका । आदिशब्दात् कपिञ्जलादयः ॥

टीका०— हारीतत्रयोदशकं प्रत्येकं स्वनामप्रसिद्धेषु पक्षिषु । हारीतो हरिआल इति ख्यातः । मज्जतीति मद्गुः । पानीयका*(रि ? कि)का । 'टुमस्जो शुद्धौ' । तरुवद्गुः । कारण्डवः । प्लवः पिल इति ख्यातः । तित्तिरिरिति । 'तरतेः सन्वत तुक् चाभ्यासस्य' इति किः । तित्तिराचित्रपक्षकपिञ्जला[1] अप्यस्य नामानि । कुगिति कुभति शब्दायत इति कुक्कुभः । कुभिः सौत्रो[2] धातुः । लावः प्रसिद्धः । 'जीवन् जीवो जीवञ्जीवः' इति शुभाङ्गकोषः । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १. ६७) । चकोरः । कोयष्टिकः कोण्डेति ख्यातः । टिट्टीति शब्देन भातीति टिट्टिभः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ततः स्वार्थे कः । वर्तिकाद्वयं वाटहीति ख्यातायाम् । 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३.

१. 'शिखरितित्ति' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'त्र' क. ख. च. ज. पाठः.

‡ 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः । * 'मद्गुः सलिलवायसे' 'मद्गुस्तु जलकाकः स्यात्' इति केशवयादवौ ।

१४७) इति तिकन् । वर्त्तिका । 'वर्त्तिका शकुनौ प्राचाम्' (वा० ७. ३. ४५) इति विभाषा इत्त्वनिषेधेन वर्त्तका । उभयोरुपादानं रूपभेदेन प्रदर्शनार्थमात्रम् । आदिना शारिकादयः ॥

गरुत् पक्षश्छदः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

क्षीर० — गिरति खं गरुत् । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १. ९९) । 'पक्ष परिग्रहे' । छाद्यतेऽनेनाङ्गं छदः । 'छादेर्घे —' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः । पतत्यनेन पत्रम् । पतन्तं त्रायते पतत्रम् ॥

टीका० — गरुदादिषट्कं **पक्षे** । मरुद्वद् गरुत् । छाद्यतेऽनेनेतिच्छदः । घः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदे' इति क्लीबकाण्डे वोपालितः । 'दाम्नीशस —' (३. २. १८२) इत्यादिना ष्ट्रन् । पत्रम् । 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्' (उ० ३. १०५) । पतत्रम् । तन्वा रोहते जायते इति तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं

क्षीर० — मूले 'पक्षात् तिः' (५. २. २५) ॥

टीका० — पक्षतिद्वयं **पक्षमूले** । 'पक्षात् तिः' (५. २. २५) पक्षतिः ॥

चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

क्षीर० — चञ्चति चलति चञ्चुः । त्रोटयति त्रोटिः । तुण्डं च ॥

टीका० — चञ्चुद्वयं **खोट** इति ख्यातायाम् । 'चञ्चु तञ्चु चञ्चु गत्यर्थाः' । राहुवद्रूणु । 'स्फुरति शुकचञ्चूपुटः' इत्यतो दीर्घोऽपि । 'त्रुटच्छेदने' । इन् । त्रोटिः । ङीपि त्रोटी ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

क्षीर० — **प्रकृष्टमूर्ध्वं संहतं च डयनम् । 'स्वादय ओदितः' इति निष्ठानत्वम् । एता इति विडीनाद्युपलक्षणार्थम् ॥**

टीका० — प्रडीनत्रयं **पक्षिणामेकैकं गमनविशेषे ।** प्रथममुड्डयनाय क्रमः प्रडीनम् । वियद्गमनमुड्डीनम् । वृक्षादिषु पतनं संडीनम् । प्रादिपूर्वाद् डीङो भावे क्तः । 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम् । ओदितां मध्ये पाठसामर्थ्यादनिट् ॥

पेशीकोषौ द्विहीनेऽण्डं

क्षीर० — **पेशीनां मांसखण्डानां कोषः । अमति निःसरत्यस्माद् अण्डम् । तिस्रः संज्ञा इति गौडः ॥**

टीका० — पेशीत्रयं **पक्षिडिम्बेति** ख्याते । 'पिश अवयवे' । घञ् । गौरादिङीष् । एवं तालव्यवती । 'कुष निष्कर्षे' । कर्मणि घञ् । एवं मूर्धन्यषः । कोषः ।

> "भावानुरक्तवनितासुरभौ शपेय
> मालभ्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयम् ॥"

इति तु तालव्यानुप्रासे घटकर्परः । 'अण रण गतौ' । 'अमन्ताड्डः' (उ० १. ११९) अण्डम् ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

क्षीर० — **कौ लीयते, कुलमेति वा कुलायः । नीयतेऽस्मिन् नीडम् ॥**

टीका० — **पक्षिवासे** कुलायद्वयम् । कुलान्यायन्तेऽत्रेति कुलायः । 'ईड स्तुतौ' । निपूर्वाद् घञ् । नीडः ॥

---

१. 'डिङ्कीति' अ. पाठः. २. 'लं नयति' कु., ३. 'निडीय' क. ग. घ. ङ. पाठः

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

क्षीर०— पुनाति पोतः । पात्येनं स्तनौ पिबति वा पाकः । ऋभ्यतेऽर्भकः । डयते डिम्भः । प्रथते वर्धते, पृथु कायति वा पृथुकः । (श्ये ? श्य)ति शवति वा शावः । शेतेऽस्त्यर्थे शिशुः ॥

टीका०— पोतसप्तकं **सामान्यशिशौ** । पोत उक्तः । पिबतीति पाकः । भेकवत् कन् । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ० ३. १५३) । ततः कन् । अर्भकः । शाव एव शावकः । 'शव गतौ' । घञ् ।

"नवनमेरुफलावलिराबभौ सुकपिशा कपिशावमुखादपि"

इति कप्फिणाभ्युदयः । 'शो तनूकरणे' । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १. २०) इति उः । द्वितालव्यः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं

क्षीर०— स्त्री च पुमांश्च तौ स्त्रीपुंसौ । 'अचतुरविचतुर —' (५. ४. ७७) इति साधुः । मथते सङ्गच्छते मिथुनम् । द्वौ द्वौ इति द्वन्द्वम् । 'द्वन्द्वं रहस्य —' (८. १. १५) इति साधुः । यत् कालिदासः —'द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः' (कुमा० स० ३. श्लो० ३५) ॥

टीका०— **स्त्रीपुंसयोर्युग्मे** मिथुनम् । मिथिः सौत्रो धातुर्हिंसार्थः । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः† उनन्' (उ० ३. ५५) ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

क्षीर० — युज्यते धर्मिवृत्त्या युग्मम् । धर्मवृत्तौ तु युगम् । 'तल्लाति युगलम् । मत्वर्थीयो वा लच् ॥

---

१. 'तः । पचत्यस्मिन नमति तन्मात्रं वा स्त' क. पाठः. २. 'नं पिबति स स्त' ख. पाठः. ३. 'ति' ख. पाठः. ४. 'म्भः अन्याडम्बात् । प्र' क. ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'भ्यः क्युन्' ङ. छ. पाठः. ६. 'गः । ध' ख. पाठः.

---

† 'भ्यः कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका०— द्वन्द्वचतुष्कं सामान्येन युग्ममात्रे । द्वौ द्वौ[1] इति द्वन्द्वम् । 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (८. १. १५) इत्यनेन द्वन्द्वमन्तःस्थोपधं निपात्यते । 'द्वन्द्वं द्वन्दं युगलं युग्मं युगं मिथुनं मिथः' इति व्याडिः । तथा च पृषोदरादित्वाद् वकारविकल्पः । तिग्मवद् युग्मम् । युगलमिति । पृषोदरादित्वात् कलच् । युजेः इगुपधलक्षणः कः । युगम् ॥

समूहनिवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः ।
स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः ॥ ३९ ॥
समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

क्षीर०— समूह्यते ढौक्यते समूहः । निवहति निवहः । व्यूह्यते व्यूहः । सन्दुह्यते सम्पूर्यते सन्दोहः । विसृियते विसरः । व्रज्यते व्रजः । 'गोचरसञ्चर—' (३. ३. ११९) इति साधुः । स्तूयते स्तोमः । उह्यते ओघः । न्यङ्क्वादिः । निकीर्यते निकरः । व्रियते व्रातः । वारः । सञ्चीयते सञ्चयः । समुदयनं समुदायः । अयतेर्घञ् । समुदय इति । इणोऽच् । सम(वय?वाय्य)ते समवायः । चीयते चयः । गण्यते गणः । वृणोति वृन्दम् । निकुरति निकुरम्बम् । कदम्बप्रतिकृतिकेसरसञ्चयात्मकत्वात् कदम्बकम् । कुत्सितमम्बते वा ॥

टीका०— समूहादयो द्वाविंशतिः समूहे । समूहव्यूहयोः कर्मणि घञ् । निवहसन्दोहविसराः पचाद्यजन्ताः । गोचरसञ्चरादिना व्रजो निपातितः । स्तोम इति । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । स्तोमवन्मन् । 'उच समवाये' । घैञ्[2] । 'चजोः कु घिण्यतोः' (७. ३. ५२) इति कुत्वम् । 'यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते' इति वचनाद् घकारः । ओघः । किरतेः निकरः । 'ॠदोरप्' (३. ३. ५७) । निपूर्वः । 'व्रातेन जीवति' (५. २. २१) इत्यत्र व्रातः साधुः । दुहेर्वृणातेरयतेश्च[3] गत्यर्थाद् घञि सन्दोहवारसमुदायाः । सङ्घात इति । 'हन्त्यर्थाश्च'[4]

१. 'द्वौ द्व' ङ. छ. पाठः. २. 'ह'. ३. 'तेः' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'घः।' क. ख. च. ज. पाठः.

इत्यस्माद् हनश्चौरादिकात् पचाद्यच् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७. ३. ३२) इति तत्वम् । 'हो हन्तेः—' (७. ३. ५४) इति घत्वम् । हन्तेः क्तिन् । संहतिः । तुशब्दः स्त्रीलिङ्गं निवर्तयति, न नाम । वृन्दम् इति । 'अब्दादयश्च' (उ० ४. ९८) इत्यनेन दन् नुमागमगुणाभावौ च निपात्येते । 'कदिकडिभ्योऽम्बच्' कदम्बः । ततः कन् ॥

वृन्दभेदाः

क्षीर० — **समूहविशेषाः । वक्ष्यन्त इति शेषः ॥**

टीका० — इदानीं वर्गादयो वृन्दभेदाः ॥

सर्मैवर्गः

क्षीर० — **सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिश्च समूहो वर्गः । वृज्यते विजातीयेभ्य इति वर्गः ॥**

टीका० — तत्र समानैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा वृन्दं वर्गः । यथा कवर्गः । 'वृजी वर्जने' । घः ॥

सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः ।

क्षीर० — **प्राणिभिः समूहः । संहन्यते सङ्घः । 'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' (३. ३. ८६) इति साधुः । यथा गोसङ्घः । मेघसङ्घाद्युपचारात् । सरति सार्थोऽध्वगवृन्दम् ॥**

टीका० — सङ्घद्वयं **प्राणिसमूहे** । यथा भिक्षुसङ्घः । वणिक्सार्थः । अन्यत्रोपचारात् । 'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' (३. ३. ८६) इत्यप्, टिलोपघत्वे च । सङ्घः । 'सर्तेर्णित्' (उ० २. ५) इति थक् । सार्थः ॥

सजातीयैः कुलं

---

१. 'र्गाय: । वृ', २. 'दथन् । सा' इ. छ. पाठः.

क्षीर० — जन्तुभिरित्येव । कुलं बन्धुषु विप्रकुलम् ॥

टीका० — सजातीयैरेव जन्तुभिर्वृन्दं कुलम् । यथा ब्राह्मणकुलम् । 'कुल संस्त्याने' । इगुपधलक्षणः कः । अन्यत्रोपचारात् ॥

यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

क्षीर० — वृन्दमित्येव । यथा मृगयूथः । 'यु मिश्रणे' ॥

टीका० — तिरश्चामेव वृन्दं यूथम् । यथा हस्तियूथम् । 'यु मिश्रणे' । 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ० २. १२) इत्यनेन थक् दीर्घत्वं च निपात्यते । 'रथयूथेन महता' इत्यादिप्रयोगो गौणः ॥

पशूनां समजः

क्षीर० — संवीयते समजः । 'समुदोरजः पशुषु' (३. ३. ६९) इत्यप् ॥

टीका० — गवादिपशूनां वृन्दे समजः । 'समुदोरजः पशुषु' (३. ३. ६९) इत्यजेरप् । 'अजिव्रज्योश्च' (७. ३. ६०) इति कुत्वनिषेधः । अघञपोरिति प्रतिनिषेधान्न वीभावः ॥

अन्येषां समाजः

क्षीर० — पशुभ्योऽन्येषां वृन्दम् । यथा श्रोत्रियसमाजः ॥

टीका० — पशुभ्योऽन्येषां वृन्दं समाजः । यथा नृपसमाजः । घञ् । अन्यत्रोपचारात् ॥

अथ सधर्मणाम् ।

स्यान्निकायः

क्षीर० — समूह इत्येव । यथा श्रमणनिकायः । निचीयते निकायः । 'निवासो*पचिति—' (३. ३. ४१) इति घञ् । कत्वं च ॥

---

१. 'मूलव' क. ग. घ. पाठः.

* 'सचिति' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

टीका०— समानधर्मणामेव[1] प्राणिनां वृन्दं निकायः। यथा भिक्षुनिकायः। 'सङ्घे चानौत्तराधर्ये' (३. ३. ४२) इति चिनोतेर्घञ्। आदेश्च कादेशः ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

क्षीर०— धान्यादेरुच्छ्रितं वृन्दम्। पुञ्ज्यते पुञ्जः। राश्यते राशिः। राशिः सौत्रो दीप्त्यर्थः। उत्कीर्यते उत्करः। कूट्यते कूटः ॥

टीका०—पुञ्जचतुष्कं धान्यादिकूटे। पुंसा जातः पुञ्जः। राशिरिति। 'अशिपणा*य्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४. १३४) इति इण् रुडागमश्च। राशिर्द्वयोरिति त्रिकाण्डे पठ्यते। किरतः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। उत्करः। कूट उक्तः ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे।

क्षीर०— कपोतादीनां समूह एतानि वर्तन्ते। 'अनुदात्तादेरञ्' (४. २. ४४)। आदिशब्दात् काकादिः ॥

टीका०—कपोतशुकतित्तिरीणां गणे यथायोगं कापोतादयः स्युः। 'अनुदात्तादेरञ्' (४. २. ४४)। कापोतम्। अन्यत्र 'तस्य समूहः' (४. २. ३७) इत्यण् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

क्षीर०— छा(दय?च्छ)न्ते[2] छेकाः। पञ्जरादौ स्थाप्यन्ते। गृह्यन्ते गृह्यकाः। 'पदास्वैरि[3]' (३. १. ११९) इति क्यप्। स्वार्थे कन् ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥

१. 'र्मा' ङ. छ. पाठः. २. 'छाय' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'प् ॥' ख., 'प्। सिं' क. ङ. पाठः.

* 'य्यो रुडायलुकु' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० — क्रीडार्थं योषितां मृगपक्षिणो गृहासक्ता गृहसंलग्नाः । तत्र छेकद्वयम् । 'स्थेका' इति पाठे तिष्ठतेः 'क्रिय इकन्' (उ० २. ४६) इति बाहुलक इकन् । गृह्यका इति । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' (३. १. ११९) इति क्यप् । अनुकम्पायां कन् ॥

इति वन्द्यघटीयसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे

सिंहादिवर्गः ॥

अथ मनुष्यवर्गः ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

क्षीर० — मनोरपत्यं मानुषो मनुष्यश्च । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (४. १. १६१) । म्रियते मर्त्यः । स्वार्थे यत् । मानव इतीदमर्थेऽण् । अपत्यार्थेऽञ्यद्भ्यां बाधितत्वात् । नृणाति नरः । 'नॄ नये' । पाति पुमान् । पञ्चभिर्भूतैर्जायते पञ्चजनः । पुरि शयनात्, पूरणाद्वा पुरुषः । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति वा दीर्घः । नयति ना । 'नयतेर्डिच्च' (उ० २. १००) इत्यृन् ॥

टीका० — मनुष्यैकादशकं मानुषे । मनोरपत्यानि मनुष्याः । मानुषाश्च । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (४. १. १६१) । मर्तो भूलोकः, तत्र भूता मर्त्याः । दिगादित्वाद् यत् । दितिजा इव मनुजाः । मनोरिमे मानवाः । 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् । 'नॄ नयने' । पचाद्यच् । नराः । पुमांस इति । पुनातेः 'पूञः मुन्मुग्घ्रस्वश्च' । पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्जायन्त इति पञ्चजनाः । 'जन

---

१. 'दिय' क. ख. ज. झ., 'दिभ्यो य' च. पाठः. २. 'सः पु' ङ, छ. पाठः. ३. 'ण्म' क. ख. पाठः.

जनने'। पचाद्यच्। 'पॄ पालनपूरणयोः'। 'पुरः कुषन्' (उ० ४. ७५)। पुरुषाः। बाहुलकाद् 'हलि च' (८. २. ७७) इति दीर्घाभावः। 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८. २. ७६) इति वर्तमाने 'हलि च' इति दीर्घत्वे पूरुषाः। 'नयतेर्डिच्च' (उ० २. १००) इति ऋन्। डित्वाट्टिलोपः। ना नरौ नरः॥

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः।
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा॥ २॥

क्षीर० —स्त्यायत्यस्यां गर्भः स्त्री। योषति पुमांसं योषित्। 'हृसृरुहियुषिभ्य इ(ती ? तिः)' (उ० १. १०२) (तन्त्र् तन्यञ्चीति ?) योषा। नारीति। 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग० ४. १. ७३) इति वृद्धिः। शार्ङ्गरवादिपाठाद् ङीन्। केशपक्षयोः सीमाप्रदेशः सीमन्तः। तद्वत्त्वात् सीमन्तिनी। उह्यतेऽसौ, वध्यतेऽनया भर्ता वा वधूः। प्रतीपं वक्रं पश्यत्यपाङ्गनिरीक्षणात् प्रतीपदर्शिनी। वामाद् विपरीतलक्षणया, शृङ्गारवेदनत्वाद् वा पुंसां वामो भागोऽस्या इति वा। वन्यते दीयते प्रार्थ्यते वा वनिता। मह्यते महिला। महती इडा स्तुतिरस्या महेला महिला च। मही भूः, तत्स्वभावं बीजधारणवर्धनकरत्वं लाति वा महिला। तथाशब्दान्महेलापि। यल्लक्ष्यम्—

"अजयद् द्विपतः पूज्यनयः परमहेलया।
स्वप्नेऽपि मनसि स्पृष्टो न यः परमहेलया॥"

टीका० — स्त्र्येकादशकं स्त्रियाम्। 'स्त्यै ष्ट्यै सङ्घातशब्दयोः'। संस्त्याने 'स्त्यायतेर्ड्रट्' (उ० ४. १६५)। टिलोपः। ङीप्। स्त्री। युषेः सौत्राद् 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १. १०२) इतीतिः। योषित्। अन्तःस्थादिः।

---

१. 'न्युतन्यर्जाति' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'न। सीमन्तः केशरेखास्त्यस्याः सीमन्ति' ख. पाठः. ३. 'वर्ध्यते' ग. ङ. पाठः. ४. 'प्रं ऋजु शीलमस्याः प्र', ५. 'नी। वक्रं पश्यत्यपाङ्गनिरीक्षणात्। पुंसां वामो भागोऽस्या इति वामा। विपरीतलक्षणया शृङ्गारवेदनत्वाद् वा। वनते' क. ग. घ. ङ. पाठः. ६. 'ते प्रार्थ्यते व' ख. पाठः. ७. 'पुरुषः पू', ८. 'स्तया प', ९. 'नरः प' ग. घ. ङ. पाठः. १० 'र्डित इति यो' ङ. छ., 'र्डित यो' ख. पाठः.

टापि योषितेति केचित् । 'स्त्री वधूर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषश्च । अल्पबलत्वादबला । अल्पार्थे नञ् । 'जुष परितर्कणे' । घञ् । जोषा चवर्गादिः । योतेर्बाहुलकात् सप्रत्ययेनान्तःस्थादिरपि । उभयमेवेति वर्णदेशना । नृशब्दान्नरशब्दाच्च 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग० ४. १. ७३) । ङीन्वृद्धी । नारी । सीमन्तः केशरचना, तद्योगात् सीमन्तिनी । '*वहेर्धश्च' (उ० १. ८६) इत्यूः, धश्चान्तादेशः । वधूः । प्रतीपमसम्मुखं द्रष्टुं शीलमस्या इति प्रतीपदर्शिनी । ताच्छील्ये णिनिः । वमतेः, 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०) । वामा । 'वन ध्वन शब्दे' । कर्तरि क्तः । वनिता । 'मह पूजायाम्' । सलिलवदिलच् । महिला ॥

विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

क्षीर० — प्रकृष्टान्यङ्गान्यस्या अङ्गना । 'अङ्गात् कल्याणे' (ग० ५. २. १००) इति[२] पामादित्वात् नः । बिभेति तच्छीला भीरुः । 'भियः क्रुक्लुकनौ' (३. २. १७४) । कामयते कामिनी । वामे पुंबाधके लोचने अस्या वामलोचना । प्रकृष्टो मदः कामवेगोऽस्त्यस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोपोऽस्त्यस्या मानिनी । काम्यते कान्ता । ललति, लाल्यते वा ललना । 'लल विलासे' । 'लल ईप्सायाम्' । नितम्बिनी गुरुनितम्बा ॥

सुन्दरी रमणी रामा

क्षीर० — विशेषा इत्येव । सुष्ठु द्रियते सुन्दरी । रमन्तेऽस्यां रमणी । रमते रामा । ज्वलादित्वाण्णः ॥

टीका० — अङ्गनाद्वादशकं प्रत्येकं स्त्रीविशेषे । प्रशस्ताङ्गयोगादङ्गना । 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' (५. २. १००) इति वर्तमाने, 'अङ्गात्

१. 'न सन्त्यस्या' ख. पाठः. २. 'ति लोमादीति नः' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'गोऽस्याः' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'ल' ख. पाठः.

* 'वहो धश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

कल्याणे' (ग०५. २. १००) इति पामादिगणसूत्रेण नप्रत्ययः । भयशीला भीरुः । बिभेतेः 'भियः क्रुक्लुकनौ' (३. २. १७४) इति ताच्छीलिकः क्रुः । तत 'ऊङुतः' (४. १. ६६) इत्यूङ् । एवं दीर्घान्तः । तथाच — 'त्वं रक्षसा भीरु! यतोऽपनीता' इति प्रयोगः । ह्रस्वान्तोऽपपाठ इति श्रीकण्ठादयः । बहुकामा कामिनी । 'संज्ञायां मन्माभ्याम्' (५. २. १३७) इति इनिः । चारुनेत्रा वामलोचना । प्रकृष्टो रूपादिमदो यस्याः सा प्रमदा । भावः शृङ्गारचेष्टा, तद्युक्ता भाविनी । प्रशंसायामिनिः । कमनीयमूर्तिः कान्ता । 'कमु कान्तौ' । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३. २. १८८) इति वर्तमाने क्तः । सुकुमाराङ्गी ललना । 'लल ईप्सायाम्' । ण्यन्ताद् युच् । पृथुनितम्बा नितम्बिनी । रूपलावण्ययुक्ता सुन्दरी । गौरादिः । या वपुर्गुणोपचारेण कान्तं रमयति, सा रमणी । 'रमु क्रीडायाम्' । नन्द्यादिल्युः । या गीतकलाभी रमते, सा रामा । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०) ॥

कोपना सैव भामिनी ।

क्षीर० — 'भाम क्रोधे' ॥

टीका० — कोपनाद्वयं **क्रोधवत्याम्** । 'कुप क्रोधे' । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३. २. १५१) इति ताच्छीलिको युच् । 'भाम क्रोधे' । आवश्यके णिनिः ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

क्षीर० — उत्तमस्त्रीपर्यायाः । व्रियते वरः, आरुह्यतेऽस्मिन्न आरोहो नितम्बः[1] । वर आरोहोऽस्या[2] वरारोहा । मत्ता क्षीबेव काशते भाति मत्तकाशिनी । 'कर्तर्युपमाने च' (३. २. ७९) इति णिनिः । वरो वर्णोऽस्त्यस्या[3] वरवर्णिनी ॥

टीका० — वरारोहाचतुष्क**मुत्तमायाम्** । वर आरोहः कटिर्यस्याः सा वरारोहा । श्रोणीगौरवान्मत्तगजवन्मन्थरगामिनी मत्तकासिनी । 'कस गतौ' ।

---

१. 'पि' ख. पाठः. २. 'याः आ'. ३. 'म्बः । म वरोऽस्या' ख. पाठः. ४. 'ने णि' ख. पाठः.

दन्त्यान्तः । 'कर्तर्युपमाने' (३. २. ७९) इति णिनिः । उत्तमेति । उच्छब्दादतिशायने तमप् । उत्कृष्टवर्णा वरवर्णिनी ॥

'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी[1] ग्रीष्मे या[2] सुखशीतला ।
भर्तृभक्ता च या नारी ज्ञेया सा वरवर्णिनी ॥'

इति रुद्रः ॥

कृताभिषेका महिषी

क्षीर० — नृपस्त्रीत्येव । श्रीमहादेवीत्वे कृताभिषेका । यथा वासवदत्ता । मह्यते पूज्यते महिषी ॥

टीका० — कृताभिषेका बद्धपट्टा नृपस्त्री महिषी ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

क्षीर० — पद्मावत्याद्याः । भोगोऽस्त्यस्यां भोगिनी[4] । ता महिषीत इतराः ॥

टीका० — महिषीतोऽन्याः नृपस्त्रियो भोगिन्यः । भोगयोगादिनिः ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः

क्षीर० — 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४. १. ३३) इति पत्नी । पाणिर्गृहीतोऽस्याः । 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' (४. १. ५२) इत्यत्र *'पाणिगृहीतादीनां विशेषे' (वा० ४. १. ५२) इति ङीप् । द्वितीया धर्मसहाया । सह

१. 'सर्वाङ्गी' क. ख. च. ज. झ. पाठः. २. 'वा' ख. पाठः. ३. 'त्वेन कृ' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'नी । प' ख. पाठः.

* 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' इति मुद्रितवार्तिकपाठः । पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे इति तु काशिका ।

धर्मोऽस्त्यस्याः सहधर्मिणी । यज्ञादौ सहाधिकारात् । भरणाद् भार्या । †'संज्ञायां भृतृवृजीत्यादेः' 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४)। जायतेऽस्यां पतिः जाया । यन्मनुः —

"जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः" ।

दारयन्ति दाराः । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्' (वा०३. ३. २०) । अथशब्दात् पुम्भूम्नोर्न पूर्वभाक्त्वम् । सहचरी च ॥

टीका० — पत्नीसप्तकमग्निसाक्षिकं कृतपाणिग्रहणायाम् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४. १. ३३) इति पतिशब्दस्य नकारः । नकारान्तत्वाद् ङीप् । पत्नी । शूद्रपत्नीत्युपचारात् । 'गृह्णामि ते सौभगत्वाय —' (अथर्व० का० १४. अ०१. सू० ५०) इत्यादिमन्त्रे(ण) विवाहे पाणिर्गृहीतोऽस्या इति पाणिगृहीती । 'पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ङीप् वक्तव्य' (वा०४. १. ५२) इति ङीप् । द्वयोः पूरणीति द्वितीया । 'द्वेस्तीयः' (५. २. ५४) । टाप् । सहधर्मयोगात् सहधर्मिणी । 'समानस्य' (६. ३. ८४) इति योगविभागात् सभावे सधर्मिणी च । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५. २. १३२) इतीनिः । भार्येति । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । पतिरस्यां पुनर्जायत इति जाया । 'जनेर्यक्' (उ०४. ११२) इति यक् । 'ये विभाषा' (६. ४. ४३) इत्यात्वम् । 'दॄ विदारणे' । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वा०३. ३. २०) इति घञ् । टाबन्तोऽपीति हट्टचन्द्रः । तथा च शुभाङ्कः—

"क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् ।
क्रोडे हारेषु दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः" ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

क्षीर० — कुटुम्बं पुत्रभृत्याद्यस्त्यस्याः कुटुम्बिनी । पुरं धत्ते पुरन्ध्री ॥

१. 'ति म' ङ. छ. पाठः. २. 'स्व' क. ख. ङ. छ. ज. झ पाठः. ३., ४., ५. 'ड्ड' ग. घ. ङ. पाठः.

† संज्ञायां भृञः इति स्वामीति तु भानुजिदीक्षितः ।

टीका० — कुटुम्बिनीद्वयं **पुत्रादिमत्याम्** । पुरं गृहं धरतीति । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा०३. १. १०८) इतीक् । पृषोदरादित्वान्नुमि पुरन्ध्रिः । पक्षे ङीप् । पुरन्ध्री ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

क्षीर० — **पतिसेवैव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता । यत् स्मृतिः — 'नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतम्' इति । सैव सुचरित्रत्वात् सती साध्वी च ॥**

टीका० — सुचरित्राचतुष्कम**खण्डितचारित्रायाम्** । सतीति । 'अस भुवि' । शतृ । 'उगितश्च' (४. १. ६) इति ङीप् । साध्वीति 'वोतो गुणवचनाद्' (४. १. ४४) इति ङीप् । ङीषभावे साधुः । पतिः व्रतमिव कमनीयोऽस्या इति पतिव्रता ॥

कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्ना

क्षीर० — **कृतं सापत्नकं सपत्नीभावोऽस्याः । अधि उपर्युह्यते द्वितीयास्या अध्यूढा । अधिविन्दत्यस्यामधिविन्ना ॥**

टीका० — कृतसापत्निकात्रयं **प्रथमपरिणीतायाम्** । कृतमुत्पादितं सापत्न्यं नाम आत्मनो यस्याः सा कृतसापत्निका । षिद्गौरादिङीप् । केऽणो ह्रस्वादि । 'हलस्तद्धितस्य' (६. ४. १५०) इति यलोपः । अधिशब्दः प्रागर्थः । प्रागूढा अध्यूढा । 'विदि[1]र्लाभे' । निष्ठानत्वादधिविन्ना । 'अधिपूर्वो विन्दतिः प्रागूढत्वापवादने वर्तते' इति केचित् । तन्मते कनिष्ठानामधिविदेः कर्तृत्वम् । तथा च रघुः —

"अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः" ।

(स० १८. श्लो० ५३)

---

१. 'द्लृ लाभे' ज. पाठः.

अथ स्वयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या(च?)

क्षीर० — स्वयं वृणीते स्वयंवरा । 'संज्ञायां भृतृवृजी'—(३. २. ४६) ति खच् । पतिं वृणीते पतिंवरा । खच् । व्रियतेऽनया वर्या । 'अवद्यपण्य —' (३. १. १०१) इति साधुः । वरमर्हति वा ॥

टीका० — स्वयंवरात्रयं स्वेच्छया **पत्यन्वेषिण्याम्** । स्वयं वृणीते पतिमिति स्वयंवरा। पचाद्यच् । विश्वम्भरावत् खच् । पतिंवरा । पतिवरणेऽनिरुद्धा वर्या । 'अवद्यपण्य—' (३. १. १०१) इत्यादिना यत् ।

अथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

क्षीर० — कुलस्य सम्पादयित्री स्त्री ॥

टीका० — कुलस्त्रीद्वयमव्यभिचारेण **कुलरक्षिकायाम्** । कुलं पालयतीति कुलपालिका । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थे कः ॥

कन्या कुमारी

क्षीर० — कनति कन्या । 'कन दीप्तौ' । अघ्न्यादिः । 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) इति लिङ्गाद् ङीब् नास्ति । कुमारयति क्रीडति कुमारी । कुत्सितो मारोऽस्या वा । अनूढत्वात् ॥

टीका० — **प्रथमे वयसि वर्तमानायां** कन्याद्वयम् ।

"अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥"

इह त्वभेदोपचारादेकत्वम् । 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११२) इति यत् । 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) इति निपातनान्न

१. 'ण्यवद्यौ गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु इति य' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

'वयसि प्रथमे' (४. १. २०) इति ङीप्। कुमार उक्तः। 'वयसि प्रथमे' इति ङीपि कुमारी ॥

गौरी तु नग्निकानागतार्तवा।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

क्षीर० —

"अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशमे नग्निका भवेद्"

इति स्मार्तो विशेषो नाश्रितः। गौरते(?)गौरी। न लज्जते नग्निका। 'ओलस्जी व्रीलने'*। ऋतौ भवमार्तवम् रजः। ‡'अजाद्यतष्टाप्' (४. १. ४)। 'वयसि प्रथमे' (४. १. २०) ङीप् स्यात् ॥

टीका० — गौरीत्रयमष्टवर्षायाम्। 'ओलस्जी व्रीले'[1]। निष्ठा। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७. २. १४) इतीडभावः। 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम्। पृषोदरादित्वादादेर्नत्वम्। अल्पार्थे कः। टावादि। अन्तरनागतमार्तवमस्या इत्यनागतार्तवा। मध्यमाद्वयं प्रथमं दृष्टरजसि। भवार्थे 'मध्यान्मः' (४. ३. ८) मध्यमा। दृष्टरजाः सान्तः ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

क्षीर० — 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानाम्' (वा० ४. १. १५) इति ङीप्। 'यूनस्तिः' । (४. १. ७७) ॥

टीका० — तरुणीद्वयं त्रिंशद्वर्षाणि यावत् **प्राप्तयौवनायाम्**। तरतेः 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३. ५३) इति वर्तमाने 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३. ५४) इत्युनन्। पक्षे तरुणी च। 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ४. १. १५) इति ङीप्। युवन्शब्दाद् 'यूनस्तिः' (४. १. ७७)। ङीपि युवती च। युवतिशब्दः स्त्रीमात्रेऽपि। तथाच वात्स्यायनः — 'धर्मार्थविद्यानां कालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत; प्राग् यौवनाद् युवतिः' ॥

१. 'हर्णाद्' च. पाठः.

‡ अत्र 'स्यान्मध्यमा' इति पाठ्यम्। * 'व्रीडायाम्' इति मुद्रितधातुपाठः।

समाः स्नुषाजनीवध्वः

क्षीर०—स्नौति स्नुषा । जायतेऽस्यां जनी । वधूटी च । ग्रामटिकावत् ॥

टीका०— स्नुषात्रयं **पुत्रादिभार्यायाम्** । 'ष्णु प्रस्रवणे' । 'ष्णुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३. ६६) इति सः । स्नुषा । मूर्धन्यान्ता । जनी गौरादिः । भार्यापर्यायोऽपि जनीशब्दः । तथाच हर्षचरिते— 'परागपिञ्जमञ्जरीसंयुज्यमानमधुपजनीजनितमुद' इति ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

क्षीर०— चिरिणोति चिरण्टी । चरति चरण्टीत्येके । 'वयस्यचरमे' (वा० ४. १. २०) इति ङीप् । सुष्ठु वसति सुवासिनीति द्रमिडः ॥

टीका०— चिरण्टीद्वयं **परिणीतायामपरिणीतायां वा पितृगेहस्थायां दुहितरि** । चिरण्टी । 'वयस्यचरम इति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. २०) इति ङीप् । स्वा ज्ञातयः, तत्र वस्तुं शीलमस्या इति स्ववासिनी । ताच्छीलिको णिनिः । सुपूर्वात् सुवासिनीत्यपि सोमनन्दी ॥

इच्छावती कामुका स्याद्

क्षीर०— 'लषपतपद—' (३. २. १५४) इत्युकञ् ॥

टीका०—इच्छावतीद्वयं **धनगीतनृत्तादीच्छायुक्तायाम्** । कामयत इति कामुका[3] । 'कमु कान्तौ' । लषपतादिना उकञ् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' (७. ३. ३४) इति वृद्ध्यभावस्य 'अवमिकम्याचमीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ७. ३. ३४) इति निषेधः ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

क्षीर०—वृषमिच्छत्यात्मनः । क्यच् । 'अश्वक्षीरवृषलवणाना-

---

१. 'धूः । वधूटी', २. 'लाः ।' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'का । ल' ङ. छ. झ. पाठः.

मात्मप्रीतौ क्यचि' (७. १. ५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा० ७. १. ५१) इत्यसु(न्? क्) । 'जानपदकुण्ड —' (४. १. ४२) इति मैथुनेच्छायां ङीषि कामुकी ॥

टीका० — वृषस्यन्तीद्वयं मैथुनेच्छायुक्तायाम् ।

"शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः"

इत्यमरः । बीजधातृवचनो वा वृषशब्दः । तथाच 'वृषो यो गर्भमाधत्त' इति न्यासः । 'बन्धौ वा बीजधातरि बीजघोटके वृष' इति शालिहोत्रे[1]ऽपि ।

"वृषो न देयो गर्भिण्या अश्वाया नापि तर्दनम्"

इति कामशास्त्रेऽप्यसकृद्बीजनिषेकसमर्थो वृष उच्यते । अतश्च शुक्रलं बीजधातारं वा पुरुषमिच्छन्ती वृषस्यन्ती । क्यच् । 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा० ७. १. ५१) इत्यसुक् । ततः शतृङीङनुगागमाः । जानपदादिङीषि कामुकी ॥

कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका ।

क्षीर० — यद् भरतः —

"हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदनेन मदेन या ।
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥"

ण्वुलन्तोऽयम् । वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता विप्रलब्धा कलहान्तरिता प्रोषितभर्तृका स्वाधीनपतिकेत्येता[2] नायिका अन्वर्थत्वान्न लक्षिताः ॥

टीका० — सङ्केते या प्रियार्थं व्रजति साभिसारिका । तथाच भारतीये —

"हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदेन मदनेन[3] वा ।
याभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥"

सर्तेर्ण्वुल् ॥

---

१. 'त्रं' क. ख. च. ज. पाठः. २. 'त्यन्या नायिकाः समान्व' क. ग. घ. ङ. पाठः.
३. 'दनेन मदेन च ।' ङ. छ. पाठः.

पुंश्चली धर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांसुला च स्याद्

क्षीर०—पुमांसं चलति पुंश्चली । धर्षति धर्षणी । बध्नाति बन्धकी । कुलान्यटति कुलटा । पचाद्यच् । शकन्ध्वादिः । कुत्सितं लटती-त्येके । एति तच्छीला इत्वरी चपला । 'इण्नशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्' (३. २. १६३)। स्वेन ईर्ते तच्छीला स्वैरिणी । स्वस्येरेरिणोर्वृद्धिः। पांसुर्मालिन्य-हेतुरस्त्यस्याः पांसुला ॥

टीका०—पुंश्चल्यष्टकमसत्याम् । परिणेतृपुंसश्चलतीति पुंश्चली । पचादिषु टिदयं पठ्यते । अतः 'टिड्ढाणञ् —' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । 'पुमः खय्यम्परे' (८. ३. ६) इति सकारः । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । *'ध्रहेरणिः' (उ० ५. ६८) इति बाहुलकोऽणिः । ङीप् । धर्षणी । बन्धमनुबन्धं कारयतीति बन्धकी । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । गौरादिः । सती उक्ता । नञा असती । कुलान्यटतीति कुलटा । पचादिः । शकन्ध्वादिः । स्वेच्छाप्रसरण-शीलत्वाद् इत्वरी । 'इण् गतौ' । 'इण्नशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्' (३. २. १६३) स्वेनेरितुं शीलमस्या इति स्वैरिणी । 'स्वादीरेरिणोर्वृद्धिर्वक्तव्या' (वा० ६. १. ८९) इति वृद्धिः । 'पंसि नाशे' । 'अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितु-गु§धुग्दीर्घहकाराश्च' (उ० १. २७) इति कुप्रत्ययः । षण्णां धातूनां यथास-ङ्ख्यमृज्यादयः षड् भवन्ति । ततश्च पंसेर्दीर्घः । पांसुः, पापम् । दन्त्यसः । तथाच

"कणिकाभिरपां सुखरा बृन्दावनमारुताश्च ववुरपांसुखराः"

इति बृन्दावनयमकम् । ततः सिध्मादिलच् । पांसुला ।

"तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्बशूकरपांशवः"

इति शभेदः ॥

१. 'री । इ' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'तट्टित्त्वान्ङीप्' ङ. छ. पाठः. ३. 'आदि' ज. पाठः. ४. 'दिङी' च. पाठः. ५. 'णिः धर्षणिः ङी' क. ख. झ. पाठः. ६. 'श' क. ख. च. झ. पाठः.

* 'ध्रहेरनिः', § 'धुग्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

अशिश्वी शिशुना विना ।

क्षीर० — 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' (४. १. ६२) इति साधुः ॥

टीका० — अनपत्यायामशिश्वी । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' (४. १. ६२) इति ङीष् ॥

अवीरा निष्पतिसुता

क्षीर० — न विद्येते वीरौ पतिपुत्रौ यस्याः सा अवीरा ॥

टीका० — पतिपुत्ररहितायामवीरा । 'वीरा पतिपुत्रवती' इति नाममाला । नञा अवीरा । निष्पतिसुता नामेति केचित् ॥

विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

क्षीर० — विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्तास्या विधवा ॥

टीका० — विश्वस्ताद्वयं विधवायाम् । 'श्वस प्राणने' । 'निष्ठा' (३. २. १०२) इति कर्तरि क्तः । विगतभर्तृका विधवा ॥

आलिः सखी वयस्या च

क्षीर० — अलत्यालिः । यच्छाश्वतः —

"आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते" ।

समानं ख्याति सखी । वयसा तुल्या वयस्या । 'नौवयोधर्म—' (४. ४. ९१) इति यत् । सध्रीची च ॥

टीका० — आलित्रयं सख्याम् । 'अल भूषणादौ' । आङ्पूर्वाद् 'इन्' (उ० ४. ११९) इति इन् । 'निवार्यतामालि ! किमप्यसौ वटुः' (कु० स० ५. श्लो० ८३) इति कालिदासोऽपि । अशिश्वीवद् ङीषि सखी । वयसा तुल्या वयस्या । 'नौवयोधर्म—' (४. ४. ९१) इत्यादिना यत् ॥

पतिवत्नी सभर्तृका ।

क्षीर० — 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४. १. ३२)। ङीप् च ॥

टीका० — पतिवत्नीद्वयं **जीवद्भर्तृकायाम्** । पतियोगान्मतुप् । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४. १. ३२) इति नुक् । नान्तत्वाद् ङीप् । पतिवत्नी । सभर्तृकेति । 'शेषाद् विभाषा' (५. ४. १५४) इति कप् । पतिभर्तृशब्दाभ्यामग्निसाक्षिकपाणिग्रहणकर्तोच्यते, न तु प्रभुमात्रम् ॥

वृद्धा पलिक्नी

क्षीर० — असितपलितयोः 'छन्दसि क्नमेके', 'भाषायामपीष्यते' (वा० ४. १. ३९) इति ङीप् ॥

टीका० — वृद्धाद्वयं **वृद्धायाम्** । पलिक्नीति । पलितशब्दाद् असितपलितयोः 'छन्दसि क्नमेके', 'भाषायामपीष्यते' (वा० ४. १. ३९) इति तकारस्य क्नादेशः, ङीप् च ॥

प्राज्ञी तु प्रज्ञा

क्षीर० — प्रजानातीति प्रज्ञा । 'इगुपधज्ञा—' (३. १. १३५) इति कः । प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे वाण् ॥

टीका० — प्राज्ञीद्वयं, **या किमपि सप्रकर्षं जानाति**, तत्र । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । प्राज्ञी । प्रज्ञेति । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५) ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

क्षीर० — प्रज्ञास्त्यस्याः प्राज्ञा । *'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) ॥

टीका० — प्राज्ञाद्वयम**तिशयितबुद्धियुक्तायाम्** । *'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) । टाप् । प्राज्ञा ॥

---

* 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

क्षीर० — 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) ङीष् ॥

टीका० — भिन्नजातिरपि या शूद्रभार्या, सा शूद्री । 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीष् ॥

शूद्रा तज्जातिरङ्गना ।

क्षीर० — शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४. १. ४) इत्यजादित्वात् टाप् ॥

टीका० — या पुनः शूद्रस्य सुता द्विजातेरपि भार्या, सा शूद्रा । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४. १. ४) इति जातिविवक्षायां टाप् ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

क्षीर० — आभीरजातीया, महाशूद्रस्य स्त्री च, जातिलक्षणे पुंयोगे च ङीष् । (शूद्रा तज्जाति[1]) वैश्यभेद एवाभीरो गवाद्युपजीवी[2] । अन्यत्र महती चासौ शूद्रेति महाशूद्री ॥

टीका० — आभीरी गवाम्बूपजीविनी वैश्यजातिप्रभेदः । तत्र आभीरीद्वयम् । जातौ पुयोगे च समा समानरूपेत्यर्थः । पुंयोगविवक्षायां, 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीष् । जातिविवक्षायां, 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४. १. ६३) इति ङीष् ॥

आर्याणी स्वयमार्या स्यात्

क्षीर० — स्वयं पुंयोगेन विना । †'आर्यक्षत्रियाभ्यां स्वार्थे वा'

---

१. 'तिरङ्गना वै' ख. पाठः. २. 'विपु । अ' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

† 'अर्य' इति मुद्रितवार्तिकपाठः ।

(वा० ४. १. ४९) इति ङीषानुकौ । पक्षे टाप् । योपधत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् नास्ति ॥

टीका० — या **स्वयमार्या** वैश्यजातिर्यस्यकस्यचिद् भार्या, तत्रार्याणी-द्वयम् । †'आर्यक्षत्रियाभ्यां वा' (वा०४. १. ४९) इति ङीषानुकौ । आर्याणी । पक्षे टाप् । योपधत्वाद् 'जातेरस्त्री—' (४. १. ६३) इत्यादिना ङीष् न भवति । स्वयमिति जातिद्वारेण, न पुंयोगेन । अन्यथा शूद्रापि वैश्यभार्या आर्याणी स्यात् ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षीर० — स्वयमित्येव ॥

टीका० — या स्वयं क्षत्रियजातिर्यस्यकस्यचिद् भार्या, तत्र क्षत्रि-याद्वयम् । पूर्ववद् ङीषादि ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

क्षीर०— उपेत्याधीयतेऽस्याः । अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानाद् घञ् वा च ङीप् ॥

टीका० — उपाध्यायाद्वयं स्वतो विद्योपदेशिन्याम् । 'इङश्च' (३. ३. २१) इत्यत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्' इति घञ् । 'तदन्ताच्च वा ङीप्' (वा० ३. ३. २१) इति पक्षे ङीप् च ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

क्षीर०— स्वयमत्र व्याख्याकृदाचार्या । (स्वत ? स्वतो) जाता-वित्यर्थः । योपधत्वाद् जातेः ङीष् नास्ति ॥

टीका० — स्वतो या मन्त्रव्याख्याकृत्, सा आचार्या । 'चरेराङि चागुरौ' (वा०३. १. १००) इति ण्यत् । स्वत इति क्रियाद्वारेण, न पुंयोगेन ॥

---

१. 'म', २. 'अ' च. पाठः. ३. 'यादिद्व' ङ. छ. पाठः. ४. 'स्वत इतरयं जा' ख. पाठः.

---

† 'अर्यक्षत्रियाभ्यां स्वार्थे वा' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

आचार्यानी तु पुंयोगे

क्षीर०— 'इन्द्रवरुण —' (४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। अत्र, 'आचार्यादणत्वं च इति वक्तव्यम्' ॥

टीका०— आचार्यस्य भार्या मूर्खाप्याचार्यानी। 'आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. ४९) इति ङीषानुकौ णत्वाभावश्च। एतत्तु पुंयोगेन, न क्रियाद्वारेण ॥

स्यादार्यी क्षत्रियी तथा।

उपाध्यायान्युपाध्यायी

क्षीर०— पुंयोग इत्येव। †'उपाध्यायमातुलाभ्यां वा' (वा०४. १. ४९) इति पक्षे ङीषानुकौ ॥

टीका०— आर्यस्य वैश्यस्य भार्या शूद्रापि आर्यी। क्षत्रियस्य भार्या वैश्यापि क्षत्रियी। उपाध्यायानीद्वयं मूर्खायामप्युपाध्यायभार्यायाम्। 'मातुलोपाध्यायाभ्यां वा' (वा०.४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। पक्षे 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीष् ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

क्षीर०— 'पुट संश्लेषणे'। उभयव्यञ्जना पोटा नपुंसकाख्या।

टीका०— पुंसः स्त्रियाश्च चिह्नं वहति स्त्री पोटा। 'पोटायुवतिस्तोक —' (२. १. ६५) इत्यत्र साधुः ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

क्षीर०— 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४. १. ३५) इति नान्तत्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) इति ङीप् ॥

१, २. 'अ' च. पाठः.

---

† 'मातुलोपाध्याययोरानुग्' इति मुद्रितवार्तिकपाठः।

टीका० — वीरपत्नीद्वयं **वीरभार्यायाम्**। वीरः पतिरस्या इति वीरपत्नी। 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४. १. ३५) इति नुक्। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५)॥

वीरमाता तु वीरसूः।

क्षीर० — 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इति क्विप्। 'वीरप्रसूर्जगति भार्गव! रेणुकैव' (अङ्क० २. श्लो० २९) इति बालरामायणे। वीरस्य प्रसूर्मातेत्यर्थः॥

टीका० — वीरमातृद्वयं **वीरजनन्याम्**। वीरसूरिति। 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप्॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका॥ १६॥

क्षीर० — जनयितुं प्रवृत्ता प्रजाता। प्रसूतिका। 'सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम्—' (वा० ७. ३. ४५) इति पक्षे इत्वम्। आख्याग्रहणात् पुंयोगेऽपि ङीप् नास्ति॥

टीका० — जातापत्याचतुष्कं **प्रसूतायाम्**। प्रपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने। 'गत्यर्थाकर्मक—' (३. ४. ७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः। प्रजाता। प्रसूतैव कना प्रसूतिका। 'वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ७. ३. ४५) इति इत्वविकल्पः। तेन प्रसूतका च॥

स्त्री नग्निका कोट्टवी स्याद्

क्षीर० — 'विवस्त्रा योपिन्मुक्तकेशी' इत्यागमः। कोट्टेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वाति याति कोट्टवी॥

टीका० — नग्नस्त्रीसामान्ये कोट्टवी। गौरादिः॥

दूती सञ्चारिका समे।

क्षीर० — दूयन्तेऽस्यां मौख्र्यधिया दूती। सञ्चारयति सन्देशं प्रापयति सञ्चारिका॥

टीका० — दूतीद्वयं **दूत्याम्**। 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३. ९०) इति क्तः। दूती। सञ्चारयति यथाभिलषितमिति सञ्चारिका। ण्वुल्॥

१. 'शत्वात्' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'नाभिया' ङ. पाठः.

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

क्षीर०— कात्यस्यापत्यमिव कात्यायनी । ऋषिपत्न्याकारत्वात् । त्रिलक्षणेयम् । कषायेण रक्तं वस्त्रं शुद्धत्वादस्याः काषायवसना अधवा । पुंस्काण्डः (?) ॥

टीका० — या अर्धजरती काषायवसना विधवा चेति विशेषणत्रयापन्ना सा कात्यायनी ।

"कात्यायनी भवेद् गौर्यां भिक्षुकाधवयोषिति"

इत्यजयः ॥

सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

क्षीर० — शिल्पं प्रसाधनादि । तेन या परवेश्मान्युपजीवति । स्ववशा स्वायत्ता । एकायत्ता भवतीत्यर्थः । सहच(२१र)प्रेरणं धरते सैरन्ध्री ।

"चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी ।
प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री"

इति कात्यः ॥

टीका०— या परगृहस्था स्वतन्त्रा प्रसाधनतर्पणादिशिल्पिका चेति विशेषणोपेता, सा सैरन्ध्री ।

"सैरन्ध्री परवेश्मस्थशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियाम्"

इति दन्त्यादौ रभसः ॥

असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

क्षीर० — असितपलितयोः क्नः ङीप् वा । प्रस्यैषैष्ययोर्वृद्धिः । द्वे वाक्ये इत्येके । तन्न । यन्मुनिः—

"असिक्नी स्यादवृद्धा सा प्रेष्या यान्तःपुरोचिता" ॥

टीका०—या अवृद्धा, महादेवीभिश्च कार्यार्थं प्रेष्यते, अन्तःपुरे च स्थितेत्युपाधित्रयोपेता, सा असिक्नी । पलिक्नीवत् ॥

१, २. 'त्वां' क. ख. छ. पाठः. ३. 'प्रेणं' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'द', ५. 'ज्ञा चे' ज. पाठः. ६. 'क्रे च ङी' ख. पाठः.

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवी

क्षीर० — वारे राजदेवादिसेवाक्रमे स्त्री वारस्त्री । गणः पेटको-ऽस्त्यस्याः, गणयतीश्वरानीश्वरौ वा गणिका । वेशे वेश्यावाटे भवा वेश्या । पण्यस्त्री पणस्त्री च ॥

टीका० — वारस्त्रीचतुष्कं **वेश्यायाम्** । वारो गणिकाध्यक्षः, तत्प्रतिबद्धा स्त्री वारस्त्री । 'गण सङ्ख्याने' । ण्वुल् । उपधोपधत्वान्न वृद्धिः । वेशो नैपथ्यम् । तेन शोभत इति वेश्या तालव्यशा, मूर्धन्यषा च । 'कर्मवेषाद् यत्' (५. १. १००) इति यत् । रूपमेवाजीव्यमस्या इति रूपाजीवी ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

क्षीर० — वारे सेवाक्रमे मुख्या ॥

टीका० — वेश्यागणातिरेकात् सा जनैः सत्कृता वारमुख्या ।

"स्त्रीवारः स्त्रीगणो वेश्यावारो वेश्यागणः स्मृतः ।
वेश्या वारस्य मुख्या स्याद् वारमुख्येति शब्दिता ॥"

इति निगमाभिधानम् ॥

कुट्टनी शम्भली समे ॥ १० ॥

क्षीर० — कुट्टयति कुट्टनी । शं श्रेयो भालयति. शम्भं श्रेयोयुक्तं लाति वा शम्भली । चुन्दी देश्याम् ॥

टीका० — कुट्टनीद्वयं **कुट्टन्याम्** । कुट्टयति वाक्प्रपञ्चेनेति कुट्टनी । 'कुट्टच्छेदनकुत्सनयोः' । ल्युट् । 'भल भल्ल परिभाषणे' । सम्भलनात् सम्भली । पचादिः । शं कल्याणं भलत इति तालव्यादिरित्यजयः ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

---

१. 'प' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'शा' क. ख. च. ञ. पाठः. ३. 'व' ख. पाठः.

क्षीर० — विप्रश्नो दैवप्रच्छनम्, शुभाशुभेक्षणं वास्त्यस्याः । दैवं शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा । अन्तःपुरस्यापुंस्प्रवेश्यत्वात् ॥

टीका० — विप्रश्निकात्रयं शुभाशुभनिरूपिकायां शबरिकायाम् । विविधः प्रश्नो विप्रश्नः । ईक्षणं शुभाशुभदर्शनम् । उभयत्रैव मत्वर्थे ठन् । दैवं शुभाशुभं जानातीति दैवज्ञा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यपि चात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

क्षीर० — रजोऽस्त्यस्या रजस्वला । 'रजःकृष्यासुति–' (५. २. ११२) इति वलच् । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी । अभ्यपत्यमात्रेयी । मलिनाद् रजसि ङीष् । मलादिनन्ताद् वा ङीष् । ऋतुः रजोऽस्त्यस्याः ऋतुमती । उदकात् संज्ञायां यति उदक्या । 'उदकमर्हति पुष्पिता' इति माला । 'पुष्पवत्यवीः' इति प्राच्याः पेठुः । अव्यते रक्षोभ्योऽवीः । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३. १५९) 'अविरात्रेयी' इत्येके । यत् कात्यः — 'अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' ॥

टीका० — रजस्वलाष्टकं रजस्वलायाम् । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' (५. २. ११२) । रजस्वला । स्त्रीधर्मः ऋतुः, तद्योगादिनिः । स्त्रीधर्मिणी । अवीरिति । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उ० ३. १५९) । शुभ्रादित्वाद् ढक् । आत्रेयी । दिगादिषु 'उदकात् संज्ञायाम्' (ग० ४. ३. ५४) इति पाठाद् यत् । उदक्या ॥

स्याद् रजः पुष्पमार्तवम् ।

क्षीर० — पुष्पं सुतफले हेतुत्वात् । रजः । ऋतुरेवार्तवम् । ऋतुः स्त्रीरजः । ऋतौ गर्भग्रहणकाले भवं वा । ऋतुः प्राप्तोऽस्य वा ॥

टीका० — रजस्त्रयं स्त्रीरजसि । ऋतुरेवार्तवम् । प्रज्ञाद्यण् ॥

---

१. 'व्युत्करवेरन्योऽविः ।' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'पैदो' क. ख. ङ. छ. पाठः.

श्रद्धालुर्दोहदवती

क्षीर० — '**निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्**' (३. २. १५८)। **दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या दोहदवती** ॥

टीका० — श्रद्धालुद्वयं गर्भवशा**दन्नपानाद्यभिलाषिण्याम्**। श्रद्धा स्पृहोच्यते। 'स्पृहिगृहि —' (३. २. १५८) इत्यादिना ताच्छीलिक आलुच् ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

क्षीर० — **निष्क्रान्ता कलाभ्योऽशुद्धिभ्यो निष्कला। क्षीणर्तुः** ॥

टीका० — निष्कलाद्वयं **हीनरजस्कायाम्**। कलो रजः। 'गौरादिङीषि निष्कली' इति धातुप्रदीपादिः। 'विकली चास्या नाम' इति गोवर्धनः ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी।

क्षीर० — **आपन्नं गृहीतं सत्त्वं गर्भोऽनया आपन्नसत्त्वा। गुरुगर्भोऽस्त्यस्या गुर्विणी। व्रीह्यादित्वादिनिः। गुर्वीति च भागुरिः। अन्तर्विद्यतेऽस्या अन्तर्वत्नी। 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४.१.३२)** ॥

टीका० — आपन्नसत्त्वाचतुष्कं **गर्भवत्याम्**। आपन्ना सत्त्वं गर्भम् आपन्नसत्त्वा। 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' (२.२.४) इति समासः। गुरुः इनोऽस्या इति गुर्विणी। चान्द्राणां पिप्पल्यादिः। 'पूर्वपदात् —' (८. ४. ३) इत्यादिना णत्वं केचिदाहुः। आपन्नसत्त्वा गुर्वी स्यादिति पाठः। पुरुषोत्तमदेवेन† गुर्विणीत्यस्य दुर्घटेऽसाधुत्वमुक्तम्। तन्त्रान्तरेषु च गुर्वीत्येव पाठो दृश्यते। पतिवत्नीवदन्तर्वत्नी। मतुब् निपातनादिति तु विशेषः ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

१ 'नु' च. पाठः.

† दुर्घटवृत्तिकारस्तु शरणदेवः।

क्षीर०—गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । 'गाणिकाया†श्च वक्तव्यम्' (वा० ४.२.४०) इति यञ् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । 'इनण्यनपत्ये' (६. ४. १६४) इति प्रकृतिभावः । 'नस्तद्धिते' (६. ४. १४४) इति टिलोपः प्राप्तः । युवतीनां समूहो यौवतम् । 'युवत्या अ(णि?)पुंवद्' इति गणपाठाद् 'भ(स्य टेस्त? स्याढे त)द्धिते' (वा० ६. ३. ३५) इति पुंवद्भावो नास्ति ॥

टीका० — गणिकागर्भिणीयुवतीनां समूहो गाणिक्यादिः । 'गणिकाया†श्च यञ् वक्तव्यः' (वा० ४.२.४०) इति यञ् । गाणिक्यम् । गार्भिणमिति । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४.२.३२) । 'भस्याढे तद्धिते' (वा० ६.३.३५) इति पुंवद्भावो वक्तव्यः । 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनात् पुंवद्भावे ई-कारनिवृत्तिः । 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावाद् 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इति न टिलोपः । यौवतमिति । युवतिशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्ते कृते ञित्त्वात् शेषमनुदात्तमिति 'अनुदात्तादेरञ्' (४.२.४४) इत्यञ्-बाधनार्थं भिक्षादिषु युवतिपाठादण् । भिक्षादिषु युवतिपाठसामर्थ्यादेवात्र पुंवद्भावो न भवतीति जयादित्यः । तेन यौवतमेव भवति । भाष्ये तु भिक्षादिपाठोऽस्य प्रत्याख्यातः । तदा च यौवनमिति पाठः । तथा च प्रयोगः —

"स्वरूपमिति नेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् (?) ।
यस्य पुण्यकृतः प्रेष्यं[1] सफलं तस्य यौवनम् ॥"

इति ॥

पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः

क्षीर०—पुनर्भवति पुनर्भूः । देवेष्टि वाच्या भवति दिधिषूः । द्वौ वारौ द्विः ऊढा संस्कृता । यदाह—

"अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः"

मनुस्त्वन्यथाह—

१. 'प्रे' ङ. च. छ. पाठः.

† 'या यञ्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

"ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता ॥"

टीका० — पुनर्भूर्द्वयं वारद्वयं विवाहितायाम् । पुनः परिणेतारं भूता प्राप्तेति पुनर्भूः । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' इति क्विप् । 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः (उ० १.९६) इत्यनेन दिधिपूर्वात् स्यतेः ऊप्रत्ययषत्वाभ्यां दिधिषूर्निपातिता ॥

तस्या दिधिषुः पतिः ।

क्षीर० — तस्याः पुनर्भ्वाः पतिर्दिधिषुः । किञ्च,

"पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्तथा"

इत्येषोऽप्यूदन्तः । दिधि(षु? षू)मिच्छत्यात्मन इति क्यच् । क्विप् ॥

टीका० — दिधिष्वाः स्वामी दिधिपुः । पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

क्षीर० — अग्रे अनन्यभार्यत्वात् प्रधाना दिधिषूर्यस्य सोऽग्रेदिधिषूः । समासान्तविधिरनित्यः ॥

टीका० — पुनर्भूरेव यस्य कुटुम्बिनी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता सः अग्रेदिधिषुः पृषोदरादिः । द्विजस्यैव पुनर्विवाहोपदेशात् । तेन द्विज इत्युक्तम् । 'परपूर्वा स्त्री दिधिषूरग्रेदिधिषु (स्त ? स्तु त)त्पुरन्ध्रीकः' इति नाममालायां सामान्यनिर्देशः ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

क्षीर० — 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) अण् च कानीनः ॥

टीका० — कानीनोऽनूढायां जातपुत्रे । 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) इत्यण् कनीनादेशश्च ॥

अथ सुभगासुतः ।

१. 'तु सुतेस्य' ख. पाठः. २. 'य षत्वात्वाभ्यां' ङ. छ. पाठः.

सौभागिनेयः स्यात्

क्षीर०—'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढगिनङौ। सौभागिनेयः। एवं दौर्भागिनेयाद्युन्नेयम्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (७. ३. १९) इत्युभयपदवृद्धिः। उत्तरत्र 'अनुशतिकादीनां च' (७. ३. २०) इति ॥

टीका०—सुभगासुतद्वयं **सुभगासुते**। सौभागिनेय इति। 'कल्याण्यादीनामिनङ्'[1] (४. १. १२६) इति ढक् इनङ् चान्तादेशः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (७. ३. १९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥

पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

क्षीर०—सुत इत्येव। परस्त्री कल्याण्यादि ॥

टीका०—कस्यचित् **परस्त्रिया जातः** पारस्त्रैणेयः। पूर्ववद् ढक् इनङ् च। अनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः।
सुतः

क्षीर०—'पितृष्वसुश्छण्' (४. १. १३२), 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इति ज्ञापकाद् ढक् अन्तलोपश्च ॥

टीका०—**पितृष्वसुः सुते** पैतृष्वसेयद्वयम्। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इत्यनेन ऋकारलोपः। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इत्यस्मादेव ज्ञापकाद् ढक्प्रत्ययश्च। पैतृष्वस्रीय इति। 'पितृष्वसुश्छण्' (४. १. १३२) इति छण्।[2] 'मातृपितृभ्यां स्वसा' (८. ३. ८४) इति प्रथमसकारे षत्वम् ॥

मातृष्वसुश्चैवं

क्षीर०—सुत इत्येव। 'मातृष्वसुश्च' (४. १. १३४) इति छणि मातृष्वस्रीयः। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इति मातृष्वसेयः ॥

१. 'द्भिः। अपत्यार्थे उ' क. ग. घ. ङ. पाठः. २ 'श्च इति छण्' ख. ज. झ. पाठः.

टीका० — मातृष्वसुश्चैवमिति । पूर्ववड्ढगादि । 'मातृष्वसुश्च' (४. १. १३४) इति छणपि । मातृष्वसेयो मातृष्वस्रीयश्चेति मातृष्वसुः सुते ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

क्षीर० — विरुद्धाया मातुरपत्यं वैमात्रेयः । असोदर्यो भ्राता । मातुः शुभ्रादित्वाड्ढक् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययग्रहणात्[1] । द्वैमातुरस्तूभयमातृकः ॥

टीका० — वैमात्रेयद्वयं मातुः सपत्नीसुते । विरुद्धा विभिन्ना माता विमाता, तस्या अपत्यं 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४. १. १२३) इति ढक् ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलश्चासतीसुतः ।
कौलटेयः कौलटेरः

क्षीर० — बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढकि इनङादेशः । बन्धून् लाति बन्धुलः । कुलटाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) 'क्षुद्रा(या? भ्यो) वा' (४. १. १३३) इति ढ्रक्[2] च ॥

टीका० — बान्धकिनेयपञ्चकमसतीसुते । कल्याण्यादित्वाड्ढगिनङौ । बान्धकिनेयः । बन्धून् लातीति बन्धुलः । कौलटेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) । कौलटेर इति । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इत्यस्य कुलाटनयोगात् प्रयुक्तः कुलटाशब्दोऽवकाशः । 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इत्यस्य दासीप्रभृतयः शीलरहिता अङ्गहीनाश्च । अतः कुलाटनात् प्रयुक्तकुलटाशब्दात् असतीवचनस्य कुलटाशब्दस्य परत्वादस्मात् 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इति ढ्रक् । तेन मुक्ते 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इति ढक् । तेन कौलटेरकौलटेयौ । क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च । अङ्गहीनाभ्यो यथा, काणेरकाणेयौ । शीलहीनाभ्यो यथा, दासेरदासेयौ ॥

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

---

१. 'त् । स्यात् सङ्कर्षावमातो द्वै' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ढ्रा भि' ङ. छ. पाठः.

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

क्षीर० — सा हि यदि भिक्षार्थिनी कुलान्यटति । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इति ढगिनङौ । पक्षे ढगेव क्षुद्रात्वाभावात् । अङ्गशील-हीना हि क्षुद्राः ॥

टीका० — सती या भिक्षार्थिनी कुलान्यटति, न तु जारार्थं, सापि[1] कुलटा । तत्सुते कौलटिनेयद्वयम् । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इति ढकि बान्धकिनेयवत् कौलटिनेयः ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

क्षीर० — तनोति कुलं तनयः । सूयते सूनुः । सुवति सुतः । पुतो नरकात् त्रायते पुत्रः । पुनाति वा । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४. १६६) इति क्तन् । दारकदायादौ च ॥

टीका० — आत्मजपञ्चकं पुत्रे । आत्मनो जायते पुत्र इत्यात्मजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'(३. २. १०१) इति डः । तनोति मुदमिति तनयः । 'बलि-मलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४. १०१) । 'सुवः कित्' (उ० ३. ३५) इति नुः । सूनुः । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' । कर्मणि क्तः । सुतः । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४. १६६) इति क्रः । पुत्रः । पुन्नाम्नो नरकाद् घोरात् त्रायत इति वा ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

क्षीर० — आत्मजादयः स्त्रियां वृत्ताः सर्वे दुहितृवाचकाः । गौरादि । पुत्री । दोग्धि पितरौ दुहिता ॥

---

१. 'कु । बा' क. ख. ज. ञ. पाठः. २. 'त्मेव जा' क. ख., 'त्मैव जा' च., 'त्मा वै जा' ज पाठः.

टीका० —आत्मजायाः पञ्च स्त्रीलिङ्गे वर्तमाना दुहितरमाहुः । तत्रात्मजसुततनयानाम् अजादिटाप् । सूनोर्लक्षणाभावान्न स्त्रीविधिः । पुत्रीति 'गौरादिः' केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रं पठन्ति । तदा ङीन् । अन्यस्त्वाह 'पुत्राद् वे'ति पुत्रा पुत्री चेति ॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

क्षीर० —**पुत्रे दुहितरि च सामान्ये वर्तेते । अपतनमपत् । अपति साधु अपत्यम् । तूयते तोकम् । सन्ततिः सन्तानः प्रजा च ॥**

टीका०—तयोरिति । **दुहितरि पुत्रे** चापत्यद्वयम् । समे क्लीबे । नरके अपतनादपत्यम् । अघ्न्यादियत् । 'तु' इति सौत्राद् बाहुलकः कन् । तोकम् ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

क्षीर० — **उरसा निर्मिते 'उरसोऽण् च' (४.४.९४) इत्यण्यतौ ॥**

टीका०— औरसद्वयं **स्ववर्णोढायां स्वयं जनिते पुत्रे** । उरसा निर्मित इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' (४. ४. ९४) इत्यण्यतौ । संज्ञाधिकारनियमादात्मनैव पुत्रे जाते भवति, न तूरसा निर्मितं सुखमिति ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

क्षीर० —**तनोति कुलं तातः । स्वार्थेऽण् । जनयति जनकः । पाति पिता । वप्ता च ॥**

टीका० —तातत्रयं **पितरि** । '† द्युतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३. ९०) इति क्तः । तातः । पातीति पिता । पातेः नप्तृनेष्टृत्वष्टृ§क्षत्तृहोत्रादिना निपातितः ॥

---

१. 'धर्मपत्न्यां स्व' ङ. छ. पाठः.　२. 'र्णायामूढा' झ., र्णायां स्व' ज. पाठः.

---

† 'दुत—', § 'ष्टृहो' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

क्षीर०—'या जनित्री त्रिलोक्याः' इत्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । प्रसूयते प्रसूः । मात्यस्यां गर्भो माता ॥

टीका०—जनयित्रीचतुष्कं **मातरि** । ऋन्नेभ्यो ङीपि जनयित्री । 'सत्सूद्विषे—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् । प्रसूः । 'माङ् माने' । 'तृन्-तृचौ *शंसिशसिशासिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २. ९४) इति तृच् । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४. १. १०) इति निषेधाद् ङीब् न भवति । जनेर्नीति कर्तरि ल्युट् ॥

भगिनी स्वसा ।

क्षीर०—भगं कल्याणमस्त्यस्या भगिनी । सुष्ठु अस्यते स्वसा । ‡'सुञ्यसेर्ऋन्' (उ० २. ९६) 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४. १. १०) इति ङीब् नास्ति ॥

टीका०—भगिनीद्वयं **भगिन्याम्** । भगो यत्नः तद्योगाद् भगिनी । सुपूर्वाद् 'असु क्षेपणे' इत्यतः 'सावसेर्ऋन्' (उ० २. ९६) इति ऋन् । स्वसा द्विदन्त्या । तथा च—'

"स्वसारमवलम्ब्याशु स्वसारमुपजप्यताम्"

इति कीचकवधः । एकत्र स्वं सारं बलमित्यर्थः ॥

ननान्दा तु स्वसा पत्युः

क्षीर०—न नन्दति भ्रातृजायया ननान्दा । नन्दिनी च । नन्देर्ऋन् ॥

टीका०—**पत्युः स्वामिनः स्वसा** ननान्दा । नञ्युपपदे 'नाञि च नन्देः' (उ० २. ९८) इति ऋन् । वृद्धिश्च धातोः । बहुलवचनान्न नञो नलोपः ।

---

१. 'पादिकि' ख. च. ज. पाठः. २. 'नयतीति क' ङ. छ. पाठः.

---

* 'शंसिक्ष—', ‡ 'सावसे' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"न(ना? न)न्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा"
इति शब्दार्णवः ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

क्षीर० — न पतत्यनया कुलम्। पुत्रस्यापत्यं पौत्री। सुतात्मजा ॥

टीका० — सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नप्त्रीद्वयम्। 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे'। पितृवन्नप्तृ। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५)। केचित् स्वस्रादिषु नप्तृशब्दं पठन्ति। तदा नप्तेति पाठः। तथा च रभसः—'नप्ता नप्त्री च पौत्रिका' इति। पौत्रीति। बिदादित्वादनन्तरापत्येऽञ् ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्।

क्षीर० — यतते स्पर्धया याता। 'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० २. ९७) इति ऋन् ॥

टीका० — भ्रातृवर्गस्येति। रूढिवशात् पतिभ्रातृवर्गस्य भार्या यातर उच्यन्ते, जाव इति यासां प्रसिद्धिः। 'यती प्रयत्ने'। 'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० २. ९७) इति ऋन् वृद्धिश्च ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

क्षीर० — 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' (६. ३. २३) इति षष्ठ्या अलुङ् नास्ति सप्तमीसमासात्। यथा 'द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्' ॥

टीका० — प्रजावतीद्वयं **भ्रातृभार्यायाम्**। जायाशब्दस्यायोनिसम्बन्धवाचित्वाद् भ्रातृजायेत्यत्र 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' (६. ३. २३) इति षष्ठ्या अलुङ् न भवति। भ्रातृभुक्ता जाया भ्रातृजाया। शाकपार्थिवादिः इति केचित् ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

क्षीर० — 'इन्द्रवरुण—' (४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। *'उपा-

---

* 'मातुलोपाध्याययोरानुग् वा' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः।

ध्यायमातुलाभ्यां वा' (वा० ४. १. ४९) इति पक्षे ङीप् ॥

टीका०—मातुलानीद्वयं **मातुलजायायाम्** । उपाध्यायान्युपाध्यायीवन्मातुलानी मातुली च ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

क्षीर०—पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । 'श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च' (वा० ४. १. ६८) इत्यूङ् ॥

टीका०—पत्युः **स्वामिनः** पत्न्या **भार्यायाश्च** प्रसूर्माता श्वश्रूः । द्वितालव्याच्छ्वशुरशब्दात् 'श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. ६८) इत्यूङ् ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

क्षीर०—तयोः पतिपत्न्योरन्योन्यं पिता श्वशुरः । शु पूजितं कृत्वा अश्नुते ॥

टीका०—पतिपत्न्योः पिता श्वशुरः । शुपूर्वात् 'अशू व्याप्तावि'त्यतः ¶'शावशेराप्तौ' (उ० १. ४७) इत्युरन । 'श्वश्रूस्तथा श्वशुरशाश्वतशिंशपाश्च' इति द्वितालव्ये शभेदः ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्याद्

क्षीर०—'पितृव्यमातुल—' (४. २. ३६) इति साधुः ॥

टीका०—**पितुर्भ्राता** पितृव्यः । पितृशब्दात् 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' (४. २. ३६) इति व्यन् निपात्यते ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

---

१. 'माता च श्वश्रूः । श्वशु' ख. पाठः.

¶ 'से' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका०—मातुर्भ्रातरि मातुलः । पितृव्यादिसूत्रेण मातृशब्दाद् लच् ॥

स्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

क्षीर०—* स्यायति स्यालः । 'स्यमु वितर्के' । अस्माद् वा । पत्युः स्याला इत्यर्थः ॥

टीका०—पत्न्याः भ्रातरः स्यालाः । 'स्याल वितर्के' । दन्त्यादिः चौरादिकश्च । ण्यन्तात् पचाद्यच् । 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदः । श्यां मधुपर्कं लातीति श्यालस्तालव्यादिरपीति केचित् ॥

स्वामिनो देवृदेवरौ ।

क्षीर०—स्वामिनः पत्युर्भ्राता कनिष्ठः पत्न्याः । दीव्यति देवा । 'दिवेर्ऋन्' (उ० २. ९९) । 'अर्तिकमिभ्रमिदेविवासिभ्यश्च' (उ० ३. १३२) इति देवरः ॥

टीका०—भर्तुः स्वामिनः कनिष्ठभ्रातरि देवृद्वयम् । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एव । 'दिवेर्ऋन्' (उ० २. ९९) इति ऋन् । देवृ । भ्रमरवद् देवरः । 'देवृदेवरदेवना' इति शब्दार्णवः ॥

स्वस्रीयो भागिनेयः स्याद्

क्षीर०—स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥

टीका०—स्वस्रीयद्वयं भागिनेये । 'स्वसुश्छः' (४. १. १४३) । स्वस्रीयः । ढकि भागिनेयः ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

क्षीर०—जायां मिमीते जामाता ॥

---

* 'स्यै' इति 'ष्यै' इति वा कश्चन धातुं स्थितं मन्यते । ततः कालन् स्यात् ।

टीका०— जामातृद्वयं जामातरि । 'माङ् माने' । जापूर्वः । जामाता 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृजामातृपितृदुहितृ —' (उ० २. ९९) इति निपातितः । दुहितुःपतिरिति समासोऽयम् । 'विभाषा स्वसृपत्योः' (६. ३. २४) इति षष्ठ्या अलुक् ॥

पितामहः पितृपिता

क्षीर०— 'पितृव्य—' (४. २. ३६) इत्यादिना साधुः ॥

टीका०— पितुः पिता पितामहः । ब्रह्मपर्याये उक्तः ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

क्षीर०— प्रगतः पितामहात् ॥

टीका०— पितामहस्य पिता प्रपितामहः । प्रकृष्टः पितामहः । प्रादि-समासः ॥

मातुर्मातामहाद्येवं

क्षीर० — मातुः पिता मातामहः । तत्पिता प्रमातामहः ॥

टीका० — एवमिति । यथा पितुः पिता पितामहः, तथा मातुः पिता मातामहः, तत्पिता च प्रमातामहः । पूर्ववद् डामहच् ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

क्षीर० — समानः पिण्डो येषां ते सपिण्डाः । यत् स्मृतिः—

"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते" ।

सप्तमादूर्ध्वं सगोत्राः । समाना नाभिर्मूलमेषां सनाभयः । 'ज्योतिर्ज-नपद—' (६. ३. ८५) इति सत्वम् ॥

टीका० —सपिण्डद्वयं सप्तपुरुषावधि[1]केषु निकटज्ञातिषु । समानः

---

१. 'पिण्डाव' क. पाठः.

पिण्डो येषां ते सपिण्डाः। 'वान्यस्मिन् सपिण्डे—' (४. १. १६५) इति निपातनात् समानस्य सभावः। नाभिः सप्तपुरुषावधिकं कुलम्। समाना नाभिर्येषामिति सनाभयः। 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभि—' (६. ३. ८५) इत्यादिना सभावः॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः।

क्षीर०—समाने उदरे शयितः समानोदर्यः। 'समानोदरे शयित—'(४. ४. १०८) इति यत्। सोदरशब्दात् 'सोदराद् यः' (४. ४. १०९) 'विभाषोदरे' (६. ३. ८८) इति सत्वं च। समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः। 'सगर्भसयूथसनुताद् यत्' (४. ४. ११४) छान्दसोऽपि लोकेऽप्यभिधानात्। सह जायते सहजो भ्राता॥

टीका०—समानोदर्यचतुष्कमेकोदरभ्रातरि। 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' (४. ४. १०८) इति यत्। समानोदर्यः। अस्मिन्नेवार्थे 'सोदराद् यः' (४. ४. १०९)। सोदर्यः। समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः। 'सगर्भसयूथसनुताद् यत्' (४. ४. ११४)। 'समानस्यच्छन्दसि—' (६. ३. ८४) इत्यादिना सः। संज्ञाशब्दत्वाद् भाषायामप्यस्य प्रयोगः। समाने उदरे जातः सहजः। 'अन्येष्वपि—' (३. २. १०१) इति डः। सहशब्दोऽत्र समानार्थे। सोदरशब्दोऽप्यत्र। तथा च भट्टिः— 'त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्य' (स० १२. श्लो० २) इति॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः॥ ३४॥

क्षीर०—समानं गोत्रमस्य सगोत्रः। 'ज्योतिर्जनपद—'(६. ३. ८५) इति सत्वम्। ज्ञायते ज्ञातिः। बध्नाति बन्धुः। स्वार्थेऽण्। बान्धवः। एकः स्वो ज्ञातिवचनोऽन्य आत्मीयार्थः॥

टीका०—सगोत्रषट्कं ज्ञातिसामान्ये। सनाभिवत् सगोत्रः। बन्धुरेव बान्धवः। प्रज्ञाद्यण्। जानातेः क्तिच्। ज्ञातिः। 'बन्ध बन्धने'। स्वरुवदुः।

---

१. 'राद् यति वि' क. ग. घ. पाठः. २. 'द् व' क. पाठः.

बन्धुः । स्वशब्दो दन्त्यसः । 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' (१. १. ३५) इत्यत्र साधुः । स्वजन इति कर्मधारयः ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।

क्षीर० — ज्ञातेर्भावो ज्ञातेयम् । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (५. १. १२७) । बन्धूनां समूहो बन्धुता । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (४. २. ४३) । तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥

टीका० — ज्ञातीनां भावे ज्ञातेयम् । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (५. १. १२७) । बन्धुसमूहे बन्धुता । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (४. २. ४३) ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

क्षीर०— धुनोति धवः । प्रीणाति प्रियः । 'इगुपधज्ञा—' (३. १. १३५) इति कः । पाति पतिः । 'पातेर्डतिः' (उ० ४. ५८) सेक्ता वरयिता वरश्च ॥

टीका० — धवचतुष्कं पत्यौ । 'धूञ् कम्पने' । पचादिः । धवः । 'कृतादयश्च' इति वा अच्प्रत्ययः । प्रीणाति प्रियः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५) । 'पा रक्षणे' । 'पातेर्डतिः' (उ० ४. ५८) इति डतिः । पतिः । बिभर्तीति भर्ता तृजन्तः ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

क्षीर० — जरयति जारः । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३. ३. २०) । उपजातः पतिरुपपतिः ॥

टीका० — जारद्वयं जारभर्तरि । जीर्यतेः 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३. ३. २०) इति घञ् । 'या जारवती तीवरजाये'ति गतप्रत्यागताच्च-वर्गादः । पत्या उपमित उपपतिः । 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २. २. १८) इति समासः ॥

अमृते जारजः कुण्डः

क्षीर० — भर्तरीत्येव। कुण्ड्यते दह्यतेऽनेन कुलमिति कुण्डः। 'कुडि दाहे'॥

टीका० — जीवति भर्तरि जारजातः पुत्रः कुण्डः। 'कुण शब्दोपकरणयोः'। 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः॥

मृते भर्तरि गोलकः।

क्षीर० — जारज इत्येव। गुड्यते लज्जाकरत्वाद् गोप्यते गोलः।

"परनार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः॥"

इति स्मृतिः॥

टीका० — मृते भर्तरि जारजः पुत्रो गोलकः॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

क्षीर० — भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः। 'भ्रातुर्व्यच्च' (४. १. १४४) इति वा छः। भ्रातृव्यस्तु नानार्थे॥

टीका० — भ्रात्रीयद्वयं भ्रातुष्पुत्रे। 'भ्रातुर्व्यच्च' (४. १. १४४) इति चकाराच्छः। भ्रातृज इति पूर्ववड्डः॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ॥ ३६॥

क्षीर० — भ्राता च भगिनी चेति। 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः। एवं पुत्रौ॥

टीका० — भ्रातृभगिन्यौ द्वे भ्रातरावित्युच्येते। 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृ§भ्यामन्यतरस्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ।

क्षीर० — 'आनङृतो द्वन्द्वे' (६. ३. २५)। 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषो वा। 'मातरपितरावुदीचाम्' (६. ३. ३२)

§ 'भ्याम्' इति मुद्रितपाठाध्यायीपाठः।

इत्यदन्तपूर्वपदः साधुः । प्रसूर्माता जनयिता पिता चेति द्वौ त्रिसंज्ञौ ॥

टीका० — मातापितरौत्रयं मातापित्रोरेकवाच्यत्वे । माता च पिता च मातापितरौ । 'आनङृतो द्वन्द्वे' (६. ३. २५) इत्यानङ् । पितराविति 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषः । 'मातरपितराविति । 'मातरपितरावुदीचाम्' (६. ३.३२) इति पूर्वोत्तरपदयोररङ् ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

क्षीर० — 'श्वशुरः श्वश्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषो वा ॥

टीका० — श्वश्रूश्वशुरौ द्वौ श्वशुरावुच्येते । श्वशुराविति 'श्वशुरः श्वश्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषविकल्पः ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

टीका० — पुत्रश्च दुहिता च पुत्रावित्युच्येते । भ्रातराविवैकशेषविकल्पः ॥

दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।

क्षीर० — राजदन्तादौ जायायाः पत्यौ दंभावो जम्भावश्च निपात्येते । 'दं भार्या' इति निघण्टुः ॥

टीका० — दम्पतीचतुष्कं पतिपत्न्योर्युग्मे, जम्पती दम्पती भार्यापती जायापती इति राजदन्तादिगणपाठात् पक्षे जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्येते परनिपातश्च ॥

गर्भाशयो जरायुः पुंस्युल्बं च

क्षीर० — गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । जरामेति जरायुः । उल्बत्यावृणोत्युल्बम् ॥

कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

क्षीर० — कलयति केलति वा कललः शुक्रशोणितसमवायः । प्रसिद्ध्यास्य पर्यायो नोक्तः । अस्त्रीत्वविधानार्थे विधिः । उल्बपर्यायः कलल इत्येके । यन्मुनिः — "तदुल्बं कललं च तत्" ॥

टीका०—गर्भाशयचतुष्कं मले इति ख्याते। गर्भ आशेतेऽस्मिन्निति गर्भाशयः। 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३. ३. ११८) इति घः। 'किजरयोः श्रिणः' (उ० १. ४) इति ञुण्। जरायुः।

"वाद्यभेदे गृहे कुक्षौ सम्भवेऽग्नौ जरायुषि"

इति केसरमालायां सान्तोऽपि। 'उच समवाये'। 'उल्बादयश्च' (उ० ४. ९६) इति बन्प्रत्ययः चकारस्य लकारः गुणाभावश्च निपात्यते। चकारादुल्बं चास्त्रियाम्। तथा च "कललो जरायुरुल्ब" इति पुंस्काण्डे रत्नकोशः। 'कड मदे'। वृषादिकलच्। लडयोरेकत्वस्मरणम्। कललः। कलयतेर्वा कललः। कलतिः कामधेनुः।

"लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि"

(कुमा० स० ८. श्लो० ९६) इति कालिदासः। अत उल्बोऽपि गर्भाशय एव। उल्बद्वयं गर्भप्रकृतिभूते द्रवात्मके कलल इत्यन्यः। तथा च "कललघनाङ्कुरास्थिचर्माङ्गजचेतनतो" इत्यादि निषेके वराहः। प्रयुक्तं च—

"मेरुरुल्बमभूत् तस्य जरायुश्च महीधराः" ॥

सूतिमासो वैजननः

क्षीर०—'दशमे मासि सूतवे' इति श्रुतेः

"नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः।
निस्सार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥"

इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो विजनने भवो वैजननः ॥

टीका०—सूतिमासद्वयं **नवमे दशमे वा प्रसवमासे**। विजननं गर्भविमोचनं तदस्मिन्नस्तीति वैजननो मासः। ज्योत्स्नादित्वादण् ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ।

क्षीर०—गीर्यते गर्भः। भ्रियते भ्रूणः। कुक्षिस्थः ॥

१. 'तां' ज. पाठः. २. 'दा' ख. पाठः.

टीका० — कुक्षिगतसत्त्वे गर्भद्वयम्। 'गॄ निगरणे।' 'अर्तिगॄभ्यां भन्' (उ० ३. १५३) गर्भः। 'भ्रूण †आशायाम्।' चुरादिः। पचाद्यच्। कृतादित्वाद् वाच्। भ्रूणः॥

तृतीयाप्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम्॥ ३९॥

क्षीर० — **स्त्रीपुंभ्यां तृतीया प्रकृतिर्लिङ्गम्। शाम्यति शण्डः षण्डोऽपि। क्लीवते क्लीबः। पण्डति पण्डः पण्डुश्च। न स्त्रीपुंसौ नपुंसकम्। 'नभ्राण्नपाद्—' (६. ३. ७५) इति साधुः। 'नपुंसको भवेदि'ति भाष्यात् पुंस्यपि॥**

टीका० — तृतीयाप्रकृतिपञ्चकं **नपुंसके**। तृतीयाप्रकृतिः तृतीयः प्रकार इत्यर्थः। समानजातीयौ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य प्रथमा प्रकृतिः स्त्री। द्वितीया प्रकृतिः पुमान्। तथा च वररुचिप्रयोगः —

"घटाजटासटानां प्रथमा प्रकृतिः शिफानां च"

इति। कर्मधारयस्य पाक्षिकत्वाद् वाक्यमपि। तथा च

"प्रकृतेश्च तृतीयायाः स्त्रियाश्चैवोपरिग्रहे"

इति वाक्यप्रयोगश्च स्त्रीत्वं व्यनक्ति। पुंवद्भावपक्षे स्त्रीत्वं न गम्येत। 'न कोपधायाः' (६. ३. ३७) इत्यत्र नेति योगविभागान्न पुंवद्भाव इति केचित्। तथा च वररुचिलिङ्गसूत्रं — "शैलायुधमङ्गलनगरबिम्बमुकुटानि विद्धि तृतीयाप्रकृतौ" इति। शाम्यति लिङ्गाभावादिति शण्डः। 'शमु उपशमे।' 'शमेर्डः' (उ० १. १०४)। अथवा 'वन षण सम्भक्तौ'। 'अमन्ताड्डः' (उ० १. ११९)। बहुलवचनात् सत्वाभावः। षण्डः। बहुलवचनादेव डकारस्य 'चुटू' (१. ३. ७) इतीत्संज्ञापि न भवति। 'क्लीबृ अधार्ष्ट्ये'।

१. 'ण्ढः। शण्ढोऽपि' ग. ङ. पाठः. २. 'म्यते। न' ङ. छ. ज. पाठः. ३. 'स्या' ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'ग' ख. ज. पाठः.

† 'आशाविशङ्कयोः' इति मुद्रितधातुपाठः।

इगुपधलक्षणः कः । क्लीबः । नपुंसकं 'नभ्राड्'—(६. ३. ७५) इत्यादि-सूत्रेण निपातितम् ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं

क्षीर० —शिशोर्भावः शैशवम् । 'प्राणभृज्जाति—' (५. १. १२९) इत्य(ण्? ञ्) ॥

टीका० —शिशुत्वत्रयं बालभावे शिशुकर्मणि च । शिशोर्भावः शिशुत्वम् । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५. १. ११९) । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५. १. १३१) इत्यणि शैशवम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५. १. १२४) इति ष्यञ् । बाल्यम् ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

क्षीर० —यूनो भावो यौवनम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५. १. १३०) ॥

टीका० —तारुण्यद्वयं यौवने । पूर्ववत् ष्यञ् । तारुण्यम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५. १. १३०) । यौवनम् ॥

स्यात् स्थाविरं तु वृद्धत्वं

क्षीर० —स्थविरस्य भावः स्थाविरम् । 'हायनान्त—' (५. १. १३०) इत्यण् ॥

टीका० —स्थाविरद्वयं वृद्धभावे । युवाद्यणि स्थाविरम् । शिशुत्ववद् वृद्धत्वम् ॥

वृद्धसङ्घे[1]ऽपि वार्द्धकम् ॥ ४० ॥

क्षीर० —'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४.२.३९) इत्यत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्याद् वुञ् । मनोज्ञादित्वाद् भावकर्मणोरप्याहुः । यथा— "वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्" (रघु० स० १. श्लो० ८) ॥

---

१. 'वु' ख. पाठः.

टीका० — वृद्धमेलककर्मभावेषु वार्द्धकम् । सङ्घेऽपीत्यपिशब्देन कर्मभावौ समुच्चीयेते ।

"भावे कर्मणि वृद्धस्य वार्द्धकं निकुरुम्बके"

इति बोपालितः। तत्र भावकर्मणोः 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५. १. १३३) इति वुञ् । समूहे तु 'वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. २. ३९) इति वुञ् ।

"वार्द्धक्यं श्लथसन्धिबन्धनतया निःस्थाननिर्धाम च"

इति शिष्टप्रयोगो ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् कुत्साकप्रत्ययान्तात् ष्यञि यथाकथञ्चिद् व्युत्पादनीयः ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

क्षीर० — पलति शोभानेन पलितम् । 'पल गतौ' । आदिशब्दाद् रोमादौ च ॥

टीका० — केशे लोम्नि च यज्जरसा शौक्ल्यं, तत् पलितम् । 'फल निष्पत्तौ'। 'लोष्टपलितौ' (उ० ३. ९२) इति क्तप्रत्ययः फकारस्य पकारः इडागमश्च निपात्यते ॥

विस्रसा जरा ।

क्षीर० — विस्रंसतेऽनया रुजा अङ्गं विस्रसा । जीर्यन्त्यनया जरा । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४) ॥

टीका० — विस्रसाद्वयं जरायाम् । 'स्रन्सु अधःपतने' । भिदाद्यङ् । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यकारप्रत्ययो वा । विस्रसा द्विदन्त्या । 'जृष्[1] वयोहानौ । षित्वादङ् । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७. ४. १६) । जरा ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनन्धयी ॥ ४१ ॥

क्षीर० — उत्ताना शेते उत्तानशया । 'अधिकरणे शेतेः' (३. २. १५) इत्यत्र 'उत्तानादिषु कर्तृषु' इत्युक्तम् । डिम्भेति । प्राक् पक्षिक्रमे-

---

१. 'घृ झृष् व' क. ख. च झ. पाठः. २. 'त्यच् । डि' ख. पाठः.

णोक्तम् इह तु मानुषक्रमात् । स्तनं पिबति स्तनपा । 'सुपि' (३. २. ४) इति योगविभागात् कः । स्तनं धयति स्तनन्धयी । 'नासिकास्तनयोर्ध्मा-धेटोः' (३. २. २९) । खश् । धेटष्टित्त्वाद् ङीप् । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥

टीका० — उत्तानशयाचतुष्कमतिबालायाम् । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणवचनात् त्रिलिङ्गत्वम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु कामचारात् । उत्ताना शेत इत्युत्तानशया । 'उत्तानादिषु कर्तृषूपसङ्ख्यानम्' (वा०३. २. १५) इत्यच् । 'पुंवत् कर्मधारय—' (६. ३. ४२) इति पुंवद्भावः । डिम्भेति । 'डभि डिभि सङ्घाते' । डम्भ डिम्भ इत्येके । चुरादिपचादी । सिंहादिवर्गे पोतसामान्यपठितस्यापि डिम्भशब्दस्य पुनर्मनुष्यवर्गेऽभिधानमुत्तानशय एव मनुष्यशिशावस्य प्रवृत्तिः अन्यत्र प्रौढे मा भूदिति, अण्डजादीनां तूत्तानशयेऽनुत्तानशयेऽपि वृत्तिरिति सूचनार्थम् । स्तनपेति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । स्तनौ धयति पिबतीति स्तनन्धयी । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' (३. २. २९) इति खश् । धेट-ष्टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

क्षीर० — बलति प्राणिति बालः । ज्वलादित्वाण्णः । 'वाडृ आप्लाव्ये' । अस्माद्वा ।

"अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः" ॥

स्वार्थे कन् ॥

टीका० — बालद्वयं षोडशवर्षपर्यन्ते । तथा च मनुः —
"आ षोडशाद् भवेद् बालस्ततस्तरुण उच्यते" ।

---

१. 'ध्मनि' ख. पाठः.

'वल वल्ल संवरणे'। 'अकर्तरि च—' (३.३.१९) इति घञ्। वबयोरैकत्वस्मरणम्। बालः। 'बल भृतावि'ति चौरादिकाद् वा पचाद्यजन्तः।

"अज्ञाते कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।
नकारस्य तु मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः" ॥

माणव एव माणवकः। स्त्रियां माणविका।

"हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च"

इति रभसः ॥

वयःस्थस्तरुणो युवा।

क्षीर०—वयसि प्रत्यग्रे तिष्ठति वयःस्थः। तरति तरुणः। यौति मिश्रीभवति स्त्रिया युवा॥

टीका०— वयःस्थत्रयं तरुणे।

"वयो बाल्यादि पक्षी च यौवनं च क्वचिद् वयः"

इति रुद्रः। अतो वयसि यौवने तिष्ठतीति वयःस्थः। 'सुपि स्थः' (३.२.४) इति कः। 'स्थे च भाषायाम्' (६.३.२०) इति सप्तम्या अलुङ् न भवति। तरतेः 'त्रो रश्च लो वा' (उ०३.५४) इत्युनन्। रेफस्य वा लत्वम्। तरुणः। यौतेः वृषन्शब्दवत् कनिन्। युवा नान्तः॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि॥ ४२॥

क्षीर०— प्रगतं वयोऽस्य प्रवयाः। तिष्ठति स्थविरः। वर्धते स्म वृद्धः। एवमादौ गड्डरिकाप्रवाहेण भूते क्तः। वर्तमाने तु युक्तः। शीलितादिवत्। जिनाति स्म जीनः। ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्। ल्वादित्वान्निष्ठानत्वम्। जीर्यते स्म जीर्णः। 'श्र्युकः किति' (७.२.११) इत्यनिट्। 'जीर्यतेरतृन्' (३.२.१०४)। जरन्॥

टीका०—प्रवयष्षट्कं वृद्धे। प्रगतं वयो यौवनमस्येति प्रवयाः सान्तः। तिष्ठतेः शिशिरवन्निपातनात् स्थविरः। 'वृधु वृद्धौ'। क्तः। वृद्धः। 'ज्या वयोहा-

१. 'च। अ', २. 'का' ङ. छ. पाठः. ३. 'श्रयति', ४. 'ठसारिका' क. ग. घ. ङ. पाठः.

नौ'। 'ल्वादि‡भ्यश्च' (८.२.४४) इति निष्ठानत्वम्। ग्रह्यादिसम्प्रसारणम्। 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घः। जीनः। 'जॄष् झॄष् वयोहानौ'। गत्यर्थादिना क्तः। 'ॠत इद्धातोः' (७. १. १००) इतीकारः। रपरत्वम्। 'हलि च' (८. २. ७७) इति दीर्घः। जीर्णः। 'जीर्यतेरतृन्' (३. २. १०४) जरन्। स्त्रियां जरती॥

वर्षीयान् दशमी ज्यायान्

क्षीर०—अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्। ईयसुनि 'प्रियस्थिर—'(६. ४. १५७) इति वर्षिआदेशः। दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति दशमी। 'वयसि पूरणात्' (५. २. १३०) इतीनिः।

"इष्टो वयोदशोपेतः पञ्चमी सप्तमीति च"।

अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्। 'ज्य च' (५. ३. ६१) 'वृद्धस्य च' (५. ३. ६२) इति ज्यादेशः। 'ज्यादादीयसः' (६. ४. १६०) इत्यात्वम्॥

टीका०— वर्षीयस्त्वयमतिवृद्धे। 'प्रियस्थिर—' (६. ४. १५७) इत्यादिना वृद्धस्य वर्षिआदेशः ईयसुन्प्रत्ययोऽपि। नवतेरूर्ध्वं दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी नान्तः। 'वयसि पूरणात्' (५. २. १३०) इतीनिः। ज्यायानिति। 'वृद्धस्य च' (५. ३. ६२) इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशः ईयसुन् च[1]। 'ज्यादादीयसः' (६. ४. १६०) इत्यात्वम्। स्त्रियां दशमिनी ज्यायसी च॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः।

क्षीर०—अग्रे जातोऽग्रियः। 'अग्राद् यत्' (४.४. ११६)। 'घच्छौ च' (४.४. ११७) इति घः। अग्र्याग्रीयौ च। अग्रिमपाठे '*अग्रपश्चाड्डिमच्' (वा० ४. ३. २३)॥

१. 'प्रत्ययोऽपि। ज्या' ङ. च. छ. पाठः.

‡ 'भ्यः' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः।　* 'अग्रादिप' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः।

टीका०—पूर्वजत्रयं ज्येष्ठभ्रातरि । पूर्वस्मिन् काले जातः पूर्वजः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३. २. ९७)। अग्रे भवोऽग्रियः । अग्रादित्यनुवर्तमाने 'घच्छौ च' (४. ४. ११७) इति घः । छान्दसोऽप्ययं कविभिर्नियुक्तत्वाद् भाषायां निबद्धः ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

क्षीर०—जघन्यजः पश्चाज्जातः । अत्यर्थं युवा **कनिष्ठः यवीयांश्च** । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५. ३. ६४)। 'स्थूलदूर—' (६. ४. १५६) इति यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः। एवं कनीयान् यविष्ठश्च । अवरे[1] जायतेऽवरजः ॥

टीका०—जघन्यजपञ्चकं कनिष्ठे । जघन्ये अर्वाचीने काले जातो जघन्यजः । कनिष्ठ इति । अतिशयार्थे युवशब्दस्य इष्ठनि परतः 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५. ३. ६४) इति कनादेशः । यवीय इति युवन्शब्दस्य ईयसुन्। 'स्थूलदूरयुव—' (६. ४. १५६) इत्यादिना वन्शब्दलोपः पूर्वस्य च गुणः । अवरस्मिन् काले जातोऽवरजः । अनु पश्चाज्जातोऽनुजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३. २. १०१) इति डः ॥

अमांसो दुर्बलश्छातः

क्षीर०—छ्यति स्म छातः। 'छो छेदने' ॥

टीका०—अमांसत्रयं दुर्बले । अल्पमांसोऽमांसः । अल्पार्थे नञ् । दुः निन्दितं बलमस्येति दुर्बलः । 'छो छेदने' । बहुलवचनात् हसिमृग्रिण्वादिना तन् । छातः । शात इति क्वचित् पाठः । तदा श्यतेः क्तः । तथा च—

"दुर्बले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु"

इति तालव्यादौ रभसः ॥

---

1. 'रो जातोऽव' ख. पाठः.

बलवान् मांसलोंऽसलः ।

क्षीर० — सिध्मादित्वाल्लच् । अंसावस्य स्तोंऽसलः । '**वत्सांसाभ्यां कामबले**' (५. २. ९८) इति लच् ॥

टीका० — बलवत्त्रयं **स्थूले** । बलं स्थौल्यं तद्योगान्मतुप् । मांसयोगान्मांसलः । सिध्मादिलच् । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५. २. ९८) इति मत्वर्थे लच् । अंसलः दन्त्यवान् ॥

तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥ ४४ ॥

क्षीर० — तुन्दं पिचण्डोऽस्यास्ति । 'तुन्दादिभ्य इलच' (५. २. ११७) इति चादिनिठनौ । उदरिलोऽपि । तुन्दिरस्यास्ति तुन्दिभः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५. २. १३९) ॥

टीका० — तुन्दिलपञ्चकं **बृहत्कुक्षौ** । तुन्दयोगात् 'तुन्दादिभ्य इलच' (५. २. ११७) । तुन्दिलः । चकारादिनिठनौ मतुप् च । तेन तुन्दिकः तुन्दी च । प्रसिद्धत्वान्मतुपा न दर्शितः वृत्तावुक्त एव । पिचण्डमुदरं तद्योगात् तुन्दादिपाठादिलच् । पिचण्डिलः ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

क्षीर० — '**नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः**' (५. २. ३१) नतनासिकश्चिपिटघोणः[1] । नतायां नासायां नासानमनेऽप्येते वर्तन्ते ॥

टीका० — अवटीटत्रयं **नासिकासम्बन्धिनि नमने** । तद्योगान्नासिकाप्येभिरुच्यते । तथा च — "अवनाटनासिकम्" इति बाणः । तद्योगान्नतनासिकेऽपि पुरुषेऽमी । 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' (५. २. ३१) । अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः । नतनासिक इति बहुव्रीहिः ॥

केशवः केशिकः केशी

---

१. 'चै' ख. पाठः.

क्षीर० —प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः । 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' (५. २. १०९) ॥

टीका० —केशवत्रयं बहुकेशे । 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' (५. २. १०९) इति मत्वर्थीयो वः । केशवः । पक्षे इनिठनौ । केशी केशिकः ॥

वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५ ॥

क्षीर० —वलिस्त्वक्सङ्कोचोऽस्यास्ति । पामादित्वान्नः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५. २. १३९) ॥

टीका० —वलिनद्वयं जराश्लथचर्मयुक्ते । पामादित्वान्मत्वर्थीयो नः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५. २. १३९) । वलिभः ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

क्षीर० —पूयते अपसार्यते पोगण्डः ॥

टीका० —विकलाङ्गद्वयं न्यूनाधिकाङ्गे । "पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्" इति हलायुधः । "पोगण्डो विकलाङ्गकः" इति रत्नकोशश्च । अतः पकारादिः ।

"अपोगण्डस्तु वलिभिर्व्याप्तदेह उदीरितः ।
शिशुर्दश समा यावदपोगण्डः स्मृतो बुधैः ॥"

इति तु धरणिः । अपकृष्टं गण्यत इत्यपोगण्डः । 'गण गणने' । 'अमन्ताड्डः' (उ० १. ११९) । पक्षे पृषोदरादित्वादवर्णलोपः ओत्वं च ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

क्षीर० —खर्वति खर्वः । ह्रसति ह्रस्वः । वामोऽस्यास्ति वामनः । 'निखर्वः खर्दनः खर्वा' इति नाममाला ॥

टीका० —खर्वत्रयं वामने पुरुषे । विशेष्यनिघ्ने खर्वत्रिकं ह्रस्वमात्र इति न पुनरुक्तिः । 'कर्व खर्व गर्व दर्पे' । 'अकर्तरि च —' (३. ३. १९) इति घञ् ।

खर्वः । 'तुस ह्रस ह्लस रस शब्दार्थाः' । 'अशूप्रुषि'—(उ० १. १५७) इत्यादिना बाहुलकः कन् ह्रस्वः । मन इव वामनः वाशब्द उपमार्थः । पृषोदरादित्वात् सकारस्य अकारः ॥

खरणाः स्यात् खरणसः

क्षीर०—**खरा तीक्ष्णा खरस्येव वा नासिकास्य खरणाः** *'**खरखुराभ्यां नस् वा वक्तव्यः**' (वा० ५. ४. ११८) । **पक्षे** '**अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्**' (५. ४. ११८) । '**पूर्वपदात् संज्ञायाम्**—'(८. ४. ३) **णत्वम्** । **क्षुद्रः क्षुद्रनासिकः** ॥

टीका०—खरणोद्वयं **गर्दभसमाननासिके** । *'खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः' (वा० ५. ४. ११८) इति नासिकाया नसभावः । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८. ४. ३) इति णत्वम् । खरणाः सान्तः । पक्षे 'अच्प्रत्ययोऽपीष्यते' इत्यच् ॥

विग्रो विगतनासिकः ॥ ४९ ॥

क्षीर०—'**वेग्रो वक्तव्यः**' (वा० ५. ४. ११९) ॥

टीका०—छेदनादिना **गतनासिके** विग्रद्वयम् । 'वेग्रो वक्तव्यः' (वा० ५. ४. ११९) इति नासिकाया ग्रभावः । कवर्गद्वितीयादिरित्यन्यः ।

"खरणाः स्यात् खरणसो विग्रो विख्रो विनासिकः"

इति रभसश्च । कवर्गद्वितीयादिरुदन्तश्चेति शाकटायनः । कातन्त्रटीकायां च दुर्गसिंहेनोक्तं—

"विशब्दादपि खुखग्राः स्युर्मतान्तरचोदिताः ।
विखुर्विखस्तथा विग्रो नासाया विगमादिति ॥"

यत्तु "विनसा हतबान्धवा" (स०५. श्लो०८) इति भट्टिः । 'णस कौटिल्ये' विपूर्वात् पचाद्यचि साधुः । अपरे तु नासिकापर्यायो नसाशब्दोऽस्तीति वर्णयन्ति ॥

---

* 'खुरखराभ्यां वा नस्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

खुरणाः स्यात् खुरणसः

क्षीर० — खुराकारा नासिका अस्य खुरणाः विकटघोणः ॥

टीका० — खुरणआदिद्वयं तीक्ष्णनासिके । पूर्ववन्नसादेशादि ॥

प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ।

ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात् संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

क्षीर० — प्रगते विरले वातादिदोषात्, तथा ऊर्ध्वे संहते च जानुनी अस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः' (५. ४. १२९) । 'ऊर्ध्वाद् विभाषा' (५. ४. १३०) ॥

टीका० — यस्य नित्यं कादाचित्कं वा जानुनोर्मध्ये महदन्तरालं स प्रज्ञुः । प्रगते परिणाहेन गते जानुनी अस्येति प्रज्ञुः । 'प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः' (५. ४. १२९) इति ज्ञुः । अदन्तोऽयमित्येके । तथाच शाकटायनसूत्रं—'संप्राज्जानुनो ज्ञुज्ञौ' इति ।

"संप्राभ्यां जानुनो ज्ञुज्ञावूर्ध्वं तु स्याद् विभाषया ।
संहते जानुनी यस्य संज्ञुः संज्ञः स उच्यते" ॥

इति कातन्त्रटीकापि । ऊर्ध्वं तिष्ठतो यस्य दूरमुखे जानुनी भवतः, असावूर्ध्वज्ञुः । 'ऊर्ध्वाद् विभाषा' (५. ४. १३०) इति ज्ञुः । संघाडाओ इति ख्याते संज्ञुद्वयम् । प्रज्ञुवद् रूपम् ॥

स्यादेडे बधिरः

क्षीर० — एडः पशुरिव एडः । बद्धौ कर्णावस्य बधिरः ॥

टीका० — एडद्वयं बधिरे । शब्दमगृह्णन् कर्णौ बधिरः । 'बध बन्धने' । तिमिरवत् किरच् । तथा महाभारते—"कर्णौ मे बधिरीकृतौ" । तद्योगात् पुरुषोऽपि

१. 'था ज्ञा' क. ख. ङ. च. छ. झ. पाठः. २. 'अण्ड इ' क. ख. ज. झ. पाठः.

टीका० — कुष्ठद्वयं श्वेतकुष्ठे। 'कुष निष्कर्षे'। 'हनिकुषि*नीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २. २.)। सामान्यत्वग्विकारेऽपि कुष्ठम्। तथाच 'श्वित्रिकुष्ठकुलानि च' इति मनुः। 'श्विता वर्णे'। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपि†क्षुदिसृपितृपिदृपिवन्दुन्दिश्विति—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक्। श्वित्रम्॥

दुर्नामकार्शसी॥ ५४॥

क्षीर० — पापरोगत्वाद् दुर्नाम। इयर्त्यर्शः। गुदजं गुदकीलकं च॥

टीका० — दुर्नामकद्वयमर्शोरोगे। अमङ्गलतया दुः निन्दितं नाम अस्येति दुर्नामकम्।

"स्याद् दीर्घकोषिकायां स्त्री दुर्नाम क्लीबमर्शसि।"

'ऋ गतौ'। 'व्याधौ शुट् च' (उ०. ४. १९७) इत्यसुन् शुडागमश्च। अर्शः। एवमुणादौ तालव्यवत् सान्तम्॥

आनाहस्तु विबन्धः स्याद्

क्षीर० — आनहनं विण्मूत्रविरोधः॥

टीका० — आनाहद्वयं मूत्रपुरीषयोर्विबन्धने। 'णह बन्धने'। आङ्पूर्वः। 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति घञ्। आनाहः। 'बन्ध बन्धने'। पूर्ववद् घञ्। विबन्धः॥

ग्रहणीरुक् प्रवाहिका।

क्षीर० — गृह्णाति ग्रहणी जाठरोऽग्निः। तच्छैथिल्याद् रुग् रोगः। मलप्रवहणं प्रवाहिका। 'रोगाख्यायां ण्वुल्—' (३. ३. १०८)॥

टीका० — ग्रहणीद्वयं ग्रहणीरोगे। 'ग्रहेराणिः'‡ (उ० १. ६८)

---

१. 'णिः। ह' ग. पाठः.

---

* 'नरिका', † 'क्षुदिसृपितृपिदृपिवन्दुन्दि', ‡ 'निः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

ग्रहणिः । ङीषि ग्रहणी च । रुगिति स्पष्टार्थम् । प्रवाहिकेति । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३. ३. १०८) इति ण्वुल् ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

क्षीर० — प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका । 'रोगाख्यायां ण्वुल्—' (३. ३. १०८) । वमनं वमिः । छर्दी च ॥

टीका० — प्रच्छर्दिकाचतुष्टयं वान्तौ । 'छर्द वमने' पूर्ववद् ण्वुल् । 'टुवम उद्गिरणे' । कृष्यादित्वादिक् । वमिः । छर्दिश्च । द्वितोऽथुचि वमथुः ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगन्दराः ।

क्षीर० — विद्रात्यनया विद्रधिः विद्रो धीयतेऽस्यां वा । मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । प्रमेहोऽपि । दीपप्रदीपवत् । भगं दारयति भगंदरः स्फिक्सन्धौ पिटकम् । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३. २. ४१) इत्यत्र 'भगे च दारेः' (वा० ३. २. ४१) इति वक्तव्यात् खश् ।

"श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम्" ॥

टीका० — विद्रध्यादयश्चत्वारः प्रत्येकं व्याधिभेदाः । विद्रधिरुदरान्तर्गतगण्डविशेषः । विद्रो द्रवो धीयतेऽ(स्मिन्नि?स्यामि)ति विद्रधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ९३) इति किः । ज्वरः प्रसिद्धः । 'ज्वर रोगे' । कृतादिः । मेहो बहुमूत्रता । 'मिह सेचने' । घञ् । 'भगे च दारेरिति वक्तव्यम्' (वा० ३. २. ४१) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६. ४. ९४) इति ह्रस्वः । भगन्दरः । असौ गुदसन्निधौ भवति ॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

क्षीर० — व्याधिभेद इत्येव । अश्माभं शुक्रं राति ददात्यश्मरी ॥

टीका० — अश्मरीद्वयं मूत्रकृच्छ्रे । अ(श्म?श्मानं) शिलां राति ददातीत्यश्मरी । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. १. ३) । गौरादिङीष् । मूत्रकृच्छ्रं मूत्रविबन्धमात्रम् । इह तु मूत्रविबन्धाविशेषादेकत्वम् ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

क्षीर० — इत ऊर्ध्वं शुक्रात् पूर्वे मूर्छितान्ता वाच्यलिङ्गाः ॥

टीका० — अतःपरं शुक्रावधेः पूर्वे शब्दास्त्रिषु ॥

रोगहार्यगदङ्कारो भिषग् वैद्यश्चिकित्सके ।

क्षीर० — अगदः क्रियतेऽनेन अगदङ्कारः । 'कारे सत्यागदस्य' (६. ३. ७०) इति मुम् । भिषज्यति भिषक् । विद्यामधीते वेद वा वैद्यः । आद्यौ सामान्येनौषधादावपीत्येके ॥

टीका० — रोगहारिपञ्चकं वैद्ये । रोगहारीति ताच्छील्ये णिनिः । 'कारे सत्यागदस्य' (६. ३. ७०) इति मुम् । अगदङ्कारः । भिषक्छब्दः कण्ड्वादिः चिकित्सावचनो मूर्धन्यवान् । भिषज्यति चिकित्सत इति भिषक् । 'अन्येभ्योऽपि —' (३. २. १७८) इति क्विप् । 'यस्य हलः' (६. ४. ४९) इति यशब्दस्य लोपः । अकारसहितस्य यकारस्य लोपात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६. १. ७१) इति तुगभावः । आयुर्वेदात्मिकां विद्यां वेत्ति तदधीत इति वा वैद्यः । 'तदधीते तद् वेद' (४. २. ५९) इत्यण् । स्त्रियां वैद्यी । ङीप् । योपधा । चिकित्सा उक्ता । ततो ण्वुल् ॥

वान्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

क्षीर० — वमति वान्तः । वार्त इति तु युक्तं, यद् वक्ष्यति 'वार्तं फल्गुन्यरोगे (तु ? च) त्रिषु' । वृत्तिरस्यास्ति वार्तः । 'प्रज्ञाश्रद्धा†र्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) । कलासु साधुः कल्यः । उल्लङ्घते स्मोल्लाघः । क्तः । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीब—' (८. २. ५५) इति साधुः ॥

---

१. 'लिको णि' ङ. छ. पाठः.

---

† 'वार्भ्यो णः' इत्येवाष्टाध्यायीपाठः.

टीका० — रोगादनन्तरनिर्गते नीरुजे वार्तचतुष्कम् । वृत्तिः जीवितं प्रशस्तमस्येति वार्त्तः । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) । कलतिः कामधेनुः । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११३) इति यः । कल्यः । ('वा?रा)घृ लाघृ सामर्थ्ये' । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' (८. २. ५५) इति निष्ठायां उल्लाघः साधुः ॥

ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

क्षीर० — ग्लायति स्म ग्लानः । 'संयोगादेरातो धातोः—' (८. २. ४३) इति निष्ठानत्वम् । ग्लायति तच्छीलो ग्लास्नुः । 'ग्लाजिस्थश्च *क्स्नुः' (३. २. १३९) । आमयोऽस्त्यस्यामयावी । सर्वत्र आमयस्योपसङ्ख्यानाद् विनिर्दीर्घश्च । व्याधिः सञ्जातोऽस्य व्याधितः । अपटुर्मन्दः । आतोरत्यातुरः आतर(न्ति? ति) रोगं वा । अभितोऽम्यतेऽस्मादभ्यमितः अभ्यान्तः । 'रुष्यमत्वर —' (७. २. २८) इति वेट् ।

"सञ्जातमृत्युमरको मरिर्मारी च देवता ।"

इति श्रीहर्षः ॥

टीका० — ग्लानद्वयं क्षीणदेहे । 'ग्लै हर्षक्षये' । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८. २. ४३) इति निष्ठानत्वम् । ग्लानः । 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' (३. २. १३९) । ग्लास्नुः । आमयाविसप्तकं रोगिणि । 'सर्वत्रामयस्योपसङ्ख्यानम्' (वा० ५. २. १२२) इति विनिः दीर्घश्च । आमयावी नान्तः । विकृत इति व्याधिसंयोगवृत्तेः कृञो हिंसार्थात् कर्मणि क्तः । 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (५. २. ३६) । व्याधितः । पटुर्न भवतीत्यपटुः । आतुर इति 'अत सातत्यगमने' । मद्गुरादित्वादुरच् दीर्घश्च । तथाच 'अभ्यमितोऽपटुरातुरः' इति रभसः । 'अम गत्यादिषु' । 'रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम्' (७. २. २८) इतीड्विकल्पः । अभ्यमितः । इडभावे 'अनुनासिकस्य —' (६. ४. १५) इत्यादिना दीर्घत्वेन अभ्यान्तः ॥

---

* 'ग्स्नुः' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

क्षीर० — पामास्यास्ति पामनः। पामर इत्येके। द्वावपीति श्रीभोजः। कच्छूरस्यास्ति कच्छुरः। 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा० ५. २. १०७) इति रः ॥

टीका० — पामनद्वयं **पट्टुरोगयुते।** 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' (५. २. १००) इति यथाक्रमं नः। पामनः। 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा० ५. २. १०७) इति मत्वर्थे रः। ह्रस्वत्वम्। कच्छुरः ॥

दद्रुणो दद्रुरोगी स्याद्

क्षीर० — पामादित्वात् 'शाकी*पलाकीदद्रूणां ह्रस्वश्च' (वा० ५. २. १००) इति नः। दीर्यतेऽनया दद्रुः ॥

टीका० — दद्रुणद्वयं **दद्रुयुक्ते।** †'दरिद्रायालोपश्च' (उ० १. ९३) इत्यूप्रत्ययः धातोरिकाराकारयोर्लोपश्च। दद्रूः रेफयुक्तो दीर्घान्तश्च। ततो ‡'दद्र्वा ह्रस्वश्च' (ग० ५. २. १००) इति मत्वर्थीयो नः। दद्रुणः। 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्याद्—' (५. २. १२८) इति मत्वर्थीय इनौ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६. ३. ६१) इति ऊकारस्य ह्रस्वत्वे दद्रुरोगी ॥

अर्शोरोगयुतोऽर्शसः।

क्षीर० — अर्शांसि सन्त्यस्यार्शसः। 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५. २. १२७) ॥

टीका० — अर्शोरोगयुते अर्शसः। मत्वर्थे अर्शआद्यच् ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

---

* 'पलाली' इति मुद्रितगणपाठः। † 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः। ‡ 'शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च' इति मुद्रितगणपाठः।

क्षीर० — वातो विद्यतेऽस्य वातकी । 'वातातिसाराभ्यां कुक् च' (५. २. १२९) इतीनिः ॥

टीका० — वातकिद्वयं वातरोगिणि । 'वातूलो वातकी' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वरतनुर्वातूलतां लङ्घिता' इति राजशेखरश्च । 'वातातिसाराभ्यां कुक् च' (५. २. १२९) इति मत्वर्थे इनिः, कुक् च । वातकी ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

क्षीर० — एकदेशविकृतत्वादतीसारक्यपि ॥

टीका० — सातिसारद्वयमतिसारयुक्ते । अतिसारेण युक्तः सातिसारः । वातकीवदतिसारकी । 'उपसर्गस्य घञि—' (६. ३. १२२) इति दीर्घत्वे सति अतीसारकीत्यपि ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः

क्षीर० — 'क्लिन्नस्य ‡ चुलचिलपिलो लश्च' (वा० ५. २. ३३) इति वक्तव्यात् साधवः ॥

टीका० — क्लिन्नाक्षे रोगादिना गलिताक्षे[1] चिल्लत्रयम् । 'क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी' (वा० ५. २. ३३) इति वक्तव्येन क्लिन्नस्य चिल्पिलावित्येतावादेशौ भवतः । लश्च प्रत्ययः । चिल्लः पिल्लः । 'चुलादेशश्च वक्तव्य' (वा० ५. २. ३३) इति क्लिन्नस्य चुल् आदेशः लश्च प्रत्ययः । चुल्लः । उपचारेण पुरुषेऽप्येतेषां वृत्तिः ॥

क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी ।

क्षीर० — चक्षुःक्लेदेऽपि । तेन चक्षुर्गतः क्लेदश्चुल्लो नाम रोगः तद्योगाच्चुल्लं चक्षुः । चुल्लचक्षुष्ट्वाच्चुल्लः पुमान् ॥

---

१. 'क्षे पुरुषे चि' क. ख. ङ. छ. ज. पाठः.

---

‡ 'चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी', इति मुद्रितवार्तिकपाठः ।

टीका० — अमी चिल्लादयो न केवलं तद्युक्ते, किन्तु क्लिन्नेऽप्यक्षिण ॥

उन्मत्त उन्मादवति

क्षीर० — उन्मादो वातभूतातिदोषाच्चित्तविभ्रमः ॥

टीका० — उन्मत्तद्वयमुन्मादयुक्ते। 'न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम्' (८. २. ५७) इति निष्ठातकारे नत्वाभावः। उन्मत्तः ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

क्षीर० — श्लेष्मास्यास्ति सिध्मादित्वाल्लच्। पामादित्वान्नः ॥

टीका० — श्लेष्मलत्रिकं श्लेष्मयुक्ते। सिध्मादिलच्। श्लेष्मलः। पामादित्वान्नः। श्लेष्मणः। कफीति 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः' (५. २. १२८) ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा[1]

क्षीर० — न्युब्जनान्न्युब्जः। घञ्। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (७. ३. ३१) इति साधुः। भुग्नः कुब्जः। न्युब्जेन भुग्नत्वेन योगान्न्युब्जः पुमान्। यच्छाश्वतः—

"विद्यादधोगतं न्युब्जं न्युब्जः कुब्ज उदाहृतः" ॥

टीका० — रुजा व्याधिना वक्रे न्युब्जः 'उब्ज आर्जवे'। पचादिः। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (७. ३. ६१) इति कुत्वाभावनिपातः ॥

वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ[2]।

क्षीर० — तुन्दिरुन्नता नाभिः। तुन्दस्तु जठरम्। इत्थं लच्। 'तुन्दिवलि —' (५. २. १३९) इति भः। तच्चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् (?) ॥

---

१. 'जा भु' ख. पाठः. २. 'न्द' ङ. पाठः.

टीका० — वृद्धनाभित्रयं **गोण्डनाभौ** । सिध्मादित्वाल्लच् । तुन्दिलः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५. २. १३९) । तुन्दिभः ॥

किलासी सिध्मलः

क्षीर० — सिध्मादित्वाल्लच् ॥

टीका० — किलासिद्वयं **सिध्मयुक्ते** । कफिवत् किलासी । सिध्मादित्वाल्लच् । सिध्मलः ॥

अन्धोऽदृक्

क्षीर० — 'अन्ध दृष्ट्युपसंहारे' । नास्ति दृगस्यादृक् ॥

टीका० — अन्धद्वयमन्धे । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' । चुरादिः । पचाद्यच् । अन्धं चक्षुरस्यास्ति अन्धः । मत्वर्थ अर्शआद्यच् । अदृक् शान्तः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' करणे सम्पदादिक्विप् । नञ्समासः ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

क्षीर० मूर्छास्त्यस्येति 'प्राणिस्थादातो लच् —' (५. २. ९६) । 'क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते' । मूर्छतीति मूर्तः । 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति छलोपः । 'न ध्याख्या'—(८. २. ५७) इति नत्वाभावः । मूर्छा सञ्जातास्य मूर्छितः । चुरादित्वान्मूर्छेः क्तो वा ॥

टीका० — मूर्छालत्रयं **मूर्छायुक्ते** । 'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति सिध्मादिगणसूत्रेण लच् । मुर्छालः । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । क्तः । 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति छलोपः । उन्मत्तवन्नत्वाभावः । मूर्तः । व्याधितवन्मूर्छितः । त्रिष्वित्यधिकारो गतः ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

क्षीर० — शोकति स्रवति शुक्रम् । तेजयति तेजः । असुन् । रीयते रेतः । 'रीङ् स्रवणे' । वीज्यते वीजम् । वीजिवल्लौकिकः । वीरे अक्लीबे साधु वीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इति गणपाठाद् वा भावे यः । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५. २. ९३) इति साधुः ॥

टीका० — शुक्रषट्कं रेतसि । शुक्र उक्तः । 'तिज निशाने' । असुन् । तेजः । 'री गतिरेषणयोः' । 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४. २०३) इत्यसुन् प्रत्ययस्य तुडागमश्च । रेतः । हेतौ बीजमुक्तम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । चुरादिः । 'अचो यत्' (३. १. ९७) । वीर्यम् ।

"नृबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते"

इति मोक्षधर्मे । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' (५. २. ९३) इतीन्द्रियं निपातितम् । तत्रेतिकरणस्य प्रकारार्थत्वादिन्द्रदैवत्यमिन्द्रियमित्यपि सिध्यति ॥

मायुः पित्तं

क्षीर० — मिनोति मलान् संसक्तत्वान्मायुः । पतति संसति पित्तम् ॥

टीका० — मायुद्वयं पित्ते । मिनोतेर्वायुवन्मायुः । अपिददातीति पित्तम् । 'डुदाञ् दाने' । क्तः । स च 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३. ४. ७१) इति कर्तरि । 'अच उपसर्गात् तः' (७. ४. ४७) इत्याकारस्य तकारः ।

"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः"

इत्यकारलोपः ॥

कफः श्लेष्मा

क्षीर० — कात् फलति कफः । श्लिष्यति श्लेष्मा ॥

---

१. 'ते वेति वा वी' क. ग. घ. ङ. पाठः.　२. 'वीर्यमि' क. पाठः.

टीका०— कफद्वयं **श्लेष्मणि** । केन तोयेन स्फातिर्वृद्धिरस्येति कफः । पृषोदरादिः । 'श्लिष आलिङ्गने' । मनिन् । श्लेष्मा ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

क्षीर०— 'त्वच संवरणे' । असृजो धरा ॥

टीका०—त्वगादिद्वयं **चर्मणि** । वल्कले त्वगुक्ता ।

"त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरं यदि कायं समवैषि[1] योषि[2]ताम्"

इत्यदन्तोऽप्यश्वघोषेणोक्तः । असृजं वृणातीत्यसृग्वरा । पचादिः । केचिद् (वृ?धृ)ञ् धारणे साधयन्ति ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

क्षीर०— 'पिश अवयवे' । तरो बलमस्त्यत्र तरसं, तरत्यनेन कार्श्यं वा । मन्यते मांसम् । 'मां स भक्षयितामुत्र' इति नैरुक्ताः । पल्यतेऽनेन पललम् । यच्छाश्वतः—

"पललं तिलमिश्रं स्यात् पललं पिशितेऽपि च" ।

क्रव्यते क्रव्यम् । 'क्रुङ् गतौ' । आमिष्यते आमिषम् । जाङ्गलं च । पलं नानार्थे ॥

टीका०—पिशितषट्कं **मांसे** । 'पिश अवयवे' । तालव्यान्तः । क्तः । पिशितम् । तरतेः 'अत्यविचमि—'(उ० ३. ११७) इत्यादिना बाहुलकोऽसच् । तरसम् । 'मन ज्ञाने' । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३. ६४) इति सः । मांसम् । 'पल गतौ' । वृषादिकलच्[3] । पललम् । 'क्रव्ये च' (३. २. ६९) इति प्रतिषेधदर्शनान्मांसशब्दस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यभावः । क्रव्यम् । 'अम रोगे' । 'अमेर्दीर्घश्च' इति टिषच् दीर्घत्वं च । आमिषं मूर्धन्यवत् । चान्द्रलिङ्गानुशासने मांसामिषौ

१. 'वेषयो' ङ. छ. पाठः. २. 'ति' क. पाठः. ३. 'पृषोदरादि' ङ. छ. पाठः.

। 'वि' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

पुन्नपुंसकयोरुक्तौ ।

"अमिषाशनं प्रयत्नात् प्रमदां परिवर्जयेत् ततःप्रभृति"

इति ज्योतिषे ह्रस्वादिरपि ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं यत् तद् वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

क्षीर० — उत्तप्यते शोष्यते उत्तप्तम् । वलं लुनाति वल्लूरम् । बालिः सौत्रो वा ॥

टीका० — उत्तप्तत्रयं **शुष्कमांसे** । ऊर्ध्वं तप्तं उत्तप्तम् । 'वल वल्ल संवरणे' । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४.९१) । वल्लूरं दीर्घमध्यम् ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

क्षीर० — रुणद्धि स्रोतांसि रुधिरम् । अस्यतेऽनेन सृज्यते वासृक् । लोहितं रक्तं च वर्णतः । अस्यतेऽस्रम् । शोणति शोणितम् । 'शोणृ वर्णे' ॥

टीका० — रुधिरसप्तकं **रक्ते** । मिहिरवद् रुधिरम् । असृग् जान्तम् । सृगालीपर्याये सकारो निरूपितः । 'असु क्षेपणे' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि—'(उ० २.१३) इत्यादिना रक् । अस्रम् । क्षताज्जातं क्षतजम् । पूर्ववद् डः । 'शोणृ वर्णगत्योः' । क्तः । शोणितम् ॥

बुक्काग्रमांसं

क्षीर० — बुक्यते स्वादुत्वान्मृग्यते बुक्का । नान्तः । पुंस्ययम् । स्त्रीत्येके । वृक्कापीति वैद्याः । अग्रं मुख्यम् ॥

टीका० — वृक्कद्वयं बुक्क इति ख्याते । वृक्क नान्तं क्लीबं च ।

"अग्रमांसं मतं वृक्कं मण्डल(कोऽग्रे? के) मलाशये"

इत्यन्ये ।

"शोणितान्त्रे स्त्रियां वृक्का वृक्कं तु (समर?) द्वयोः"

इति रभसः । 'बुक्क परिभाषणे' । पचाद्यचि बुक्कमित्यन्ये । 'बुक्का नरेऽग्रमांसे स्याद्' इति वोपालितः ॥

१. 'मादात् प' रू. छ., 'यतां प' ज. पाठः. २. 'वृत्तिरिति' च. ज. पाठः.

हृदयं हृद्

क्षीर० — ह्रियते हृत् । जीवाधारपद्मम् । दान्तं प्रकृत्यन्तरम् ॥

टीका ०— हृदयद्वयं हृदये । चित्ते हृदयमुक्तम् । हरतीति हृत् । क्विप् । केचित्तु वृक्कादिचतुष्कमपि हृदये मन्यन्ते ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

क्षीर० — मेद्यति स्निह्यति मेदः । असन्तत्वात् क्लीबे । उप्यते वपा । वस्ते मांसं वसा । शुद्धस्य मांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः ॥

टीका ०— मेदस्त्रिकं मेदसि । 'ञिमिदा स्नेहने' । 'असुन्' इत्यसुन् । मेदः । शुषौ वपोक्ता । वसन्त्यत्र क्रिमय इति वसा । भिदादिपाठादङ् । 'जव-सादनं वसादनम्' (स० १९. श्लो० ७८) इति माघयमकम् ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

क्षीर० — पश्चाद्भागे ग्रीवायां कृकाटिकायां सिरा मन्यते मन्या । 'संज्ञायां समज—' (३. ३. ९९) **इति क्यप् ॥**

टीका० — ग्रीवायाः पश्चाद्भूता सिरा मन्या । 'मन ज्ञाने' । 'संज्ञायां समजनिषद—' (३. ३. ९९) इत्यादिना क्यप् । अझलादित्वान्नानुना-सिकलोपः ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

क्षीर० — नडस्येयं नाडी, सौषिर्यात् । धम्यते धमनिः । धमिः सौत्रः । सिनोति कायं सिरा । 'षिञ् बन्धने' ॥

टीका० — नाडीत्रयं **सामान्यसिरायाम्** । नह्यतेऽनयेति नाडी ।

---

१. 'द्याः । यच्छाश्वतः — पललं तिलमिश्रं स्यात् पललं पिशितेऽपि च ॥ प' ख. पाठः.

पृषोदरादिः । 'धम' इति सौत्रो धातुः। 'अर्तिमृभृधम्यश्यवि‡तरिभ्यो निः' (उ० २. १०२) धमनिः । ङीपि धमनी। 'षिञ् बन्धने' । बाहुलको रक्। सिरा। दन्त्यसा । तथा च भारविः—

"निशितासिरतोऽभीको ह्येजतेऽमरणा रुचा" (?) (स० १५. श्लो० २२) इति ।

"शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति"

इति तालव्यादौ रभसः ॥

तिलकं क्लोम

क्षीर० — तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम । उदर्यो जलाधारः। हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोम च, वामे प्लीहा पुप्फुसश्च[1]ति(?) वैद्याः ॥

टीका० — तिलकद्वयं **फफुस** इति ख्याते वृक्कप्राये । क्लोम नान्तम्। तथा च—'विगलत्क्लोम्नामरीणाममृग्' इति प्रयोगः । अदन्तमपि सिध्मनामन्युक्तम् ॥

मस्तिष्कं गोर्दं

क्षीर० — मस्तं मज्जा, मस्तमिष्यति मस्तिष्कम्। 'इष गतौ'। गुद्यते गोर्दम्। 'गुद परिवेष्टने' ॥

टीका० — मस्तिष्कद्वयं **घिवीति** ख्याते ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६७ ॥

क्षीर० — (कि?के)[2]ति किट्टम् । 'किट गतौ'[3] । निःस्नेहत्वाद् गच्छति रसात् किट्टम्। 'मल धारणे' । मलते धारयते[4] कायं मलः ॥

१. 'प्फस' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ट्टे', ३. 'तौ । मलयते' ख. पाठः. ४. 'ध्रियते' क. ग. घ. पाठः.

‡ 'तृभ्यो' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — किट्टद्वयं मले। तदुक्तं—

"वसा शुक्रमसृङ् मज्जा कर्णविण्मूत्रविण्णखाः ।
श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्" ॥

'मल मल्ल धारणे'। अच्। मलम् ॥

अन्त्रं पुरीतद्

क्षीर० — अमत्यनेनान्त्रम्। पूर्यते पुरीतत्। तान्तोऽयम् ॥

टीका० — अन्त्रद्वयमन्त्रे। 'अम रोगे'। 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कित्' (उ० ४. १६९) इति त्रन्प्रत्ययः। अन्त्रम्। पुरीं शरीरं तनोतीति पुरीतत्। तान्तम्। पुर्युपपदात् तनोतेः क्विप्। 'गमः क्वौ' (६. ४. ४०) इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ६. ४. ४०) इति वक्तव्येनानुनासिकलोपः। तस्य च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (१. १. ५७) इति सूत्रे अच इति विशेषणेन हलः पर्युदासात् स्थानिवद्भावाभावात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६. १. ७१) इति तुगागमः। 'अन्त्रं पुरीतदस्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

क्षीर० — गुल्यते[1] रक्ष्यते मांसाधिष्ठेति[2] गुल्मः। प्लेहति प्लीहा नान्तः ॥

टीका० — गुल्मद्वयं प्लीहनि। 'प्लीह गतौ'। श्वन्नुक्षन्[3]नादिसूत्रे प्लीहा नान्तो निपातितः ॥

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियां

क्षीर० — वस्ते छादयति कायं वस्नसा। स्नावा नभाकुश्च। स्नाय-

---

१. 'तु इ' ङ. छ. पाठः. २. 'ष' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'मधिष्वधि गु' क. ग. ङ., 'मधुष्वधि' घ. पाठः.

त्यङ्गं स्नायुः। 'ष्णै वेष्टने'। महास्नायुस्तु कण्डुरा स्नायुसङ्घात इति वैद्याः॥

टीका० — वस्नसाद्वयं नहर इति ख्याते। वसां न्यस्यति स्वीकरोतीति वस्नसा। पृषोदरादिः। द्विदन्त्यसा। 'स्नसा स्नायुश्च कथिता' इत्यमरमालायां द्यक्षरः। तदा 'ष्णसु अदने'। पचादिः। स्नातेर्बाहुलक उण्। 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७. ३. ३३) इति युक्। स्नायुः॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे॥ ६६॥

क्षीर० — दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसांशः कालखण्डः। कालखञ्जमित्येके। यमं करोति यकृत्॥

टीका० — कालखण्डद्वयमुदरदक्षिणपार्श्वस्थे कालजेति ख्याते। 'कालेंजं कालखण्डम्' इति रभसः। कृष्णत्वात् कालखण्डम्। यकृत् तान्तम् अन्तस्थादि॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

क्षीर० — सरति सृणिका। स्यन्दते स्यन्दिनी। ललति लाला।

टीका० — सृणिकात्रयं लालायाम्। 'सर्तेर्नुट् च' (उ० ४. २३) इति इकन् किच्च नुडागमश्च प्रत्ययस्य। सृणिका। दीर्घमध्येति केचित्। 'स्यन्दू प्रस्रवणे'। आवश्यके णिनिः। स्यन्दिनी। 'लल ईप्सायाम्'। चुरादिः। 'एरच्' (३. ३. ५६)। लाला॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम्।

क्षीर०— दूषयत्याक्षि दूषिका। दूषीकापि॥

टीका०— पिच्छोर्द इति ख्याते दूषिका। 'दुष वैकृत्ये'। हेतुमण्णिच्। 'दोषो णौ' (६. ४. ९०) इत्युपधाया ऊत्त्वं, ततः 'कषिदूषिभ्यामिकन्' (उ०

१. 'म्बुका स्ना' क. घ. ङ. पाठः. २. 'साशयः का' ख. पाठः. ३. 'ले' ख. पाठः. ४. 'डि' क. ख. ग. च. पाठः.

४. १६)। दूषिका। केचिदीकन्प्रत्ययान्तं मन्यन्ते। तथा च—

"दूषीकापटलनिरुद्धलोचनान्ता दुर्गन्धा बहलमलोपलिप्तगात्रा"

इति गोपदत्तः। अत्र पक्षे अलीकादिरिति द्रष्टव्यम्। 'आः कीदृगत्रिमुनिर्लोचनदूषिकायाम्' इति मुरारिः।

"अत्र पिञ्छोडकं नेत्रमलं दूषी च दूषिका"

इति शब्दार्णवः। 'पञ्चडी दूषिका' इति संसारावर्तः॥

मूत्रं प्रस्रावः

क्षीर०—'प्रे द्रुस्तुस्रुवः (३. ३. २७) घञ्'॥

टीका०—मूत्रद्वयं **मूत्रे**। 'मूत्र प्रस्रवणे'। [1]पचादिः। मूत्रम्। 'सु स्रु' गतौ। 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३. ३. २७) इति अकर्तरि च कारके घञ्। प्रस्रावः॥

उच्चारावस्करौ शमलं शकृत्॥ ६७॥

पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ।

क्षीर०—उच्चार्यते प्रेर्यते उच्चारः। अव अधः क्रियत इति 'वर्चस्केऽवस्करः' (६. १. १४८) इति साधुः। शाम्यति शमलम्। शक्नोत्यनेन शकृत्। पिपर्त्यन्त्रं पुरीषम्। गूयते उत्सृज्यते गूथम्। वर्च एव वर्चस्कम्। [2]विष्यतेऽनया विष्ठा। वेवेष्टि विट्। विशतीति सभ्याः॥

टीका०—उच्चारनवकं **विष्ठायाम्**। 'चरतेः घञ्' उच्चारः। किरतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। 'वर्चस्केऽवस्करः' (६. १. १४८) इति निपातनात् सुट्। अवकीर्यत इत्यवस्करः। 'शमु उपशमे'। 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १. ११७) इति कलः। शमलम्। तालव्यादि। 'शक्लृ शक्तौ'। 'शकेर्ऋतन्' (उ० ४. ५९.) इति ऋतन्। शकृत्। 'पृ पालनपूरणयोः'। 'शॄपॄभ्यां

1. 'चुरादिः। आंच मू' ख. पाठः. 2. 'विपृष्यते वि' क. ग. घ. ङ. पाठः.

† 'तिन्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

DATE OF ISSUE

This book must be returned within 3, 7, 14 days of its issue. A fine of ONE ANNA per day will be charged if the book is overdue.

Class No. S903 Book No. A15NT
Vol. 2

Autho: AMARSINGH

Title NAM.LINGANUSHASANAM

Acc. No. 16495